

# RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 23 / 2014

UDGIVET AF  
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM  
Tidsskrift for Jødisk Kultur og Forskning  
23 / 2014

RAMBAM er et akronym for  
*Rabbi Moshe ben Maimon*  
(Maimonides) 1135-1204

Udgives med støtte fra  
Statens Kunstråds Tidsskriftstøtte



Redaktion  
*Bent Blüdnikow*  
*Katrine Hassenkam Zoref* (ansv.)

Fagkonsulenter  
*Ulf Haxen*  
*Margit Warburg*

Redaktionelle medarbejdere  
*Cecilie Hassenkam Rasmussen* (engelsk korrektur)  
*Marian Hirschorn* (fotograf)  
*Tom Jersø* (billedbehandling)  
*Frank Ruszkai* (grafisk design og layout)

Udgivet af  
Selskabet for Dansk Jødisk Historie  
Svanevænget 4  
2100 København Ø  
rambamcph@gmail.com  
www.rambam.dk  
Formand: *Benedicte Brohm*  
Næstformand: *Allan Falk*

Tryk  
AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160  
ISBN 978-87-92282-06-4

Forside  
*Tal R*  
*Udsnit af The Call, 2009*  
*rabbit glue, pigment and (wax-) crayon on canvas*  
*Foto: Jochen Littkemann*

Bagside  
*Den vandrende jøde.*  
*Fra dansk skillingsvise.*

# Indhold

Forord.....	5	Portræt af en dansk-jødisk iværksætter <i>Esther Kvetny Jarlov</i> .....	71
Sygeplejeselskabet for Det Mosaiske Troessamfund i København 1821-2014 <i>Bent Blüdnikow</i> .....	7	Fotograf Noam Griegst – Et kig gennem linsen <i>Bent Blüdnikow</i> og <i>Katrine Hassenkam Zoref</i> .....	78
Sygeplejeselskabet for Det mosaiske Troessamfund i København – et efterskrift <i>Sigge Enk</i> .....	17	Køn og kærlighed i Den Hebraiske Bibel og tidlig rabbinsk litteratur <i>Marianne Schleicher</i> .....	87
Den jødiske verdensstjerne fra Østerbro <i>Jacob Wendt Jensen</i> .....	19	Øresund efter Miraklet <i>Kathrine Tschemerinsky</i> .....	107
Anordningen af 29de Marts 1814 – et frihedsbrev? <i>Allan Falk</i> .....	27	Janina Katz in memoriam <i>Helene Apelt</i> .....	110
En tegning og en tegner <i>Ib Katznelson</i> .....	37	BOGANMELDELSER & LITTERATURLISTE.....	114
Emilius Bærentzen og hans jødiske kundekreds <i>Mikael Kristian Hansen</i> .....	43	ENGLISH SUMMARIES.....	125
Går grænsen ved <i>Hej Hitler?</i> <i>Natalia Gutman</i> .....	63	BIDRAGYDERE.....	129



*Ephraim M. Lilien: Das stille Lied (Den stille sang). Fra Juda. 1900-1901.*

# Forord

Dette års udgave af Rambam sætter fokus på en række stærke kvinder, som hver især har sat deres præg på det jødiske samfund i Danmark og dermed på dansk jødisk historie. Kvinderne spiller ofte en lidt tilbagetrukket rolle i historien, men i dette års Rambam er kvinderne trukket helt frem i lyset, og deres rolle udforskes fra flere sider.

Bent Blüdnikow skriver om Sygeplejeselskabet, som blev stiftet i 1821, og hvor en lang række af menighedens kvinder gennem tiderne kom til at have en væsentlig indflydelse. Museumsinspektør ved Teatermuseet i Hofteatret Mikael Kristian Hansen fortæller om portrætmaleren Emilius Bærentzen og stiller skarpt på en række af hans fornemme portrætter af jødiske kvinder fra København og provinsen, og Helene Apelt mindes én af dansk litteraturs store stemmer, Janina Katz, med et litterært portræt. Desuden bringer Rambam en artikel af lektor i judaistik ved Aarhus Universitet Marianne Schleicher, som handler om kønsroller og kærlighed i den hebraiske bibel og tidlig rabbinsk litteratur.

Også på billedsiden fylder kvinderne godt. Bl.a. har Rambam fornøjelsen af at bringe en række fotografier af den anerkendte fotograf, Noam Griegst, som

udover at være modefotograf, bl.a. har færdedes blandt og fotograferet dansere og danserinder ved Den Kongelige Ballet.

200 året for *Anordningen af 29. marts 1814*, som blev behørigt fejret i foråret, forbigås heller ikke i Rambam. Allan Falk har skrevet en artikel, som stiller sig kritisk i forhold til at kalde anordningen et frihedsbrev. For hvilke nye rettigheder fik de danske jøder egentlig?

Her er blot nævnt nogle af de mange spændende artikler, som Rambam denne gang kan byde på. Diversiteten er også i år stor, og der skulle forhåbentlig være noget for enhver smag og interesse.

Redaktionen og bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie vil gerne rette en varm tak til alle, som har bidraget til årets Rambam med artikler, billeder, anmeldelser, ideer og redaktionelt arbejde. Jeres engagement og skrivelyst er en forudsætning for, at Rambam kan udkomme år efter år.

Med disse ord ønskes alle læsere en rigtig god læselyst!

Katrine Hassenkam Zoref  
Ansvarshavende redaktør  
November 2014



*Sølvpokalen står i Det Jødiske Hus i Krystalgade og blev givet som tak til den mangeårige leder af sygeplejeselskabet Moses Ruben. Foto: Marian Hirschorn*

# Sygeplejeselskabet for Det Mosaiske Troessamfund i København 1821-2014

Historien om det jødiske sygeplejeselskabs virke er en fortælling om den jødiske menigheds hjælp til fattige og syge, men selskabets historie giver også et sjældent indblik i kvindernes vigtige rolle i menigheden. Selskabet blev stiftet i kølvandet på ligeberettigelsen i 1814 og eksisterer den dag i dag.

*Af Bent Blüdnikow*

Sygeplejeselskabet for Det Mosaiske Troessamfund blev stiftet i 1821, og dets formål var at våge over syge, men det udvidede i løbet af 1800-tallet sit virkeområde og gav hjælp til fattige og syge. Det blev en af de vigtigste jødiske organisationer, der i kriser i forbindelse med Første Verdenskrig, mellemkrigstiden og Anden Verdenskrig, udstrakte sit arbejde til både danske og tilrejsende jøder. Med mange hundrede bidragsydere og medlemmer blev selskabet det dynamiske centrum for mange typer hjælpearbejde, og ikke mindst viste kvinderne sig som helt afgørende for virksomheden. Selskabets tidligste historie er beskrevet i festskriftet *Sygeplejeselskabet for Det mosaiske Troessamfund i København 1821-1921* og der er bevaret årsberetninger og kilder til selskabets historie, der gør det muligt at tegne et billede af selskabets udstrakte virksomhed.

## Selskabets start

Selskabet blev stiftet den 19. februar 1821 under navnet *Tiferes Jedidim*, der betyder Vennernes Pryd. Selskabets formål var at skaffe vågere til menighedens syge. Det vil i praksis sige, at man ønskede at have folk i hjemmet hos alvorligt syge, så de ikke

skulle ligge alene. Selskabets start havde en meget konkret årsag, nemlig en ung mand, der var blevet syg og døde, og under hans sygdom havde det været vanskeligt at skaffe vågere til natten. Den unge mand havde en ven, husekræmmer Heiman Simon Jacobsen, der sammen med guldtrækker Wulff Levin fik den idé at organisere denne hjælp. De fik 30 mænd til at støtte planen, og således så selskabet dagens lys. Medlemmerne skulle yde et årligt bidrag på to rigsdaler og måtte selv forpligte sig til at give møde som sygevogtere om natten. Ved årsmødet i 1822 var der 47 medlemmer, der mødte op, og hastigt voksede selskabets aktiviteter og medlemsantal.

Den jødiske menighed havde fået ligeberettigelse med de kristne medborgere i 1814, men endnu var der et stykke vej til fulde borgerrettigheder og ikke mindst social accept. Den jødiske menigheds leder M.L. Nathanson beklagede sig i årene efter 1814 over den antisemitisme og diskrimination, som danske jøder led under, og den alvorlige jødefejde i 1819 satte en streg under dette forhold. Den jødiske menighed har ry for, at dens medlemmer blev velintegrerede og klarede sig godt

både socialt og økonomisk, men i realiteten var der mange af menighedens medlemmer, der var fattige og ikke selv kunne betale for udgifter til f.eks. sygehjælp og vågere. Den jødiske menighed havde fra gamle dage en selvstændig fattigforvaltning, og også efter 1814 lagde man i menigheden stor vægt på hjælp til fattige, gamle og svage.

Selskabets første love var affattet på hebraisk, hvilket kan undre lidt, da 1814-anordningen jo netop havde krævet, at menighedens ministerialprotokoller blev ført på dansk, men selskabet var jo selvfølgelig privat og behøvede ikke at rette sig efter myndighedernes anvisninger. Men selskabets referatprotokol fra generalforsamlinger er bevaret fra selskabets stiftelse i 1821, og her er alle referater på dansk. I festskriftet fra 1921 står, at man i 1837 gik over til at bruge dansk i alle selskabets skrifter. I 1841 gik man bort fra, at selskabets medlemmer personligt skulle våge over syge, og man ansatte flere faste sygevogtere.

## Menighedens ledende folk

Det var menighedens veletablerede mænd, der tegnede selskabet udadtil, og medlemmerne var i de første år velstillede mænd. Festskriftet nævner folk som J.A. Schottländer, guldtrækker W.L. Nathan, møbelhandler M.M. Goldschmidt og silke- og klædehandler, senere vaskeriejer N.L. Dehn som nogle af de drivende kræfter i de første år. Fra 1840 valgtes silke- og klædehandler Moses Magnus Ruben som bestyrer, og det forblev han indtil 1870.

Omkring 1840, da Ruben indtrådte som bestyrer, udvidede man selskabets virke. Man gav fattige trængende finansiel støtte til lægehjælp og gav dem forplejning, og først nu begyndte man at yde vågere til menighedens kvindelige medlemmer. Denne udvidelse af virksomheden krævede nye midler, og i 1843 var man nået op på 128 betalende medlemmer, der hver betalte to rigsdaler og 15 mark. Man fik også frivillige gaver og legater, der gjorde det muligt at yde betydelige bidrag til syge. Store legatmidler

kom ind i 1840erne, og det kan nævnes, at jomfru Wilhelmine Calmar gav 500 rigsdaler, og i 1847 gav silke- og klædehandler Salomon Davidsen også 500 rigsdaler. Der var tale om meget betydelige beløb. Selskabets virke blev stadig mere omfattende, og i 1848 i forbindelse med Den Første Slesvigske Krig gav man via Krigsministeriet 300 rigsdaler til sårede soldater og til efterladte enker. Denne aktivitet blev finansieret af stadig flere medlemmer og ikke mindst af testamentariske gaver.

Blandt selskabets nye aktiviteter var at skaffe sygevogtere også om dagen til de syge, og man begyndte at tage sig af børn og gamle samt patienter med kroniske sygdomme. Man uddelte nu også linned, beklædningsstykker og sengeklæder. I 1854 besluttedes det, at den efterhånden store forening skulle ledes af en bestyrelse på tre medlemmer. Selskabets samlede udgifter var i 1854 på 800 rigsdaler og i 1858 steget til 1265 rigsdaler. Fra 1860 fik man mulighed for at støtte fattige anonymt, så de fattige ikke behøvede at fortælle nogen om deres situation. I mange år havde W.L. Nathan og M.M. Ruben været selskabets ledende kræfter, men i 1860 døde Nathan, og i hans sted valgtes David Mendel. I 1865 var medlemstallet oppe på 588 medlemmer, og selskabet lå inde med en kapital på 13.500 rigsdaler. Der var nu tale om en betydelig og rig forening, hvis møder og fester trak hundredvis af deltagere, og hvor den danske presse refererede fra selskabets aktiviteter. Man udvidede hele tiden hjælpevirksomheden, og i 1870erne kom den til at bestå af bl.a. kure, operationer, specialbehandlinger og andet. I 1881 var kapitalen på 75.000 rigsdaler – hvilket i datiden var en stor formue.

Man forsøgte at hjælpe, hvor man kunne, og en enkelt sag, der er refereret i selskabets bestyrelsesprotokol, viser, at man til tider gik langt. I protokollen kan man læse, at selskabet i 1905 ville hjælpe en ældre kvinde, der ikke kunne være alene:

*”Da man havde bragt i Erfaring, at en ældre kvindelig Patient, frk. Samson, som Selskabet havde un-*





*Indsamlingsbøsser er skabt af den jødiske kunstner Siegfried Wagner i samarbejde med sølvsmeden Mogens Ballin, der egentlig var jøde men overgik til katolicismen. Den er et smukt eksempel på art nouveau fra starten af 1900-tallet. Foto: Marian Hirschhorn.*

*derstøttet, i en længere Aarrække, var anbragt paa Almindelig Hospital, og da frk. Samson tidligere havde kendt bedre Dage, besluttede man nøjere at undersøge, om det ville være til Gavn for hende, hvis der kunne tilvejebringes en Ordning hvorved hun blev anbragt i et privat Hjem hos Familie eller andre...”*

Nu gik selskabet ind i samtaler med familiemedlemmer for at finde et hjem til hende.

### Fattigbøsser

Det blev en tradition at lade indsamlingsbøsser gå rundt ved festlige lejligheder i jødiske selskaber og derved indsamle penge, fortælles det i selskabets jubilæumsskrift. I årsberetningen fra 1861 berettes, at Sygeplejeselskabets indsamling kom til at stå i

mange jødiske hjem. Det skete praktisk ved, at selskabets kvindelige medlemmer fik denne indsamlingsbøsse, som de stillede op i deres hjem. Ifølge festskriftet betød denne indsamlingsstrategi nye og betydelige midler. Indsamlingsbøsser, som desværre ikke er bevaret, bar et digt af den dansk-jødiske digter Gottlieb Siesby:

*Naar Barmen høj og festlig Glæde aander  
At mindes den, der sig paa Smertens Leje vaander  
Naar Sorgens Piil har saaret dybt vort Bryst  
At kunne bringe dog et sorgfuldt Hjerte Trøst  
I Lykkens Glands at mindes den, som lider  
I Smertens Stund at hjælpe den, som strider  
Saa byder Hjertets Trang – Du Stemmen følg  
Og i Din Gave vil sig Lønne dølge.*

Det blev en fast tradition i jødiske hjem at have denne bøsse stående, og årsberetningerne angiver også, at der hvert år indkom beløb ved denne indsamlingsform. Hvor effektiv denne indsamlingsform var, er ikke til at vide, men ved generalforsamlingen i 1898 beklagede M.S. Meyer sig over, at bøsserne ikke regelmæssigt blev afhentet.

I 1902 blev den gamle indsamlingsbøsse erstattet med en ny bøsse lavet af tin i tidens moderne skønvirkestil. Kunstnerne var tidens største dansk-jødiske kunstnere, nemlig Mogens Ballin og Siegfried Wagner. Begge var internationalt anerkendte kunstnere, og begge ydede med deres kunst et stort bidrag til dansk kunstindustri. Deres formfuldendte værk var ca. 15 cm høj og bar inskriptionen: ”*Held den som med Forstand tager sig af den svage.*” Samme tekst var også gengivet på hebraisk. Denne bøsse kom også til at stå ude i private hjem. Den var produceret i 600 eksemplarer og er i dag en højt værdsat genstand på internationale auktioner.

## Selskabets kvinder

Kvinder kunne i starten ikke være medlemmer af selskabet, og det var selvfølgelig et problem, at syge kvindelige patienter skulle våges over og plejes af mænd. Ifølge selskabets festskrift fra 1921 blev der i 1843 udsendt indbydelse til menighedens kvindelige medlemmer om, at de kunne indtræde i selskabet, hvilket betød, at der i løbet af kort tid indmeldte sig 153 kvinder, der hver betalte én rigsdaler pr. år. Men endnu deltog kvinderne ikke selvstændigt i hjælpearbejdet, og de havde ikke medbestemmelse i selskabets besluttende organer. Dog må det med, at til selskabets store jubilæumsfest i 1846 kunne medlemmer af begge køn deltage.

I 1859 foreslog agent S.L. Simonsen, at man oprettede en kvindelig afdeling, der skulle overtage omsorgen for de kvindelige patienter. Der var stærk uenighed om, hvorvidt det var en god idé, og der blev nedsat en komité for at overveje sagen, men da forslaget kom op i bestyrelsen, blev det klart for-



kastet. Dermed var sagen dog ikke død, og den blev taget op igen næste år, hvilket medførte, at man i 1860 oprettede en kvindelig afdeling i selskabet. Den første bestyrelse for denne afdeling bestod af Johanna Wolff, Johanna Heyman, Henriette Ehrlich, Rosa Melchior, Frederikke Baruch, Rosa Mendel og Rosa Salomonsen. Blandt disse blev Henriette Ehrlich overbestyrerinde. Den stilling havde hun indtil 1883, hvor hun forlod Danmark, og stillingen blev overtaget af Frederikke Nathan, født Ruben. Frederikke Nathan forblev i stillingen indtil 1893, hvorefter Louise Melchior påtog sig opgaven.

## Nogle stærke kvinder

I mange tilfælde er det svært at skrive kvindehistorie, fordi kvinder ikke fremstår klart i kilderne. Således



Fru *Johanna Wolff*,  
født *Goldschmidt*, 1806 – 1876.



Fru *Johanna Heyman*,  
født *Levisohn*, 1824 – 1885.

er det også i den jødiske menigheds historie, men i Sygeplejeselskabets tilfælde er der ingen tvivl om, at da de kom ind i selskabet i løbet af 1800-tallet, blev deres indsats betydelig. Antallet af kvinder i kvindeafdelingen voksede hurtigt, og indsatsen over for kvindelige patienter og børn blev hastigt udvidet. Fra 1893 blev Louise Melchior som nævnt Sygeplejeselskabets overbestyrerinde, og vi kender hendes indsats fra en mindeomtale ved selskabets generalforsamling i 1924. Hun havde i 30 år været overbestyrerinde. Louise Melchior kom fra et ejendommeligt hjem, skrev man ligefremt i årsberetningen, hvor hendes indsats blev omtalt i forbindelse med hendes død i 1924. Hendes far havde skabt en lille garverivirksomhed uden andet end sine to hænder og gåpåmod og en hustru, som hjalp til. Garverivirksomheden blomstrede, og Louise voksede derfor op i et ganske rigt hjem. Louises mor Hanne

Meyer havde siddet i selskabets bestyrelse, og det havde hendes svigermor Rosa Melchior (født Lazarus) også. Louise Melchior efterfulgte Frederikke Nathan (født Ruben) som overbestyrer, og det var ifølge mindetalens forfatter: "*den mest fremtrædende, som en Dame kan indtage indenfor Troessamfundets officielle liv*". Det vil sige, at selskabets virksomhed var helt centralt for menighedens kvinners prestige og anseelse. Ifølge taleren var Louise Melchior i den grad vokset sammen med arbejdet for selskabet, at det var vanskeligt at forestille sig hende uden dette arbejde. Der kunne være noget skarpt i hendes tone, som både kunne sære og skræmme folk, erkendte taleren, men understregede, at de som kendte hende, vidste, at hendes form altid havde til hensigt at tjene selskabet og de syge. Hun var ikke til føleri og sentimentalitet. Hendes styrke var, at hun kendte alle de syge og børnene

personligt. Taleren sluttede med disse ord: ”Vi vil erindre hende som en ejendommelig Personlighed, en dygtig, klog og god Kvinde, en fortræffelig Overbestyrerinde”.

Hun blev afløst af Bertha Abrahamson, som har fundet vej til Kvindebiografisk Leksikon. Heri fortælles, at Bertha Abrahamsons far var dansk og hendes moder hollandsk. Hun blev født i London som sin broder og sine fire søstre. Hun kom først som ung i midten af 1880erne til at bo i København, og hun mistede aldrig sin engelske accent. Hun fulgte i sin mors fodspor, idet hendes mor havde været involveret i filantropisk arbejde. I den københavnske filantropi blev hun med tiden en velkendt, men personligt stilfærdig, ladylike skikkelse med mange jern i ilden, bl.a. i Røde Kors' Dameafdeling og i Børnehjælpsdagens bestyrelse – sådan lyder Dansk Kvindebiografisk beskrivelse. I 1910 var hun selvskreven til at være med i den danske arrangementskomité for en international kongres for filantroper og socialpolitikere i København.

I det kvindebiografiske leksikon står der videre:

”Hendes far var en af hovedstadens største skatteydere, og helt frem til begge forældres død blev hun

boende i barndomshjemmet. Hendes filantropiske arbejde var tostrengt: Som overklassekvinde søgte og fik hun indflydelse og en ledende position inden for det konfessionelt ubundne og humanitære hjælpearbejde og senere også inden for hovedstadens jødiske minoritet. Berthas moder arrangerede egne private vinterbespisninger og var aktiv i bl.a. Københavns Asylselskab. Med den ligeledes engelsk fødte jøde Jenny Adler var Flora Abrahamson medstifter af Foreningen Mødres og Børns Bispisning (FMB) i årene 1886-87. Her kom Berthas hovedindsats til at ligge. Hun blev næstformand og i 1897 formand, som hun bevarede indtil 1940, hvor hun trak sig tilbage. Som ny formand havde hun overtaget hovedansvaret for seks bispisningssteder for trængende gifte og ugifte kvinder med førskolebørn. Endnu ét blev oprettet, og i hendes formandsperiodes første tiår mere end fordobledes de uddelte måltiders tal for at kulminere i vinteren 1904-05 med 147.000. Foreningen indledte et omfattende samarbejde med De Samvirkende Menighedsplejer og Centralkomiteén af 1914 under Første Verdenskrig om leverance og fordeling af måltider. FMBs stadigt faldende klientsøgning tolkede Bertha Abrahamson i lyset af forbedringer i sociallovgivningen og arbejderbefolkningens levestandard samt en svækket foreningsøkonomi på grund af færre donationer. 1939-40 blev



*de sidste af de endnu fungerende bospisningsteder afviklet og afløst af uddeling af mælke- og spisebilletter gennem eksisterende forsorgsinstitutioner. I takt med FMBs gradvise omlægning var kvindeaktivismen, som i mange år prægede arbejdet, også skrumpet ind. Da Bertha Abrahamson trak sig tilbage i 1940, følte hun sig gammel og træt og mente med beklagelse, at FMB burde dreje nøglen om.*

*Foruden sit engagement i FMB var Bertha Abrahamson også aktiv i den jødiske filantropi. I 1924 blev hun overbestyrer for Sygeplejeselskabets kvindeafdeling efter Louise Melchior. Bertha Abrahamson og søsteren Florence blev selv ofre for nazismen under besættelsen, hvor de i 1943 blev tvunget til at søge tilflugt i Sverige. Få måneder efter befrielsen døde Bertha Abrahamson, atter hjemme i den hovedstad, hun ad filantropiske veje havde ydet sit vedholdende og solide bidrag til i en personlig assimilationsproces, hvor trosforholdet fortsat kunne sætte skæbnetunge grænser. Hun modtog Den Kgl. Belønningsmedaille i guld i 1927."*

Bertha Abrahamson havde på grund af alder i 1943 trukket sig tilbage fra stillingen som overbestyrer

og var samme år blevet erstattet af Ella von Essen, der allerede i flere år havde siddet i bestyrelsen for den kvindelige afdeling.

## Østjøder

Fra slutningen af århundredet stod selskabet over for en ny udfordring. Tusindvis af fattige østjøder kom til Danmark. Mange forlod efter kortere eller længere tid Danmark for at rejse videre til USA. Mange var syge og underernærede og behøvede hjælp. Selskabet havde på det tidspunkt en fast læge, Arnold Friedländer, tilknyttet, og han vurderede i årsberetningen fra 1908, at selskabets virke blandt de tilrejsende jøder havde betydet et betragteligt fald i dødsraten blandt børnene.

Hovedparten af hjælpearbejdet over for de russiske jøder blev organiseret af den jødiske menighed, og der var tale om en betydelig indsats, så Sygeplejeselskabets indsats var blot en mindre del af hjælpearbejdet. Det var ikke mindst gennem Arnold Friedlenders virke, at selskabet kunne udrette noget. Han tegnede i 1908 et mørkt billede af sundhedstilstanden og immigranternes sygdomme, der bestod af:



*”dels smitsomme Hudsygdomme, der skyldtes Mangel paa Renlighed og de daarlige hygiejniske Forhold, største Delen af den indvandrede Befolkning lever under, dels Tuberkulose og andre Lidelser, der delvis eller helt skyldes mangelfuld eller daarlig Ernæring. De slette Forhold i Hjemmet, der umuliggør enhver alvorligere Sygdoms Behandling hjemme, have ogsaa medført et forholdsvis stort Antal Hospitalsindlæggelser – 93 ... for største delen de omtalte Hudsygdomme, og 60 paa Kommunens øvrige Hospitaler. Epidemier har der ikke været... En væsentlig Andel i den ringe Børnedødelighed – 194 af patienterne var Børn – har det jødiske Sygeplejeselskab, som ved en meget rigelig Mælkeuddeling dels har sat diegivende Mødre i stand til – trods deres daarlige Ernæring – at give deres Børn Bryst, dels har skaffet de Børn, der ikke kunne faa Die, et godt Næringsmiddel. Ogsaa de Ældre Børn har nydt godt af denne Mælkeuddeling. Nøden blandt denne Del af den jødiske Befolkning er i det hele Stor og deres Livsvilkaar ringe.”*

Året efter skrev Arnold Friedlænder følgende:

*”Der er al mulig Udsigt til, at Patienttallet vil blive stærkt voxende (i Aar er det voxet med over 20 %, Ydelsernes Antal med over 40 %), idet Indvandringen stadig fortsætter med uformindsket Maalestok; det viser sig saaledes, at af de 808 Patienter har 227 – over 1/4 – ikke opholdt sig her i Byen 1 Aar, og forholdsvis meget faa forlade atter Byen.”*

Selskabet sørgede nu for at give nærende kost og mælk til de mange nye familier samt betale hospitalsophold, landophold til rekonvalescenter og støtte svage og ældre med faste beløb.

Årsberetningen fra 1913 siger om disse forhold:

*”Da vi ved, at de hygiejniske Forhold i mange af de russiske Indvandrede Hjem er særdeles daarlige, mente vi, at det laa indenfor vort Selskabs Opgave at søge disse Forhold forbedrede, saa meget mere som en god Sundhedspleje kan virke fremmende*

*baade i kulturel og økonomisk henseende. Som et led i vore Bestræbelser i denne Retning udsendte vi i Foraaret en lille Piece ”Hygiejniske Vink”. Den er affattet paa Dansk og Jiddisch og omdelt gratis til alle de Indvandrede, som vi har kunnet opspore. ... Skriftet er velvilligst udarbejdet af Selskabets Læge Hr. A. Friedlænder, hvem vi takker, fordi han beredvilligt gik ind paa vor Tanke.”*

I 1915 findes følgende beskrivelse af forholdene blandt de russiske jøder:

*”Se blot de blegt udseende, ofte underernærede Børn, Mødrenes Bekymring, fordi de ikke evner at give dem tilstrækkeligt nærende Kost, deres ængstlige Frygt for, at børnene af Mangel herpaa dog tilsidst skal bukke under – alle vil forstaa, at der her er tilstrækkelig basis for vort Selskabs Virksomhed og eventuel Udvidelse af den og paaskønne de Mænd, der for 96 Aar siden lagde Grundstenen til dette Værk.”*

I 1916 sammenfattede Arnold Friedlænder indsatsen således:

*”Medens den store Indvandring i Aarene 1906-1916 medbragte et stort Antal Sygdomme, der væsentlig skyldtes Fattigdom og manglende almindelig og personlig Hygiejne, og derved gav Klientellet et fra den øvrige Befolkning i Sygdoms Henseende forskelligt præg, har de forbedrede økonomiske Forhold blandt de Indvandrede og den højere hygiejniske Standard, de efterhaanden har erhvervet sig, og hvortil ikke mindst Skolerne har bidraget, haft den Betydning, at disse særlige sociale Sygdomme er blevet trængt tilbage, saa at Sygeligheden baade kvantitativt og kvalitativt ikke mere adskiller sig synderligt fra den øvrige Befolknings.”*

I kølvandet på Første Verdenskrig ramtes Danmark af flere alvorlige sygdomme, hvor ikke mindst Den Spanske Syge blev en alvorlig trussel. Også her gik selskabets ind i arbejdet med at hjælpe.



Fru Frederikke M. Nathan,  
født Ruben, 1835 – 1914.

## Mellemlkrigs- og krigstid

De urolige forhold i Europa med en verdenskrise fra slutningen af 1920'erne betød, at nye grupper jøder kom til Danmark. I selskabets årsberetning fra 1929-30 står der, at ikke mindst tyske jøder nu søgte mod København. En del af disse ulykkelige mennesker søgte hjælp hos selskabets læge, og man gav hjælp med medicin og på anden måde. Den sociale lovgivning, der var i støbeskeen, havde betydning for selskabets virke. Man førte i begyndelsen af 1930'erne forhandlinger mellem Københavns Magistrat og den jødiske menighed, således at kommunen skulle overtage den jødiske menigheds fattigvæsen. Denne overtagelse fandt sted 1. august 1932, og dermed afsluttedes en lang historie med menighedens selvstændige fattighjælp. Kommunens sociale ansvar betød, at man nu gav midler til trængende, med hensyn til sygdom og nød. Nu blev det også muligt for jøder frit at bruge kommunens assistance i form af medicin, hospitaler og andet. Patienter skulle nu søge til deres lokale sygekasselæ-

ge og ikke benytte selskabets læge. Man opretholdt dog Friedlænders virke, for mange jødiske patienter foretrak stadig at gå til ham. Ifølge årsberetningen fra 1932-33 benyttede godt 150-200 mennesker om året dr. Friedländer.

På mange måder betød den nye ordning og socialloven fra 1933, at Sygeplejeselskabets aktiviteter blev indskrænket, men efter nazisternes magtovertagelse i 1933 i Tyskland ankom mange nye immigranter, der levede med kort opholdstilladelse eller illegalt her i landet og som derfor ikke kunne søge om hjælp fra de danske myndigheder. I årsberetningen fra 1932-33 står der:

*”Det kan naturligvis ikke undgås, at der i ikke ringe Omfang er sket Henvendelse til Sygeplejeselskabet fra de tyske Emigranter, der for kortere eller længere Tid har taget Ophold her i Landet. Vi har betragtet det som en naturlig Pligt at yde disse ulykkelige Mennesker den fornødne Hjælp i Sygdomstilfælde. Mange af dem er ganske ude af stand til at klare sig ved egne Midler.”*

Også i beretningen fra 1934 understregedes de store udgifter til tyske emigranter. Og året efter i 1935 skrev man i årsberetningen:

*”Der er stillet store Krav, herunder navnlig ogsaa om Hjælp til Hospitalsophold, og det vil derfor næppe blive bebrejdet Bestyrelsen, at vi i disse vanskelige og ulykkelige Tider har anset det forsvarligt at bruge noget mere end vore Indtægter til Opfyldelse af Selskabets betydningsfulde Mål. Der er ingen Grund til at tro, at Kravene om Støtte vil blive mindre i kommende Tider – tværtimod. Vi retter derfor en indtrængende Appel til Troessamfundets Medlemmer om at støtte os – vi modtager med Taknemmelighed Gaver og Legater – og vi vil være glade ved at modtage Indmeldelser fra de mange, der endnu ikke står i vore Medlemsprotokoller. Vi mener at have Lov til at minde om, at vort Selskab er en af de ældste Institutioner inden for vort Troessamfund og langt den betydeligste velgørende Institution.”*

## Efterkrigstiden

Med flugten i 1943 til Sverige blev selskabets virke selvfølgelig afbrudt, men protokollen for generalforsamlinger viser, at man i 1947 atter kunne indkalde til generalforsamling og genoptage sit virke. Nu var situationen efterhånden en ganske anden, for med velfærdsstatens udbygning var mange af selskabets opgaver naturligt blevet overtaget af de offentlige myndigheder.

Det er vanskeligt samlet at vurdere selskabets indsats. Dets virke skete i nært samarbejde med den jødiske menighed, som i perioder også støttede selskabet økonomisk, så det ikke er muligt klart at skelne mellem selskabets indsats og den jødiske menigheds. Men man kan pege på en række konkrete forhold, hvor selskabet kom til at spille en rolle.

Sygeplejeselskabet blev i løbet af 1800-tallet den måske største jødiske forening, og tiltrak i hundredvis af mennesker. Det var også betydelige formuer, som man efterhånden rådede over. Før zionismen fra slutningen af 1800-tallet dukkede op, og andre internationale jødiske projekter manifesterede sig, så var selskabets aktiviteter det nok mest populære og identitetsskabende hjælpearbejde. Det illustreres af, at der i mange hjem stod en af selskabets indsamlingsbøsser. Senere blev det normalt, at jødiske hjem havde en blå indsamlingsbøsse til støtte for jøderne i Palæstina og senere Israel, men før denne indsamlingsbøsse altså vandt indpas, så var det selskabets indsamlinger og aktiviteter, der var en af menighedens helt centrale aktiviteter.

Man kan også pege på, at selskabet for første gang gav kvinder mulighed for at manifestere sig og få prestige i menighedens regi. Efterhånden blev kvindeafdelingen stor, og kvinder fik mulighed for at deltage i selskabets styrende organer.

Det er selvfølgelig vanskeligt at måle effekten af selskabets indsats, for hvordan gør man det? Men

konkret ved vi, at fra begyndelsen af århundredet havde selskabets indsats stor betydning, og at den betød en mærkbar forbedring af de russiske jøders sundhedstilstand.

Denne artikel er ikke en fuldstændig beretning om selskabets historie. Der er mere at hente i selskabets arkivalier og bl.a. Danske Kancellis, Overformynderiets og Indenrigsministeriets sager. Desuden vil en udforskning af kvindernes indsats utvivlsomt kunne give mere kød på selskabets historie.

## ARTIKLEN ER BASERET PÅ FØLGENDE KILDER

### Det Kgl. Bibliotek

- Samling af årsberetninger og regnskaber for udvalgte år 1821-1942.

### Dansk Jødisk Museum

- Jubilæumsskrift, Sygeplejeselskabet 100 år Generalforsamlingsprotokol og forhandlingsprotokol 1821-1983.
- Love, 1956.
- Div. korrespondancer.
- Indkaldelse til generalforsamling og regnskabsfremlæggelse, juni 1925.
- Konvolut med segl.
- Mindeord om M. Melchior og B. Henriques v. selskabets generalforsamling, 1912.

### Rigsarkivet

- Kopibog 1908-1913.
- Indkomne breve 1923-1933.
- Korrespondance 1932-1943.
- Kassebog 1926-1945.
- Regnskabsmateriale 1914-1939.
- Diverse tryksager.



# Sygeplejeselskabet for Det mosaiske Troes- samfund i København 1943-2014

Et efterskrift

*Af Sigge Enk*

Så sent som 13. september 1943 blev der afholdt bestyrelsesmøde i Sygeplejeselskabet med formand K.S. Oppenheim for bordenden. Af referatet fremgår det tydeligt, at ingen af de tilstedeværende på mødet havde nogen anelse om, hvad der skulle finde sted 20 dage senere, idet man bl.a. talte om rettelser til Kraks Vejviser for året 1944.

Første møde efter hjemkomsten i selskabets forretningsudvalg – stort set identisk med bestyrelsen – fandt sted 24. august 1945. Af referatet fra dette møde fremgår det, at selskabet i vinteren 1943/44 forsøgte at skaffe midler til betaling af ”gavepakker” til de til Theresienstadt deporterede – en senere ordning medførte, at staten betalte for disse ”gavepakker”.

I de følgende år – ja indtil vore dage – afholdtes ca. to bestyrelsesmøder om året foruden generalforsamling/årsmøde.

I 1966 afløste Erik Hertz K.S. Oppenheim som formand, og samtidig blev det foreslået, at Finn Abrahamsen skulle forestå udarbejdelse af nye vedtægter for selskabet, som var fra 1943 med ændringer i 1953. Disse nye vedtægter blev vedtaget i 1967 udarbejdet af K.S. Oppenheim og Finn Abrahamsen. I 1973 blev Johanne Simonsens Legat ved selskabets daværende kasserer Henry Korminds hjælp overdraget til Sygeplejeselskabet, hvorved der kunne disponeres over nogle større midler end hidtil.

Senere blev på ny Finn Abrahamsen bedt om at udarbejde nye vedtægter. Disse var noget længere undervejs, idet de blev godkendt i 1992, mens Erik Hertz var formand.

I 1995 tiltrådte Erik Grün som formand. Erik Grün blev medlem af bestyrelsen i 1966 og var sekretær i mange år for siden hen at blive kasserer i selskabet inden ”forfremmelsen” til formand.

Såvel Erik Hertz som Erik Grün har begge særdeles sirligt skrevet referaterne i mange år, hvilket har gjort det muligt at studere flere spændende meningsudvekslinger mellem bestyrelsesmedlemmerne gennem mange år – bl.a. angående Tivolikort, som vel fortsat er den mest kendte ydelse, som selskabet foretager. Således blev der i 1942 betalt for fire adgangskort til Tivoli, idet man i bestyrelsen på dette tidspunkt ikke ville betale for Tivolikort, men på grund af nærmest medlidenhed betalte for kun få kort. I 1973 blev der betalt for 106 kort, og i 1980erne var antallet ca. 200. I dag betales for 60 kort.

Af andre nutidige ydelser kan nævnes hjælp til anskaffelse af briller, køb af medicin, hjælp til betaling af tandbehandling, hjælp til rekreationsophold, støtte til køb af sygeseng eller armstol og støtte til jødiske institutioner i ind- og udland.

I 2008 tiltrådte Sigge Enk som formand efter Erik Grün, som dog fortsat er medlem af bestyrelsen.

Det tidligere nævnte legat, Johanne Simonsens Legat, er nu ”fusioneret” ind i Sygeplejeselskabet, hvilket nødvendiggjorde nye vedtægter i 2013. Herefter er kapitalen i selskabet ca. 500.000 kr. – og fortsat modtager bestyrelsesmedlemmerne intet honorar.



*En ung Børge Rosenbaum. Venligst udlånt af Revymuseet fra Stig Lommers billedarkiv*

Den jødiske verdensstjerne fra Østerbro

# Den jødiske verdensstjerne fra Østerbro

Victor Borge alias Børge Rosenbaum var jøde, men han var ikke religiøs. Han var måske ikke særlig fast i troen, men hans identitet som jøde var klar nok. Og han insisterede da også på at blive begravet på Mosaik Vestre Begravelsesplads, selv om han også blev begravet i USA. Rambam bringer en appetitvækker på den nyligt udkomne biografi *Victor Borge – manden bag smilet*.

*Af Jacob Wendt Jensen*

Da Bernhard Rosenbaum og Frederikke Lichtinger fik deres andet fælles barn, Børge Rosenbaum (1909-2000), var de henholdsvis 61 år og 33 år. Drengen viste sig at være et vidunderbarn udi musikken, og senere kombinerede han sine evner på klaveret med stort vid og improvisatoriske evner og blev en stor stjerne i USA under navnet Victor Borge. Den historie fortælles i sin helhed i *Victor Borge – manden bag smilet*, hvor man kan få et indblik i mennesket Victor Borge. Hans store drive mod succes, og de omkostninger det havde.

Der kommer meget nyt frem i en biografi baseret på 70 nye interviews og stof fra hidtil ubrugte arkiver. I denne artikel vil jeg dog nøjes med at beskrive Borges rejse med sin jødiske identitet. Rosenbaum var naturligvis et konstrueret jødisk navn ligesom Goldwasser, Birnbaum og mange andre. Bernhard og Frederikke var ikke voldsomt religiøse, men de var sig deres oprindelse bevidst. Frederikke tændte et lys i vindueskarmen og hældte olie i en skål til ære for sin døde far hvert år på hans fødselsdag, og så fortalte hun lille Børge, at det var "Yahrzeit".

Meget mere religion var der ikke i Classensgade 40 på Østerbro. Bernhard havde ikke fast plads i synagogen og kom der kun af og til på Yom Kippur, den store forsoningsdag. Ingen af forældrene spiste kosher-mad.

## Ikke noget religiøst gemyt

I skolen skete det af og til, at Børge blev kaldt "dumme jødesmøvs" eller andet nedsættende i den retning. De første gange forstod han slet ikke, hvad det handlede om, fordi han ikke kendte begreberne hjemmefra. I et tilbageblik-interview om hele sit liv, som Victor Borge i 1998 gav til Shoah Foundation Institute, kom han for første gang grundigere ind på sit forhold til jødedommen:

*"Religion interesserede mig meget, og jeg var interesseret i jødedommen i skolen, men jeg hørte ikke ordet derhjemme. Historierne opfattede jeg som skuespil, der kunne spilles. Jeg var fascineret af alle traditioner og religioner og alt, hvad der på den måde var organiseret. Især da jeg senere hørte om,*

*hvordan jøderne var blevet forfulgt, begyndte jeg at føle mig stolt over at være 'en af dem'. Jeg var så sur, som man kunne blive, og jeg svor, at jeg ville tage hævn. Jeg fik den overbevisning, at jeg måske kunne forbedre forbindelsen mellem jøder og andre mennesker ved at opføre mig eksemplarisk og være en bedre elev end de andre, og det har virket i det store hele, synes jeg”.*

Børge nød ”skuespillet” i synagogen, de få gange han kom der, og han kunne læse hebraisk, dog uden at forstå ordene. Han fik da også sin bar mitzvah – den jødiske pendant til den kristne konfirmation. Som 16-årig havde Børge Rosenbaum ligefrem en periode på et par år, hvor han inspireret af en ven gik i ”religionsskole” for at lære at følge de jødiske spiseregler. Men som voksen gik han fra det igen. Som han udtrykte det i avisen Berlingske:

*”Jeg er ikke noget religiøst gemyt. Ikke spor. Et træ er naturligt, et menneske er naturligt, men religion er noget opfundet og konstrueret. Hvordan kan jeg til-lade mig at sige, at Gud beskytter mig? Det er mere end storhedsvanvid.”*

## Forfulgt af danske nazister

Allerede i skolen gjorde Børge grin med autoriteterne, og han fik også afløb for sin glæde for skuespil og spas i Jødisk Ungdoms Forening i København, hvor han især optrådte fra 1925 og et par år frem, selv om han også genbesøgte foreningen i anden halvdel af 1930'erne, da han var blevet landskendt. Børge var med i en del revyer og fik stor ros. Han lignede en »amatør-stjerne«, som der stod i foreningens medlemsblad.

I 1936 blev det i Tyskland forbudt for jøder at arbejde som politikere eller lærere, og det havde allerede siden 1935 været forbudt for jøder at blive soldater. Fra og med 1938 blev det også umuligt at få forretningsbevillinger og svært at få lægehjælp.

Forholdene var noget anderledes i Danmark, hvor de fleste jøder passede dagens dont og holdt en lav profil. De fleste forsikrede hinanden om, at man aldrig ville få tyske tilstande her i landet. Børge Rosenbaum holdt på grund af sit arbejde i revy og film det modsatte af lav profil og oplevede da også at blive kaldt ”jødsvin” af en fuld bargæst på Bellevue Teatret i 1937. Han fik stadig oftere tilråb fra danske nazister i salen, når han optrådte, eller når han spillede koncert. Men Børge var rap i replikken:

*”Jeg tog til genmæle og havde altid et svar til nazisterne. Det var med til at gøre mig endnu mere populær. Det morede publikum, men det morede ikke mig. Det var i øvrigt helt almindeligt at gøre grin med nazisterne, og mange gjorde det, fordi de ikke havde foretaget sig noget alvorligt i Danmark endnu.”*

I 1939 havde det stået på i det små gennem et par år, og nazisterne havde advaret ham om, at ”når dagen oprandt, ville de hente ham.” De havde endda forsøgt at fange ham et par gange. For eksempel en aften hvor han var på en gåtur alene ved Peblingesøen i København i tusmørket.

Bagfra dukkede der pludselig to fyre op på hver sin side af Børge.

*”Du ka' li' at spille klaver?”* sagde den ene.

*”Men det kommer du ikke til,”* sagde den anden.

*”Hvorfor ikke?”* spurgte Børge uskyldigt.

*”Næ, for man kan ikke spille klaver med brakkede fingre. Kan man?”* spurgte den første og fortsatte:

*”Du er jøde, ikke?”*

*”Det er du måske også?”* forsøgte Børge sig kækt.

Derpå meddelte de to fyre, at de var medlemmer af ”partiet”, og at Børge bare havde at holde kæft. Inden længe ville det se anderledes ud i lille Danmark, og som for at understrege deres pointe greb de fat i hans arm og vred den om på ryggen. Men som Victor Borge fortalte i sine erindringer, havde de ikke tænkt over, at en pianist har stærke arme.



*Hyttefadet. Venligst udlånt af Revymuseet fra Stig Lommers billedarkiv*

Så Børge havde held til at spænde ben for den ene og vippe ham i søen, så den anden fik travlt med at redde ham op, da han ikke kunne svømme. Derefter tog Børge benene på nakken, og løb alt hvad han overhovedet kunne.

Fra den dag gik Børge ikke på gaden om aftenen, og i det hele taget færdedes han ikke alene. Det blev en vane for ham at se sig over skulderen.

### Jiddische mame

Victor Borge følte hele livet en stor nostalgi efter barndommens trygge år, og især én særlig begivenhed, fra dengang han stadig hed Børge, havde sat sig i hans krop og sind. Borge har selv sagt, at han aldrig rigtig kom sig over den: hans mors død i 1940. Børge Rosenbaum sad med længslen efter sin mor i kroppen og spillede de melodier, hun allerbedst kunne lide, i en kirke lidt uden for Stockholm,

samtidig med at hun blev begravet i København i 1945. Han havde forladt Danmark og turde ikke tage tilbage til begravelsen af frygt for de danske nazister. Fremtidens længsel efter Danmark blev grundlagt lige præcis der. Moder Danmark var det tætteste, han resten af sit liv kunne komme på sin egen stærkt savnede mor. Danmark blev derfor Victor Borges modererstatning.

Komikerens nære forhold til sin mors skæbne blev noteret i det jødiske miljø, hvor daværende overrabbiner Bent Melchior blev sjælesørger på Borges ældre dage, og hvor efterfølgeren i overrabbinerembedet, Bent Lexner, også lærte Victor Borge at kende. Han læser begrebet "jiddische mame" eller "den jødiske mor" ind i Victor Borges videre liv. Bent Lexner siger:

*”Nu da jeg kendte Victor Borge og historien om ham, synes jeg, begrebet ’jiddische mame’ passer godt ind i hans skæbnehistorie. Det henfører til den jødiske mor, der er en meget stærk mor. Hun er på den ene side en positiv kraft, og på den anden side kan hun være en negativ kraft. Set fra begge vinkler holder hun sammen på familien. Hun er et meget centralt begreb i den jødiske familieforståelse. Victor Borge har set Mor Danmark på den måde. Netop fordi hans mor forsvinder, bliver landet en erstatning for hende.”*

Han eksemplificerer temaet med fortællingen om en middag, som han engang holdt for en amerikansk ambassadør i Danmark, der var jøde. Ambassadørens kone havde taget sine forældre med på middagsbesøg hos Lexner. De var også jøder. Svi-germoderen styrede hver en detalje den aften, så selv den amerikanske ambassadør knap nok fik sagt et ord. Det er ifølge Lexner et meget typisk eksempel på den ”jiddische mame”.

## Splittet mellem to kulturer

Så langt hen i livet som i 1979 sørgede Borge over tabet af sine forældre – men primært sin mor:

*”Mine forældre oplevede aldrig, at jeg kom til Amerika. De har aldrig set mine børn og børnebørn. Jeg kan ikke sige, at det er betalingen for, hvad jeg har nydt godt af, men man kan ikke få i både pose og sæk. Mange gange bebrejder jeg næsten mine børn, at de ikke har oplevet min mor.”*

Da Borge fik overrakt kommandørkorset af prins Henrik i 1982, sagde han – og det er helt typisk for Borge – lige efter han havde sagt, at ”dette er et af mit livs største øjeblikke”: ”Hvor kunne jeg have undt mine forældre at opleve dette.”

En dag da Borges yngste søn Vebe som stor dreng brokkede sig over sin mor, Sanna, gik Victor nærmest amok. Han løb hele huset rundt efter sin søn og sparkede endda ud efter ham på vej op ad trappe-erne i det store hus i Connecticut.

*”Da han endelig fangede mig, hvad der tog ham lidt tid, brød han sammen og sagde, at han savnede sin mor så meget, at han ikke kunne holde ud at høre, at jeg brokkede mig over min mor. Han brød sammen som et lille barn,”* fortalte Vebe i et tv-program.

Selv sidst i sit liv, i interviewet til Shoah Foundation Institute i 1998, grublede Victor Borge over, hvordan alt det med USA, Danmark og hans børn egentlig hang sammen for ham:

*”Det er hårdt at opgive en hel verden, med menneskene, bygninger og forholdene i den. Det var til en sammenligning ikke svært at etablere sig i en ny verden. Men at tabe en gammel verden var svært. Jeg kan ikke dele min fortid med mine børn. Børnene har deres liv og deres venner. Måske savner de alt det, jeg har haft, uden at vide det. Forbindelsen er på en måde brudt. Floden er stoppet, og der er vand på hver side af dæmningen, og de to slags vand blander sig ikke. Det er noget, der generer mig meget. Mine børn har spurgt til min baggrund og min fortid, men det er svært at forklare den ordentligt. Du kan fortælle om begivenheder, men du kan ikke forklare grundelementer som hyggen, menneskenes charme og situationer. Mit liv vil være fremmed for dem til evig tid.”*

## Hattene fra Petitgas

Det var i familien, Borges jødiske identitet kom til udtryk. Overrabbiner Bent Lexner formulerer det således:

*”Borge var det, jeg vil kalde kulturjøde. Han kom ikke til Yom Kippur-gudstjenesten, fordi det var vigtigt for ham, men fordi det var vigtigt for hans identitet at komme, hvis han overhovedet kunne. Man kan godt gøre noget ud af, at man er jøde, selv om man ikke praktiserer noget som helst.”*

Forhenværende overrabbiner Bent Melchior mener, Victor Borges humor har det tilfælles med mere ty-



*Børge Rosenbaum (tv) og Stig Lommer. Venligst udlånt af Revymuseet fra Stig Lommers billedarkiv*

pisk jødisk humor, at den ikke er ondsindet og ikke har brod mod nogen andre end sig selv. Bent Melchior fortæller:

*”Han var ikke spor religiøs, men han havde stor agtelse for traditionerne. Han kom ofte til Yom Kippur, den store forsoningsdag, og når man skal i synagoge, skal man jo altid have noget på hovedet. Borge gik altid ind i hattebutikken Petitgas og købte en Eden-hat, som er noget af det dyreste, der findes. Han tog så i synagogen i et par timer og hængte hatten i garderoben, og så var det ’farvel, hat’.”*

Et år var det Bent Lexners far, Abraham, der fik hatten. Han var en af de faste gæster i synagogen, der nød godt af Borges aflagte hatte.

*”Jeg har stor respekt for det, som det jødiske folk har udrettet. For den måde, de har overlevet på,”* sagde Victor Borge.

*”Jeg er bare ikke religiøs. Slet ikke. Jeg tror ikke på noget. Når det går galt, begynder folk at tro. Hvis et fly er ved at styrte ned, vil alle begynde at bede, og de overlevende vil måske sige, at de klarede den, fordi de bad. Men hvad med den, der bad og ikke overlevede? For mig at se forandrer det ikke noget, om man tror på Gud eller ej.”*

Entertaineren var interesseret i sin oprindelse og sit folks historie, men han skilte sig ikke med det. Hans medpianist fra 1968 til 1986, Şahan Arzruni, havde en pudsigt oplevelse i limousinen med Borge på vej fra en koncert til en anden. Arzruni noterede sig, at Borge læste en bog om jødernes historie i bilen på vej mellem to koncerter, hvilket var meget logisk. Borge havde dog sat et kraftigt ensfarvet omslag af papir uden på bogen, så man hverken kunne se titel eller indhold. Borges søn Ron fortalte Arzruni, det var fordi, Borge ikke ville have, at andre mennesker

opdagede, hvad han læste. Det syntes Arzruni var ”mærkeligt”.

## Drillet af Ida Davidsen

Ida Davidsen og Victor Borge havde også en ekstra forbindelse, fordi Borge kendte den jødiske familie Siesbye, som Ida var gift ind i via sin mand, Adam.

*”Ofte har jeg bemærket til min mand, at han måtte komme fra en anden planet, fordi han var jøde. Det var det samme med Victor Borge og hans særheder, og så var han endda kunstner oveni. Dygtig, sød og sær. De senere år kom han her hver dag for at spise tidlig frokost, selv om han boede på dyre hoteller. Jeg gider ikke spise det hundede, de har derovre,” sagde han, og det var der, vi fik idéen til at lave et stykke smørrebrød med hans navn,”* fortæller Ida Davidsen om stykket med rå laks, rejer, stedbiderrogn, krebs og en stærk dildmayonnaise med citron, som stadig sælger godt.

Når Victor Borge slog dørene op til restauranten, satte han sig altid godt til rette ved første bord indenfor til venstre, og så krævede han Ida Davidsens fulde tilstedeværelse.

*”Kom så hen og snak med mig. Du skal ikke pille rejer eller noget som helst andet, mens jeg er her,”* lød det, og han fik det som han ville.

Akkurat som i Borges unge dage i begyndelsen af 1930’erne, hvor han spiste gratis personalemad i selskabslokalerne hos Ida Davidsens far, var det underforstået, at han spiste gratis. Det skulle være, som det altid havde været. Ida Davidsen fortæller:

*”Victor var et fantastisk godt menneske med et stort hjerte, der også kunne blive meget rasende. Men det gælder alle jøder. De elsker at skælde ud, når der er noget, som ikke passer dem. Jeg kender temperamentet fra min svigerfamilie. Man skal være høflig og gøre, hvad der bliver sagt, for ellers går det ad Pommern til.”*

Når Victor Borge var på besøg, drillede Ida Davidsen ham altid med, at han ikke var rigtig jøde, men kun ”muldjøde”, fordi han meget gerne spiste østers og rejer, hvilket ortodokse jøder ikke må. Borge gik tit selv med ud i køkkenet og valgte den mad, han gerne ville have. Hos Ida Davidsen følte Victor Borge sig på sine ældre dage hjemme – som et af de efterhånden få steder i Danmark.

## Stor mand – to gravsteder

Da Victor Borges hustru Sanna døde i september år 2000, begyndte komikeren at overveje, hvordan han skulle begraves. Til sin ven og manager Niels Jørgen Kaiser sagde han:

*”Mit ønske er, at når jeg dør, skal Sannas og min aske blandes og sættes ned i graven hjemme i Connecticut. Men inden da vil jeg gerne have, at lidt af min aske kommes i en urne, der kan blive sat ned hos mor og far.”*

Selv for en sædvanligvis højstemt Borge blev ordene næsten for sentimentale, så han tilføjede straks med sit sædvanlige vid

*”Bare en to-tre spiseskefulde.”*

Og endnu to sekunder senere: *”Strøgne!”*

Victor Borge skulle dermed have sat en del af sin aske ned på Mosaisk Vestre Begravelsesplads i København, hvor hans mor og far lå begravet. Hvis han ellers kunne få sin vilje en sidste gang. Det var nemlig ikke helt så enkelt for den jødiske menighed i København. At Victor Borge ikke var medlem af menigheden, kunne man muligvis godt se gennem fingre med. Men urnebegravelse er ikke velsete på Mosaisk Vestre, og hvis man skal have lov til at sætte en urne ned i en grav, der er anlagt i forvejen, er det kun muligt i visse karreer af begravelsespladsen. Og kun efter en grundig vurdering af, om de, der allerede ligger der, *”kan leve med det,”* som





*Børge Rosenbaum og ensemblet  
i Hornbækrevyen 1935.  
Venligst udlånt af Revymuseet  
fra Stig Lommers billedarkiv*

Bent Melchior humoristisk formulerer det. Vurderingen blev, at det kunne Bernhard og Frederikke Rosenbaum godt.

Victor Borge levede ét liv så fantastisk, at han blev begravet to steder, og det kan man læse meget mere om i *Victor Borge – mennesket bag smilet*.

#### KILDER

*Victor Borge – mennesket bag smilet* er baseret på 70 nye interviews og mange skriftlige kilder. Blandt andet diverse arkiver, bøger, magasiner og aviser. Den samlede kildeliste står i bogen, men her er nogle kilder, der mere specifikt er brugt i forhold til denne tekst:

Interviews med Bent Lexner, Bent Melchior, Ida Davidsen, Jim Colias og Şahan Arzruni.

Interview med Victor Borge udført af USC Shoah Foundation (kan høres i sin tre timer lange helhed på YouTube): <http://www.youtube.com/watch?v=Dgz7L4XGpxQ>

#### Rundhåndet i gode sager

Efterhånden som Victor Borge blev ældre, og han havde fået sikret familien økonomisk, gav han ganske ofte store beløb til forskellige fonde og organisationer. I 1999 gav han en mio. dollar til Scandinavia House i New York, hvor der i dag er et Victor Borge-auditorium, og i år 2000 fik Rebildselskabet 1,1 mio. kr., ligesom han har støttet Dansk Jødisk Museum i København med omkring 1,5 mio. kr. I Det Jødiske Hus i Krystalgade i København er der også en Café Victor Borge, og bag den ligger der økonomisk støtte. Størst var hans engagement i skabelsen af fonden Thanks to Scandinavia i 1963 sammen med advokaten Richard Netter, hvis datter Laurie stadig er fondens præsident. Navnet på fonden opstod, fordi man fra amerikansk side gerne ville takke danskerne for deres indsats under Anden Verdenskrig, hvor op mod 7.000 jøder blev reddet til Sverige. Idéen var at uddele legater til studerende fra de skandinaviske lande, så de kan uddanne sig i USA, og det har mere end 2.000 unge indtil videre benyttet sig af. Borge var med til at samle pengene i en fond med syv mio. dollars i hovedkapital, hvis renter går til legater. Han gav selv 200.000 dollars, ligesom han hjalp med støttestows til fordel for fonden.



# Anordningen af 29de Marts 1814 – et frihedsbrev?

200-året for Anordningen af 29. marts 1814 er blevet behørigt fejret både i synagogen i Krystalgade og på Københavns Rådhus, ligesom der er skrevet adskillige artikler i den anledning. Anordningen er blevet betegnet som et frihedsbrev, der gav jøderne i Kongeriget Danmark ligestilling med kristne borgere. Men hvilke nye friheder fik jøderne egentlig med anordningen?

*Af Allan Falk*

Nogle skribenter og talere i forbindelse med jubilæet gjorde opmærksom på, at anordningen ikke medførte fuld ligestilling, og at denne først kom med grundloven af 1849. De, der har deltaget i festlighederne og/eller læst om anordningen og dens betydning, må derfor sidde tilbage med spørgsmålet: Hvad er det egentlig for nye rettigheder de danske jøder opnåede med anordningen? Ingen af skribenterne eller af talerne ved festlighederne har oplyst noget nærmere herom, og det er der en god grund til, for svaret på det rejste spørgsmål er: Ingen!

For 100 år siden udgaves *Mindeskrift i Anledning af Hundredårsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814* af Julius Salomon og Josef Fischer (i det følgende blot kaldet Mindeskriftet), og det er ved læsning heraf, jeg er kommet til ovenstående, kortfattede konklusion. Den lidt længere konklusion i Mindeskriftet lyder som følger:

*”Indholdet af Anordningen ... maa siges i Hovedsagen at være en Stadfæstelse af den faktisk bestaaende Tilstand.”*

Denne konklusion går på hele anordningen. Men det er alene § 1, de første 3 linier, der har relation til

spørgsmålet om rettigheder. Resten af anordningen er en række krav, som jeg kort vil omtale nedenfor. Jeg citerer fra § 1:

*”De af den mosaiske Religions Bekiendere, der ere fødte i Vort Rige Danmark, eller have erholdt Tilladelse til at boesætte sig sammesteds, skulle nyde lige Adgang med Vore øvrige Undersaatter til at ernære sig paa enhver lovlig Maade;”*

Ad *”erholdt Tilladelse”*: Her henvises til kravet om, at ashkenaziske jøder skulle have et såkaldt lejdebrev for – lovligt – at kunne slå sig ned og arbejde i Danmark. Det var en ordning, der var indført allerede den 6. februar 1651, og den vedblev at være i kraft til 1850. De portugisiske jøder var ikke omfattet af dette krav, hvilket blev klargjort ved en kgl. Deklaration af 19. januar 1657.

Ad *”ernære sig paa enhver lovlig Maade”*: Dette er i sig selv en tom bestemmelse. For selvfølgelig må man ernære sig på enhver lovlig måde. Hvad der ikke er forbudt er tilladt. For at klargøre, hvad der var tilladt, vil jeg kort gennemgå, hvilke næringsveje der var tilladt/blevet tilladt forud for anordningen. Det følgende er baseret på Mindeskriftet, med-

mindre andet er anført. Og jeg skal præcisere, at jeg kun omtaler forholdene i selve kongeriget, ikke i hertugdømmerne Slesvig og Holsten m.fl.

De første lejdebrev med tilladelse til at bosætte sig blev givet i 1670'erne. I perioden 1670-1700 blev der i særdeleshed givet lejdebrev med tilladelse til at drive tobakshandel, ikke mindre end 16. De fleste andre var til handel med juveler. Dog fik Joseph Levin i København den 6. juli 1687 tilladelse til at *"nære sig af Tobaksspinderi og hvis anden ringe Handel, han kunne foretage"*. Tilsvarende får Marcus Levin i Nyborg den 1. december 1688 tilladelse til at flytte til Odense *"og sin Næring paa bedste Maade drive"*. Joseph Abraham fik den 23. februar 1689 tilladelse til at nedsætte sig i København. *"og drive Handel mod at opsætte et forsvarligt grundmuret Hus på Christianshavn"*<sup>1</sup>. Sidste del af tilladelsen er citeret, fordi det var specielt for Danmark, at jøder fik tilladelse til at eje fast ejendom, i de fleste andre lande var det forbudt og vedblev at være forbudt langt op i 1800-tallet.

Generelt var det særligt velset af regeringen, at de jøder, der begærede lejdebrev, drev en eller anden form for fabrikation. Mindeskriftet omtaler således lejdebrev med tilladelser til tapetmageri, kattuntrykkeri, fabrikation af geværer, strømper, farveri, garveri, sysilke og sæbe.

Men den mest almindelige næringsvej var handel, herunder penge- og vekselhandel. De fattigere ernærede sig som hosekræmmere, "omløben" med varer i staden, på landet og på herregårdene, en handel der egentlig var forbudt.

Den første folketælling i Danmark blev foretaget pr. 1. juli 1787. I skemaerne er der en rubrik til oplysning om *"Personernes Titel, Embede, Forretning, Haandværk eller Nærings Vei"*, og på baggrund heraf kan følgende oplyses om erhvervsfordelingen af de jødiske familieoverhoveder i København<sup>2</sup>:  
Handlende (herunder betegnelsen "Jøde") 100, Ansatte (hovedsagelig tjenestepiger) 59, Købmænd 12,

Lærere (informatorer og skolemestre) 11, Fabrikanter 10, Haandværkere (signetstikkere, guldtrækkere, slagtere og andre udenfor laugene) 9, Grossererere 5, Mæglere 5, Diverse 4, i alt 215.

I øvrigt finder man 7 som arresteranter i Stokkethuset.

Disse tal skal sammenholdes med oplysninger i Mindeskriftet om indtægtsforholdene for jøderne i København i 1784. Det samlede antal familier anslås til ca. 250, som i alt udgjorde ca. 1200 personer. Af disse trængte mindst 70 til understøttelse (hovedsagelig enker og ældre mennesker, som ikke er med i min optælling på erhverv). Ca. 100 familier ansloges at tilhøre middelstanden og som forholdsvis velhavende ca. 70 familier.

De væsentlige ændringer, der skete i jødernes forhold efter 1784, hænger uløseligt sammen med kronprins Frederiks kup i 1784 (kun 16 år gammel), hvorved han reelt overtog magten fra sin sindssyge far og omgav sig med tilhængere af oplysningstidens tanker, folk som Ludvig og Christian Ditlev Reventlow, Andreas Peter Bernstorff og Christian Colbjørnsen, der fik gennemført Landboreformerne af 20. juni 1788 (populært kaldet "Stavnsbåndets ophævelse", hvilket er en sandhed med modifikationer). Samme år, nærmere bestemt den 19. september 1788, sendtes en Rescript til Københavns Magistrat, hvori meddeles

*"at saavel Haandværksmesterne som Jøderne maae have Frihed til at indgaae Accord med hinanden angaaende Læredrenge Antagelse; derfor vil Kongen have bevilget, at de Jøder, som saaledes have udtient deres Lære, maa indtræde i Laugene, naar de i øvrigt opfylde Laugs-Artiklerne og at derudi endog ingen Undtagelse skal finde Sted i Henseende til de Professioner, hvortil bruges Smelteovne og Digler"*.

På grundlag heraf udstedte Københavns Magistrat en "Plakat" af 29. september 1788 med samme indhold.



*Denne fortjenstmedalje modtog Melchior Heymann efter sin deltagelse i Slaget på Rheden i 1801. Han var én af syv jøder, som kæmpede i slaget. Foto: Jørgen Sandholm Poulsen.*

Dette var overhovedet den største ændring i jøders erhvervs muligheder, der altså blev gennemført ved kongeligt bud og uden – så vidt ses – noget fremført ønske fra jøderne selv. Men tankegangen var helt i overensstemmelse med de tanker, der var fremført af den store jødiske tænker Moses Mendelssohn (1729-1786), der først formulerede tanker om reformer af jødedommen i oplysningstidens ånd. Adgang for jøder til alle erhverv var et væsentligt element i den ønskede ligestilling af kristne og jøder.

I praksis viste det sig vanskeligt at få kristne mestre til at antage jødiske lærlinge. De ville have betaling, for jødiske læredrenge skulle have fri om lørdagen og på jødiske helligdage og kunne heller ikke spise hos mester. Derfor stiftedes den 29. januar 1793 *Præmieselskabet for den mosaiske Ungdoms Anbringelse til Kunster og Haandværker*. Initiativtagerne var to jødiske brødre, Heiman Isac Cantor og Levin Isac Cantor, samt to kristne grossererere, Andreas Buntzen og bankdirektør Lars Larssen. Disse fire udgjorde også selskabets første ledelse, kaldet administrationen. Der blev reklameret bredt for selskabet, både blandt jøder og kristne og ikke kun i København, men også andre større byer som

Stockholm, Göteborg, Berlin og Hamburg/Altona. Af medlemsfortegnelsen fremgår, at der i 1794 var 177 medlemmer og bidragydere fordelt på 142 kristne og 35 jøder. Blandt de kristne, der tegnede sig, kan der være anledning til at nævne M.P. Kierkegaard, Søren Kierkegaards far. Blandt jøderne i Hamburg var Salomon Heine, Heinrich Heines farbror. I løbet af de næste årtier blev der uddannet mange jødiske håndværkere. I 1829 oplystes på selskabets generalforsamling, at der var uddannet over 250 jødiske lærlinge siden stiftelsen. Så vidt det har kunnet konstateres, var bagermester Philip Hertz (forfatteren Henrik Hertz' far) den første jødiske mester, der blev optaget i et håndværkerlaug<sup>3</sup>.

I 1780'erne var der opstået et oppositionsparti i menigheden i protest mod ledelsens – de 7 Ældstes – noget diktatoriske ledelsesform. De ledende personer i oppositionen, der var tilhængere af Moses Mendelssohns reformtanker – kaldet Haskalah – var to af dennes svogre, Moses Fürst (hvis kone, Rachel Gugenheim, var en søster til Moses Mendelssohns kone Fromet G.) og Joseph Gugenheim (der var en bror til Fromet). Blandt lederne i oppositionspartiet var også Wulff Lazarus Wallich og dennes to svogre,

Anordningen af 29de Marts 1814 – et frihedsbrev?

signetstikkerne og brødrene David Ahron Jacobson og Salomon David Jacobson (Wulff Wallich var gift med en søster, Hanne, til disse to). Blandt de problemer, der var opstået – det er næsten flovt at måtte fortælle det – var, at en kontorbetjent hos Moses Fürst, der skulle fungere ved en ceremoni i synagogen, var mødt op med en paryk, der ikke opfyldte ledelsens krav hertil. Et andet eksempel var, at ovennævnte Wulf Lazarus Wallichs far var mødt op i synagogen for at sige kaddisch for sin far i en mundering, der ligeledes stred mod ledelsens krav hertil. Det fik Moses Fürst til at udtage stævning mod ledelsen. Disse henvendte sig direkte til kongen med anmodning om at få stævningen afvist.

Der kom også andre klager til regeringen over de Ældstes egenmægtighed. Der blev i den anledning nedsat først en, så en anden kommission, og der er særligt anledning til at omtale nogle af de forslag, den sidste kommission kom med den 1. august 1796. Kommissionen bestod (til sidst) af tre kristne og to jøder, Jeremias Henriques og Nathan Levin Meyer. Kommissionen modtog mange henvendelser og foretog selv afhøringer af en række af menighedens medlemmer. Kommissionen blev dog nok først og fremmest præget af indlæg fra reformpartiets tilhængere. Haskalah-bevægelsens tidsskrift *Ha-Meassef* ("Samleren") havde et betydeligt antal abonnenter her i landet.

Indledningen til kommissionens forslag lyder:

*"Jøderne bør være pligtige at rette sig efter de danske Love og maae i intet Tilfælde kunne indskyde sig under deres egne Love eller dømmes efter disse."*

Andet afsnit angår menighedens styrelse. Det væsentligste er et forslag om, at repræsentanterne skal vælges på en generalforsamling af menighedens medlemmer. Dette forslag blev imidlertid først til virkelighed ved Kgl. Kundgørelse af 18. februar 1849<sup>4</sup>. Hvad angik valg af rabbinere (i forslaget kaldet Præster) blev det foreslået, at det skulle iagttages, at vedkommende ikke blot skal besidde talmu-

disk lærdom men også være øvet i det danske eller tyske sprog.

Syvende kapitel omhandler menighedens udgifter og indtægter. Hovedparten af menighedens indtægter hidrørte fra en afgift på kosher kød, en afgift der – med et moderne udtryk – vendte den tunge ende nedad. Kommissionen foreslog i stedet en taksation af menighedens medlemmer.

Kommissionens forslag blev imidlertid ikke gennemført, fordi der kom en skarp protest herimod den 1. februar 1797 underskrevet af hele ledelsen og af 167 af menighedens husfædre. Blandt underskriverne var David Amsel Meyer. Han var i øvrigt den første jøde, der fik borgerskab som grosserer, hvilket skete i 1780.

At reformtankerne vandt større og større tilslutning fremgår af en række tilladelser, som jeg kort vil nævne, uagtet at disse ikke vedrører Anordningen: I 1798 gives der for første gang tilladelse til, at en jøde, Levin Ballin i Kalundborg, må indgå ægteskab med en kristen kvinde (Ellen Marie Pflug), vel at mærke uden selv at skulle konvertere. Ansøgningen herom blev i øvrigt anbefalet ikke kun af Kancelliet men også af Sjællands biskop, Nicolai Balle<sup>5</sup>.

I 1799 blev der givet tilladelse til, at Nathan Bendix Koppel (der da var 10 år), blev optaget som elev i Latinskolen i Nyborg. Han blev i øvrigt også gift med en kristen kvinde (Louise Frederikke Kemp), men forblev selv jøde<sup>6</sup>. Manufakturhandlerne besluttede i 1798 at optage fire jøder i deres laug og yderligere nogle i 1801 af de mere ansete jødiske hosekræmmere.

I 1800 fik Nathanael Henriques og Raphael Meldola bevilling som translatører.

I 1802 blev det resolveret, at (ashkenaziske) jøder kunne købe jordegodser "*som enhver anden af Kongens Undersaatter*". Parentesen er min, fordi portugisiske jøder altid havde haft denne mulighed.



*Tre rabbinere studerer Torah. En tegning fra David B. Neustädels torahvimpel fra 1809. Foto: Marian Hirschorn. Det Jødiske Samfund i Danmark*

I 1803 købte Samuel Daniel Warburg og Wulf Salomon fra Hamburg Kyø Hovedgård, og førstnævnte købte tillige Vaar Hovedgaard. Wulf Salomon solgte senere nævnte ejendomme og købte i stedet Antvorskov Kloster. Han slog sig i øvrigt ned som brygger i Odense i 1811<sup>7</sup>.

Lægeerhvervet stod åbent for jøder, således kom Dr. med. Salomon Theophilus de Meza – farfar til overgeneral Christian Julius de Meza - til København i 1753 og praktiserede som læge. Han blev ganske vist døbt, men først den 26. oktober 1783<sup>8</sup>. Også offentlig ansættelse som læge var mulig. Således findes den til København i 1792 indvandrede læge Zadoc Fraenckel i folketællingen 1801 med stilling af "Amts Chirurg". Senere blev han Battalionskirurg og sågar Krigsråd<sup>9</sup>.

Ansættelse ved Københavns Universitet for andre end luthersk-evangeliske var blevet muliggjort ved en ændring af universitetets statutter (også) i 1788. Men i praksis var det ikke muligt. De få, der forsøgte inden 1849, endte med at lade sig døbe for at opnå en sådan stilling. Først længe efter grundlovens vedtagelse blev de første jøder ansat ved universitetet<sup>10</sup>.

For forståelsen af jøders stilling i samfundet før 1814 finder jeg det væsentligt at omtale jøders værnepligt (conscription efter datidens sprogbrug):

I slaget på Rheden den 2. april 1801 deltog syv jøder som frivillige. En af dem, Melchior Heymann, udmærkede sig i en grad, så han fik en medalje kaldet "Modet værger". Han var en af kun 216 (heraf 112 officerer), der modtog en sådan medalje. Og i alt deltog 5.063 mand, så der var tale om en ganske sjælden udmærkelse. Han meldte sig efterfølgende – den 22. november 1801- som frivillig (menig artillerist) til Københavns Borgervæbning, hvor han var indskrevet i ni år. Melchior Heymann var i øvrigt blevet uddannet som urmager 1792-96 og modtog i 1799 et beløb på 20 Rdl. fra Præmieselskabet. Han blev i 1804 gift med en kristen kvinde (Maria Dorothea Hansen), men forblev jøde til sin død i 1826<sup>11</sup>.

Men i en skrivelse af 8. april 1808 fra kongen til Danske Kancelli står der:

*"Til Efterretning og nærmere Bekendtgørelse for den af Os anordnede Session, der skal enrollere de sig anmeldende Frivillige til det Københavnske Infanteriregiment og i alt Fald udskrive de manglende, meddele Vi Vort Danske Kancelli herved allernaadigst følgende Punkter:*

*1. Jøder, som frivilligen maatte melde sig, maa ikke antages, ligesom ogsaa ingen Neger maa vælges."*

Et år senere var kongen dog kommet på andre tanker og skrev den 19. juni 1809 til Kancelliet:

*"Efter nøjere Overveielse finde Vi, at den Regel, lige Byrder bør følge med lige Rettigheder, ogsaa bør gælde for den jødiske Nation, og denne desaaarsag være underkastet Conscriptionen ligesom vore øvrige Undersaattere, hvilket i saa Fald maatte tilføies i den nye Landmilice-Forordning."*

Kancelliet bemærkede hertil bl.a., at det var bekendt *"at adskillige Jøder endog viiste udmærket got Forhold i Slaget paa Kjøbenhavns Rhed d. 2den April"*<sup>12</sup>.

Ved kgl. Rescript af 9. december 1809 blev det herefter fastslået, at jøder kunne udskrives til landets forsvar på lige fod med landets øvrige borgere. Selv om dette næppe kan kaldes en retting, er det min vurdering, at det har været af væsentlig betydning for agtelsen af jøder i kristnes øjne, at de deltog på lige fod i landets forsvar.

Et væsentligt element i reformtankerne var, at jøder skulle have samme almene uddannelse som kristne. Allerede i 1790 havde "De Ældste" oprettet en skole for fattige børn, en skole, der skulle give undervisning i læsning, skrivning og regning. En del af de velhavende jøder sendte deres børn i kristne privatskoler i samme øjemed. I 1803 åbnede Heyman Jacob Bing og Levin Isac Kalisch en skole for jødiske drenge. I 1805 grundlagdes Mosaisk Drengekole og i 1810 pigeskolen Carolineskolen. Skolernes historie er udførligt omtalt andetsteds<sup>13</sup>.

Et af kommissionens forslag, ophævelse af kødafgiften og taksation i stedet herfor, blev gennemført i 1806 af den gamle ledelse. Den første ligning – som taksationen nu blev kaldt – viser, at i alt 330 medlemmer (husstandsoverhoveder) blev pålignet, heraf blev 170 husfædre og enker fritaget på grund af uformuenhed.

Denne ændrede holdning i ledelsen til reformer hænger sammen med, at David Amsel Meyer, der utvivlsomt var den ledende skikkelse i den københavnske menighed i denne periode, på en rejse til Hamburg og Amsterdam i 1799 og året efter til Frankfurt am Main var blevet "omvendt" til en positiv indstilling til reformtankerne.

I 1809 blev hele ledelsen – nu kaldet repræsentantskabet – erstattet af et nyt, reformvenligt repræsentantskab, udnævnt af Kancelliet. På dette tidspunkt

blev reformarbejdet ledet af David Amsel Meyers søstersøn (og kompagnon siden 1806) Mendel Levin Nathanson. Det var Nathanson, der sammen med nogle andre havde foreslået Kancelliet at udpege et nyt repræsentantskab. Som nye repræsentanter blev herefter konstitueret mægler Moses Wessely, dr. med. Samuel Jacobi, købmand Joseph Raphael, grosserer Falk Ahrensen, revisor Josva Glückstadt, grosserer Gerson Moses Melchior og vekselerer Ruben Henriques Jr. Som det fremgår, var Nathanson ikke blandt repræsentanterne, det kom han først i 1816.

Efter repræsentantskabets andragende kom den 29. maj 1810 et kgl. Rescript om forpligtelse (for menigheden i København) til at føre en autoriseret protokol (på dansk) over fødsler, vielser og dødsfald. Skifteprotokollen var allerede fra 1805 blevet ført på dansk.

Reformtankerne gav sig også udslag i oprettelsen af *Det Jødiske Begravelsesselskab af 1810*. Også dette er behandlet udførligt andetsteds<sup>14</sup>.

Kancelliets forslag til det, der bliver Anordningen af 1814, fremkommer i august 1813, og derfra er nok værd at citere følgende afsnit:

*"at dette Forslag er bygget paa den, som man haaber, retfærdige og billige Grundsætning, at Jøderne i alle Henseender bør behandles som Statens øvrige Undersaatter, uden at der formedelst deres Religion gøres mindste Undtagelse for eller imod dem i Henseende til Civillovenes Anvendelse, saa at deres Religion i ingen Maade kommer i Betragtning under deres borgerlige Stilling, og hverken betager dem Rettigheder, som Statens øvrige Borgere have, eller giver dem Friheder, som hine ikke ere tilstaaede."*

Jeg vil herefter kort gennemgå anordningens indhold udover det om de tre første linier anførte samt enkelte bestemmelser i det til anordningen knyttede "Reglement for Det Mosaiske Religions Samfund i Kiøbenhavn":



Ad resten af § 1: Den indeholder kravet om, at jøder i enhver henseende skal rette sig efter landets love og i intet borgerligt anliggende skal kunne påberåbe sig de mosaiske love eller de såkaldte rabbiniske forskrifter.

Hvilke forskelligheder der var mellem de danske love og de mosaiske vil føre for vidt at komme ind på her, det er et emne af et omfang, som er en ph.d.-afhandling værdig. I ovennævnte kommissionsberetning fra 1796 er der omtalt nogle eksempler på de mosaiske love:

Jødiske mænd kan ”forskyde den trofaste Mage” for en ubetydelig årsag, han kan bortgifte sin datter imod hendes vilje, før hun er fyldt 12 år, og han kan indsætte en af sine sønner til arving af hele sin formue. Døtre har ingen arveret, når der også er sønner. En enkemand kan indgå nyt ægteskab uden at skifte med umyndige børn af det første ægteskab.

Ad § 2: Den indeholder krav om, at der straks skal laves mandtal af politiovrigheden over alle jødiske borgere i hvert politidistrikt, og sådanne mandtal skal laves hvert år. Og alle skal indføres med et familienavn, ”hvilket Søn efter Fader uforandret skal føre”.

Kravet om mandtal må ses som en kontrolforanstaltning, hvorved øvrigheden lettere fik mulighed for at udvise jøder, der ikke havde lovligt ophold i landet. Det var ikke nogen ny tanke. Allerede i 1682 blev der lavet mandtal i København over de familier ”som ej ere af Luthersk Religion ...” På den liste er anført 11 jøder.

Også i provinsen er der tidligere blevet lavet mandtal, således i 1770 i Ringsted<sup>15</sup>, i 1804 i Aalborg og Horsens og i 1806 i Odense<sup>16</sup>.

Menigheden i København blev imidlertid fritaget for årligt at skulle indsende mandtallister, mod årligt at indsende udskrifter af Ministerialprotokollen. Men der foreligger oplysninger fra repræsentanterne i 1813 om menighedens sammensætning: I alt ca.



Torahkroner fra 1807 af delvist forgyldt sølv. Lavet af Nicolai Carstens. På kronens skafter står bl.a. ”Torahkroner lavet for og til opbevarelse af Chevraens medlemmer, der faster Erev Rosh Chodesh Adar”. Foto: Marian Hischorn. Det Jødiske Samfund i Danmark.

2.400 personer, 740 voksne mænd, 430 drenge og 1230 kvinder (inkl. børn). Af de voksne mænd var 140 håndværkere (indenfor 20 forskellige brancher), 34 havde anlagt fabrikker, 25 var grossererere, og der var 50 studenter, kunstnere og ungdomslærere. 240 gjorde tjeneste i Københavns Borgervæbning. Disse oplysninger fremgår af et skrift, som repræsentanterne udsendte den 12. juli 1813 som et indlæg i den litterære jødefejde.

Ad §§ 3-5: Disse indeholder krav om, at alle gældsbreve, testamenter ægtepagter, og alle andre dokumenter skal oprettes på dansk eller tysk med latinske eller gotiske bogstaver, for at dokumentet skal tillægges gyldighed. De skal dateres efter kristen tidsreg-

ning. Det samme gælder de af menighederne førte protokoller. Ægtepagter og testamenter skal indsendes til ”Confirmation”, i hvilken forbindelse der åbnes for muligheden af at give en sådan, uagtet dokumentet i visse henseender afviger fra danske love.

Ad §§ 6 og 7: Kongen kan give tilladelse til indgåelse af ægteskab selvom et sådant måtte stride mod danske love, men separation må kun ske i medfør af en forordning af 23. maj 1800 og skilsmisse kan kun ske ved bevilling.

Ad § 8: I denne paragraf forbydes repræsentanter, præster eller andre at blande sig i de enkelte medlemmers ”*Handlingers Udøvelse*” eller deres ”*Huuslige Forfatning*” og adgangen til at bandlyse medlemmer (det såkaldt lette band i henhold til bevilling af 6. marts 1722) ophæves.

Ad §9: Oprettelse af en synagoge kræver bevilling.

Ad §§ 10 og 11: Omhandler ”Præster”. Disse skal beskikkes af kongen.

Ad §§ 12 og 13: Omhandler pligt til at føre protokoller over fødsler, vielser og dødsfald. Sådanne protokoller var allerede indført 1810 i København, nu bliver pligten udstrakt til provinsmenighederne.

Ad §§ 14-18: Disse paragraffer omhandler konfirmation, – en institution som er jødedommen fremmed – som nu bliver en pligt for alle drenge og piger og en forudsætning for at kunne indgå ægteskab, indskrives som svend i et lav eller vinde borgerskab i nogen by.

Ad §§ 19 og 20: Disse paragraffer omhandler krav til fremmede om at søge tilladelse til at opholde sig mere end 14 dage i landet. Hvis en fremmed gør sig skyldig i ”Skakkerie” eller betleri kan han straffes i henhold til gældende regler og – efter udstået straf – udføres af landet. Menighedernes repræsentanter eller forstandere er forpligtet under trussel om mulkt at anmelde sådanne fremmede til politiet.

Ad Reglementets §§ 1 og 2: Menigheden i København skal fortsat ledes af syv repræsentanter. Valg eller genvalg sker ved at Kancelliet udpeger én blandt tre af repræsentanterne foreslåede.

Ad Reglementets § 21: Som en logisk konsekvens af Anordningens § 1 bestemmes, at alle fremtidige boer skal behandles af ”Vor Lands-Overret samt Hof- og Stadsrets Skifte-Commission”.

Ad Reglementets § 22: Heri bestemmes, at fattigvæsenet fortsat skal høre under menigheden. Men det er anført, at der inden seks måneder skal fremsendes forslag til ”*sammes forbedrede Indretning*”, og det skal overvejes at overføre fattigvæsenet til Staden. Fattigvæsenet forblev imidlertid under Mosaisk Troessamfund indtil sociallovgivningen i 1933.

Det er svært at forstå, hvorfor Anordningen af nogen er blevet kaldt et frihedsbrev. Læs bare indledningen: ”*Anordning, som bestemmer, hvad Bekiendere af den mosaiske Religion ... have at iagttage*”. Det er ikke et ordvalg, som giver associationer til frihed. Og for dem, der ikke havde ønsket om ændringer, såsom at myndighederne skulle blande sig i deres valg af rabbinere eller repræsentanter, eller at deres børn nu skulle konfirmeres, var der tale om tvang. Og det var ikke nødvendigvis noget mindretal, der var utilfredse med de nye regler.

Jeg skal medgive, at indledningssætningen om, at den mosaiske religions bekendere ”*skulle nyde lige adgang med vore øvrige undersætter ...*” smager af lighed. Selve anordningen medførte imidlertid som alt sagt ikke i sig selv nogen nye rettigheder. Specielt må bemærkes, at jøder fortsat ikke – generelt – fik adgang til offentlige embeder. I Mindeskiftet drages afslutningsvis heraf den konklusion, at skuffelsen herover var en væsentlig årsag til, at mange blev døbt, eller deres børn blev det. Det bør dog også nævnes, at mange indgik blandede ægteskaber. Sådanne krævede kongens tilladelse, og det var et ufravigeligt krav herfor, at parterne forpligtede sig til at opdrage deres børn i den luthersk-evan-



*Dansk torahvimpel fra 1800-tallets begyndelse. Bryllupsscene.  
Foto: Marian Hirschorn. Det Jødiske Samfund i Danmark.*

geliske tro. Først med Grundloven blev det muligt at aftale, at børnene skulle opdrages i den mosaiske tro. Men der er i øvrigt intet grundlag for at antage, at Grundloven med dens fulde borgerrettigheder medførte mindre assimilation, tværtimod.

Tilbage står, at de jødiske borgere for 200 år siden fik et royalt skulderklap og menighederne regler, som i vidt omfang forblev gældende op til vor tid. Det er da også værd at fejre.

## NOTER

<sup>1</sup> Th. Hauch-Fausbøll: "Jødernes Færden og Ophold i den danske Stat i det 17de Aarhundrede" i *Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur*, andet bind, hæfte V og VI hhv. side 317 og 318.

<sup>2</sup> Josef Fischers udskrifter af jøder i FT 1787 i Kbh.

<sup>3</sup> Georg Simon: *Præmieselskabet for den jødiske Ungdoms Anbringelse til Kunster og Haandværk – et Jubilæumsskrift 200 År*.

<sup>4</sup> Fritz Rothenberg: "Forfatning og Forvaltning" i *Ved 150 Aars-Dagen for Anordningen af 29. Marts 1814*.

<sup>5</sup> Vielsen skete den 16. december 1798. ifl. Kirkebogen for Sct. Hans Hospital. Vielsen er fundet af Steen Felding.

<sup>6</sup> Dansk Jødisk Genealogisk Database (DJGDB) ID 19.870 og 19.880 (<http://tom.brondsted.dk/djgdb/?ged=1>)

<sup>7</sup> Ibid. ID 50.240

<sup>8</sup> *Dansk Biografisk Leksikon*

<sup>9</sup> DJGDB ID 33.821

<sup>10</sup> Gordon Norrie: *Jødernes Kamp for Adgangen til Universitetet og den Medicinske Doktorgrad i Danmark*

<sup>11</sup> Jørgen Sandholm Poulsen: *Melchior Heiman, Urmager og Frivillig 2. april 1901*, Kbh. 2013, privattryk.

<sup>12</sup> Axel Lindvald: "Af Jødernes Frigørelshistorie" i *Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur*, tredje bind, hæfte VI side 368 ff.

<sup>13</sup> Bent Blüdnikow og Erik Henriques Bing i *Carolineskolen i 200 år*.

<sup>14</sup> Merete Næsbye Christensen og Karsten Christensen: *Det Jødiske Begravelsesselskab af 1810 gennem 200 år*.

<sup>15</sup> Morten Levy: "Jøderne i Ringsted i 1700-tallet" i *Dansk Jødisk Historie*, 6+7, 1982

<sup>16</sup> Steen Felding og Tom Brøndsted: <http://tom.brondsted.dk/mosaiskemandtal/?lang=da>



*Tegning af Ib Katznelson fra Theresienstadt udført af Rose-Marie Gompertz. Privateje.*

# En tegning og en tegner

Som lille dreng blev Ib Katznelson og hans familie i efteråret 1943 taget til fange for senere at ende i koncentrationslejren Theresienstadt. I lejren blev han tegnet af en ung hollandsk pige. I 2013 efter næsten 70 år mødes de to igen.

*Af Ib Katznelson*

Om aftenen den 4. oktober 1943 skulle der afgå en transport med 27 jøder fra havnen ud for Syrefabrikken på Amager. Vejret den aften var udmærket. Temperaturen var over 10 grader, der var ikke megen nedbør, og vinden var jævn til frisk. Så alt i alt kunne det blive en overfart under vejrmæssigt rimeligt gode forhold.

Men det skulle gå anderledes.

To stikkere havde henvendt sig til Gestapo på Dagmarhus og stukket transporten i den tro, at de kunne vente at få 50 kr. for hver arbejdsdygtig jøde, tyskerne kunne få fat på.

Ved den dramatiske aktion mod fabrikken den aften blev operasangeren Regina Phiffer Madsen dræbt.

Mine forældre, bedsteforældre og jeg, der dengang var knap 2 år gammel, blev anholdt, lige inden vi nåede frem til Syrefabrikken. Enkelte af de anholdte blev løsladt efter kort tid, mens de fleste efter en uges ophold i Horserødlejren blev ført til Theresienstadt den 12. oktober.

Mine forældre og jeg blev sammen med 16 andre tilbageholdt i Horserød helt til den 24. november. Nazisten Paul Henning, der forhørte fangerne i

Horserød, har måske været i tvivl om, hvor vi skulle placeres i det kringlede nazistiske racesystem, og derfor ikke ekspederet os videre til Theresienstadt sammen med de øvrige allerede den 12. oktober.

I nærheden af Berlin havde et bombeangreb ødelagt nogle af skinnerne, så transporten videre til Theresienstadt akut måtte afbrydes. Mændene blev ført til kz-lejren Sachsenhausen. Kvinderne og børnene, herunder min mor og mig, blev ført til kz-lejren Ravensbrück. Bortset fra os kom de andre videre til Theresienstadt midt i januar 1944. Diffteri, skarlagensfeber og tuberkulose førte til, at vi to blev tilbageholdt i fængslet i Ravensbrück i 5 måneder. Den 24. april blev vi fundet raske nok til, at tyskerne kunne føre os videre til Theresienstadt, hvor vi blev genforenet med familien.

Røde Kors-pakkerne har nok gjort sit til, at jeg den 19. februar 1945 ikke så helt så medtaget ud, som beretningerne fra vores ankomst til Theresienstadt ellers fortæller. Det kan man se på blyantstegningen af mig.

Det var en ung hollandsk pige, der tegnede den, sagde min mor. Af signaturen fremgår det, at den blev tegnet i Theresienstadt af RMG. Jeg har aldrig hæftet mig ved den lidt sparsomme signatur, før jeg

fik en e-mail fra Silvia Goldbaum Tarabini Fracapano, der tidligere havde fået en kopi af tegningen. Silvia skrev:

*“Jeg har i øvrigt fundet frem til, hvem der har tegnet portrættet af dig. Det er en hollandsk kunstner, jeg tror faktisk hun stadig lever, der hedder Rose-Marie Gompertz – efter krigen blev hun gift Rose-Marie Sterenberg-Gompertz. Jeg har faktisk fået tegninger af et andet barn (Rachel Wallach, som blev født i Theresienstadt), som også er tegnet af hende.”*

Jeg fandt Rose-Marie nævnt på en hollandsk hjemmeside for et kunstgalleri i Marum, en lille by i den nordøstlige del af Holland. Jeg ringede til hende, og vi fik en god snak i telefonen. Hun var naturligvis meget overrasket over pludselig at få en opringning fra Danmark om en tegning, hun havde lavet for 68 år siden. Hun kunne intet huske om den konkrete tegning, heller ikke, da jeg sendte hende en kopi af den.

Hun fortalte, at hun hele sit liv havde levet af at tegne, og at hun i Theresienstadt tegnede portrætter, så snart det lykkedes for hende at få fat på noget papir. Så på grund af den megen tegneaktivitet, og fordi der var gået næsten 70 år, er det ikke så svært, at hun ikke kunne huske mig. Vi aftalte, at jeg skulle besøge hende, og i september 2013 kørte min kone og jeg til Holland.

Rose-Marie, som bliver kaldt Rite af venner og bekendte, var kort før vores besøg kommet på plejehjem i Drachten. Hun kunne næsten intet se på det ene øje, og havde kun 30 pct. syn på det andet, men selv om hun klart var alderdomssvækket, så fortalte hun på en medrivende måde om sine oplevelser i den hollandske modstandsbevægelse, indtil hun blev arresteret og ført til Theresienstadt i efteråret 1944.

Hun er nu 93 år, og hun, som min mor altid har omtalt som en ung hollandsk pige, var altså kun 3 år yngre end min mor. Rite fortalte, at hun i mange år efter krigen holdt foredrag for blandt andre sko-

leelever om sine oplevelser under krigen, og der har i hollandske aviser også været flere interviews med hende.

Selv om hun var noget påvirket af den nylige indflytning på plejehjemmet, var det klart for os, at vi sad over for en varm, levende og karismatisk personlighed. Én af hendes kunstner venner, som var sammen med os ved besøget, sagde, at Rite ville have været en engel her på jord, hvis nogle sådanne fandtes.

I Rites officielle dokumenter var hun betegnet som 55 pct. jøde. Hendes fire jødiske bedsteforældre var døbt, og hendes far var også blevet døbt som barn. Hun var også selv døbt, følte sig ikke jødisk, og havde ikke meget kendskab til jødedommen. Rite tilhørte den gruppe hollandske kristne, der betegnes som ”de døbte jøder” eller ”de protestantiske jøder”, og som i lang tid var beskyttet i Holland og senere i Theresienstadt mod videre transport.

Familien boede i Naarden før krigen. Faderen var en slags repræsentant for de døbte jøder i relation til Det Jødiske Råd. Som det skete for alle jøder i Holland, blev også Rites familie forflyttet til Amsterdam, hvor det var nemmere for besættelsesmagten at kontrollere jøderne. Da faderen blev syg og døde i 1943, mistede hendes mor sin beskyttelse som protestantisk jøde og blev ført til Westerbork. Westerbork var i starten en flygtningelejr, hvor tysk-jødiske flygtninge blev anbragt før krigen. I juli 1942 blev lejrens status ændret til transitlejr, hvorfra jøder og sigøjnere blev sendt østpå.

Samme år blev hendes søster og hun selv arresteret af den hollandske sikkerhedstjeneste. De var overbevist om, at deres dokumenter ikke var ægte. Sikkerhedstjenesten kontaktede Haags kommune, og det blev konkluderet, at de var 100 pct. jøder. Sikkerhedstjenesten var meget stolt over dette resultat, hvilket fik Rite til at spørge dem, hvor meget de fik i betaling pr. jøde. Svaret var 15 gylden. De blev ført til et teater i Amsterdam, hvortil de hollandske



jøder blev ført, inden de blev transporteret videre til Westerbork. Det lykkedes imidlertid Det Jødiske Råd at smugle dem til en jødisk børnehaven på den anden side af vejen.

Rite kom ret tidligt ind i illegalt arbejde og brugte dæknavnet Lisbeth. Det var hendes evner som tegner, der kunne bruges. Hun arbejdede i stor stil med at forfalske papirer og pas. Hun blev standset ganske mange gange, når hun færdedes rundt i Amsterdam. *“Det må have været på grund af mit jødiske udseende”*, siger hun smilende, og henviser til formen på sin næse. *“Mine søstre, der ikke ser sådan ud, blev aldrig standset og undersøgt”*.

Hun havde ved flere lejligheder været ret chokeret over at se jødiske familier med børn blive slæbt ud på gaden og tilbageholdt, og havde haft lyst til at skride ind. Hun var imidlertid kommet til den konklusion, at hun i så tilfælde selv ville være blevet

arresteret, og at hun ville være til større gavn ved at fortsætte med sit illegale arbejde. Når hun blev standset, blev hun altid reddet ved at have papir på, at hun var protestantisk-jøde. En enkelt gang var det ved at gå galt. Hun havde en større mængde illegale pas og papirer indenfor på brystet. Det lykkedes hende at komme på et toilet, hvor hun fik revet alt i stykker og skyllet ud.

I april 1944 blev hendes gruppe forrådt, hun blev arresteret og anbragt i Westerbork, hvor hendes mor også var. Rite fortalte mig, at det underligt nok havde været en slags lettelse at blive arresteret, idet det gjorde det lettere for hende at bære den skyld, hun følte ved ikke at have hjulpet, når børn blev slæbt ud på gaden og arresteret.

På trods af at Westerbork var en koncentrationslejr med alt det, der fulgte, syntes Rite alligevel, at det var til at holde ud. Det værste var, at de hele tiden

skulle sige farvel til nogen, der blev transporteret østpå. De vidste, at det var alvorligt, men den fulde rækkevidde stod dem ikke klart.

I september 1944 blev hun og hendes mor sammen med ca. 4.900 andre også sendt af sted fra Westerbork. Transporten foregik i et tog, beregnet til dyretransport. De par dage rejsen varede, fik de af og til lidt vand og brød, og der var kun én spand, som kunne bruges som toilet.

I Theresienstadt blev de anbragt på et loft. Sengene var med strå, fyldt med lopper og lus. Hun fortalte, at hun arbejdede to gange otte timer om dagen. Det ene skift arbejdede hun i "Glimmer". Glimmer er et stof, der består af tynde lag af silikatminerale. De fik det som sten, og det skulle spaltes meget fint. Det er kemisk stabilt og anvendes blandt andet i højfrekvensudstyr. Mange af de danske kvinder i Theresienstadt arbejdede også i "Glimmer". Rite mente ikke, at tyskerne brugte det til noget. Det blev blot samlet sammen og lagret. Selv om hun måske har haft "turnus" sammen med danske kvinder, har de næppe haft kontakt. Rite sagde, at de i Theresienstadt levede i meget adskilte grupper, og hun var sammen med protestant-jøderne. Og kontakt i øvrigt havde hun ikke med eksempelvis danskerne. Lidt må der dog have været i og med, at hun tegnede mig.

Det andet skift på otte timer arbejdede hun med at dele mad ud, det vil sige at hælde suppe op i skåle til folk. Hun fortalte, at indimellem kom der nogen, der ikke havde en skål, og de fik så suppen hældt op i en tragt af avispapir, de havde lavet. Hun smilede, da hun talte om dette arbejde, fordi det gav hende mulighed for lidt ekstra mad, da der ofte var lidt rester tilbage i gryderne.

Senere blev hun sat til at læsse æsker med aske på trækvogne. Æskerne skulle så smides i Eger, en biflod til Elben, for at skjule, hvad der var sket. På hver æske var der et navn. Det var tusindvis af æsker, der blev smidt i Eger. Æskerne gik fra hånd til hånd

fra trækvognen til floden. En gang var der en pige længere fremme i rækken, der brød sammen i gråd. Hun havde set en slægtningens navn på æsken.

Det lykkedes hende indimellem at få noget papir fra administrationen i Theresienstadt, hvilket gav hende mulighed for at tegne portrætter. Hun sagde, at der var masser af skriveredskaber at få i Theresienstadt. Hun kunne ikke helt huske det, men ville ikke udelukke, at hun tegnede med nogle af de redskaber, hun havde brugt i sit illegale arbejde.

Hun tegnede aldrig for at kunne bytte tegninger med for eksempel mad eller andre meget eftersurgte ting i Theresienstadt.

Udover tegningen af mig er der bevaret flere af hendes børnetegninger på Ghetto Fighters House i Israel. I privat eje er også nogle tegninger af Rachel Wallach, som blev født i Theresienstadt af forældre, som var deporteret fra Danmark.

Kort tid før befrielsen blev hun sat til at bygge barakker. Hun er overbevist om, at formålet var at bygge barakker til gaskamre.

Selv om hun ingen speciel kontakt havde med danskerne, var hun alligevel meget optaget af begivenheden, da danskerne blev hentet af De Hvide Busser. Hun fortalte, at hun var meget glad på danskernes vegne, og hun vinkede farvel til dem. Hun nævnte i samtalen, at der gik et rygte i lejren om, at én af busserne var blevet bombet undervejs, hvilket chokerede dem meget.

Omkring tre uger efter danskerne havde forladt Theresienstadt, blev lejren befriet. Rite talte – stadig berørt – om begivenhederne kort før lejren blev befriet af russerne. Tyskerne bragte hen mod slutningen af krigen en stadig strøm af jødiske fanger til Theresienstadt fra andre KZ-lejre, og de var nærmest muselmænd. Efter lejren var blevet befriet, var det





praktisk talt umuligt at give dem indsprøjtninger, da der næsten ikke var noget kød mellem huden og knoglerne. Hun var også selv voldsomt underernæret og havde tyfus.

Hun sluttede med at sige, at hun aldrig vil glemme den periode, selv om hun aldrig var blevet slået eller tortureret, og ikke havde set andre blive det. Mange andre har oplevet meget værre ting. *“Jeg var heldig”,* sagde hun, *“men jeg må være ærlig. Jeg var en kujon, og jeg tog ikke nogen risici.”*

Hun var overbevist om, at hun ikke endte i Auschwitz, fordi hun tilhørte gruppen af protestantjøder. Og hun var overbevist om, at havde krigen varet lidt længere, var de alle endt i gaskamrene.

*Billedet af Rachel Wallach er venligst tilsendt af Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane. Originalen tilhører Rachel Wallach Streich.*



*Emilius Barentzen. Selvportræt udført 1827. Svendborg og Omegns Museum.*

# Emilius Bærentzen og hans jødiske kundekreds

Emilius Bærentzen (1799-1868) var en produktiv portrætmaler med et bredt klientel. En del af hans kunder skal findes blandt tidens velhavende jødiske familier, både i København og i provinsen. Museumsinspektør ved Teatermuseet i Hofteatret Mikael Kristian Hansen sætter fokus på denne mindre kendte portrætmaler og præsenterer her en række af hans skønneste portrætter, blandt andre af familierne Melchior, Ancker og Brandt.

*Af Mikael Kristian Hansen*

## Frem i lyset

Emilius Bærentzen er en af guldalderens mindre kendte portrætmalere, som i lang tid har stået i skyggen af Guldalderens store navne som C.W. Eckersberg, Christen Købke og Wilhelm Marstrand. Meningerne om Emilius Bærentzens virke som portrætkunstner har været meget forskellige siden hans død. Han er ofte blevet negligeret, hvilket har to primære årsager: Den kunsthistoriske forskning har fokuseret på den danske guldalderkunsts store navne. – Og betydningen af Emilius Bærentzens udenlandsrejse er blevet undervurderet. Men i de senere år har flere kunsthistorikere slået til lyd for en revurdering af hans virke, blandt andre Kasper Monrad<sup>1</sup>.

En anden forklaring på den manglende interesse for Emilius Bærentzen er, at vi udover hans portrætter kun har bevaret få kilder, der kaster lys over portrætkunstnerens virke i 1800-tallet. Emilius Bærentzen selv har kun efterladt sig enkelte breve og rejseberetninger på henholdsvis Det Kongelige Bib-

liotek og i Kunstakademiets arkiv på Rigsarkivet. I Kunstakademiets arkiv finder vi imidlertid oplysninger om Emilius Bærentzens uddannelsesforløb på akademiet.

Til gengæld var kunsthistorikeren Philip Weilbach (1834-1900) i slutningen af 1860'erne og 1870'erne i kontakt med Emilius Bærentzens søn, søofficeeren Alexander Bærentzen, da han skulle udforme det første danske Kunstnerleksikon. Sønnen kunne give en del oplysninger om sin faders virke, en vigtig kilde næst efter portrætterne<sup>2</sup>. Disse kilder blev benyttet ved udformning af bogværket over Emilius Bærentzens virke som portrætkunstner i Guldalderens Danmark i 2014<sup>3</sup>.

Under arbejdet med Emilius Bærentzens portrætkunst, kom det frem, at han havde udført adskillige portrætter af jødiske personligheder. Ved Anordningen af 1814 blev jøderne en mere integreret del af det danske samfund i kraft af, at de fik almin-

delig borgerret og ret til at ernære sig i ethvert lovligt erhverv. – Fuldt ud ligeberettigelse med andre trosretninger fik jøderne dog først ved Grundloven i 1849. Den jødiske integration og det velhavende jødiske handelsbourgeois position gjorde dem til et attraktivt klientel. Dette klientel begrænsede sig for Emilius Bærentzens vedkommende ikke kun til København, men også til andre danske købstæder med et jødisk islæt, deriblandt Svendborg. De forskellige jødiske familier og deres portrætter vil blive fremdraget i det følgende – efter en introduktion af portrætkunstneren Emilius Bærentzen.

## Emilius Bærentzens opvækst

Familien Bærentzen skulle ifølge traditionen stamme fra Holland<sup>4</sup>. Emilius Bærentzens fader, Christian Bærentzen, havde været i tjeneste hos Johan Ludvig Reventlow (1751-1775) til Brahetrolleborg,<sup>5</sup> Christian Bærentzen indgik således i staben på Brahetrolleborg som tjener<sup>6</sup>. Nogen nærmere tilknytning til familien Reventlow spores ikke.

Christian Bærentzen blev gift med Marie Kirstine, født Hansen. I folketællingen fra 1801 anføres hendes efternavn imidlertid som Kiersken. Hun var fire år yngre end sin ægtemand<sup>7</sup>. I slutningen af 1700-tallet flyttede ægteparret til hovedstaden. De boede i Sankt Annæ Vester kvarter. Familien boede i Store Kongensgade. Familiens erhverv på dette tidspunkt kendes ikke. Folketællingerne er tavse om dette. I ægteskabet fødtes datteren Sophie Caroline, og tre år senere fulgte Emilius Ditlev. Den lille dreng blev født den 30. oktober 1799<sup>8</sup>. Derefter taber vi sporet af familien Bærentzen i folketællingerne indtil 1840'erne. Så meget står klart, at Christian Bærentzen blev fyrbøder ved Rentekammeret<sup>9</sup>.

Christian Bærentzen var interesseret i at få placeret sønnen i et erhverv, hvor han kunne få en sikker indkomst og forsørge en familie. 1800-tallets Danmark bød på flere muligheder, officersuddannelse, præstekald og lignende, men flere af disse fordrede økonomiske ressourcer, som Christian Bærentzen

sandsynligvis ikke havde. En uddannelse til apoteker stillede ikke samme fordringer. Da Emilius Bærentzen var 14 år, kom han i apotekergæst på apoteket i Nykøbing Sjælland. Arbejdet må have været hårdt, og tiderne var vanskelige. Emilius Bærentzen mistede da også interessen og forlod pladsen<sup>10</sup>.

16 år gammel tog Emilius Bærentzen til Dansk Vestindien, hvor han fortsatte i apotekerfaget i Christiansted på St. Croix. Han opgav imidlertid hurtigt farmacien, da han var så heldig med det derværende guvernements protektion at få ansættelse som volontør på et af regeringskontorerne i Christiansted. Han udførte sit arbejde meget kompetent og drev det så vidt, at han blev konstitueret som fuldmægtig, men han kunne ikke få kongelig ansættelse uden juridisk embedseksamen. Han rejste derfor efter fem år tilbage til København, hvor han tog juridisk embedseksamen med udmærkelse fra universitetet på bare ni måneder. Han vendte imidlertid ikke tilbage til Vestindien, og han havde ikke held med at få et embede i Danmark<sup>11</sup>. Derfor skiftede han spor og forfulgte en helt anden karriere.

## Uddannelse

Emilius Bærentzen havde i sin fritid tegnet og malet, og var god til det. Denne interesse for kunsten gik tilbage til drengeårene<sup>12</sup>. Så i 1821 søgte han ind på Kunstakademiet hos professor C. W. Eckersberg. Han blev faktisk privatelev hos Eckersberg<sup>13</sup>.

Kunstakademiet oplevede en revitalisering, da Christian 8. som kronprins overtog præsidiet i 1808. I begyndelsen af 1800-tallet byggede undervisningen på Kunstakademiet på C. A. Lorentzens (1749-1828) virksomhed. Han var linket tilbage til 1700-tallets danske kunstnertraditioner. Det ændredes, da C. W. Eckersberg kom hjem fra sin rejse i 1818 og blev professor i malerkunst, samme år som den dygtige lærer J. L. Lund. Dette skete ved kronprins Christian Frederiks mellemkomst. Det frugtbare samarbejde mellem Eckersberg og Lund

sikrede herefter en fornyelse af undervisningen ved Kunstakademiet i København<sup>14</sup>.

Kunstakademiets undervisning udgjordes af to centrale elementer, nemlig tegning og den antikke kunst. Undervisningen var trinvist opbygget. Det første trin i uddannelsen var Fritegningskolerne. Her tegnede eleverne for eksempel efter kobberstik eller malerier, typisk i de kongelige samlinger. Det næste trin var Gipsskolen, hvor eleverne blev sat til at tegne efter gipsafstøbninger af den klassiske antikke kunst. Først aftegnede eleverne enkelte dele af kroppen, såsom hænder, arme og ben og derefter hele figurer. Først kopierede eleverne todimensionale tegninger og derefter tredimensionale afstøbninger, hvorved de blev fortrolige med det klassiske formsprog. Fritegningskolerne og Gipsskolen varede normalt fire år. Derefter var eleverne skolet i den klassiske tradition og parate til at tegne efter levende, nøgen model på Modelskolen.

Emilius Bærentzen gennemgik alle Kunstakademiets skoler. Han gik fra 1. til 2. Fritegningskole i begyndelsen af 1822<sup>15</sup>. Lidt over to år senere forfremmedes han fra 2. Frihåndstegningskole til Gipsskolen<sup>16</sup>. I 1826 forfremmedes han fra Gipsskolen til Modelskolen<sup>17</sup>. Det tog således Emilius Bærentzen mere end fire år at gennemføre Fritegningskolerne og Gipsskolen.

Undervisningen byggede på konkurrence som det pædagogiske princip, der motiverede eleverne til at dygtiggøre sig. Uddannelsen kulminerede i medaljekonkurrencerne og den dermed forbundne kappestrid om de for en kunstner obligatoriske studierejser i Europa. Det primære rejsemål var Italien, sekundært Frankrig og Tyskland<sup>18</sup>.

I marts 1826 fik Constantin Hansen og Emilius Bærentzen tildelt den lille sølvmedalje for tegning<sup>19</sup>. I marts 1827 fik Emilius Bærentzen den store sølvmedalje for tegning<sup>20</sup>. Inden for et år vandt han således begge sølvmedaljer.

Konkurrencen mellem eleverne kom også til udtryk på en anden måde. Kunstakademiet eller Charlottenborg var hjemsted for den årlige udstilling, hvor lærere og elever viste deres nyeste arbejder. Det var en meget større og sjældnere begivenhed end i dag<sup>21</sup>. For Emilius Bærentzen ligesom andre elever ved Kunstakademiet var det livsvigtigt at deltage i de årlige udstillinger på Charlottenborg for om muligt at skabe sig et navn og dermed mulighed for at rejse kapital. I 1826 deltog han første gang på udstillingen med syv portrætter og et portræt i miniature<sup>22</sup>. De følgende år var han repræsenteret på udstillingerne på Charlottenborg.

## Udenlandsrejse

For Emilius Bærentzen som alle andre guldalderkunstnere var det nødvendigt at foretage en større Europarejse. Af hans sprogundervisning kan vi konstatere, at et af rejsemålene var Italien, som var målet over alle mål for guldalderkunstnerne. Men det kneb med at skaffe midler til rejsen. Emilius Bærentzen havde specialiseret sig som portrætmaler. Dermed kunne han ikke søge Kunstakademiets ordinære rejsestipendium, da portrætmaleriet havde mindre prestige.

Emilius Bærentzen ansøgte den 5. oktober 1829 kongen om understøttelse fra *Fonden ad usus publicos* og fik i marts 1830 bevilget 500 rigsdaler. Hertil føjedes to tillæg i februar 1831 og marts 1832 på hver 400 rigsdaler<sup>23</sup>. Dermed kunne han gennemføre en større udenlandsrejse, hvor han skulle studere tysk og fransk kunst i tre år.

I slutningen af juni 1830 rejste han over Lübeck og Hamborg til Berlin, hvor han blev i otte dage for at se kunstsamlingerne og aflægge besøg. Besøgene gjaldt først og fremmest billedhuggerne Christian Daniel Rauch (1777-1857) og Christian Friedrich Tieck (1776-1851) samt maleren Karl Wilhelm Wach (1787-1845), hos hvem han blev meget venligt modtaget. I sin udførlige rejsebeskrivelse fremgår det tydeligt, at Emilius Bærentzen blev overrasket og impo-

neret over, hvordan maleriet blev drevet i den store stil i Tyskland i forhold til hjemme i Danmark<sup>24</sup>.

Herfra rejste han videre til Dresden, kendt som Elbens Firenze, hvor han opholdt sig i to måneder. Det enestående Gemäldegalerie Alte Meister nærmest slugte Emilius Bærentzen. Mindre heldig var han med sine kunstnerbesøg, da mange af Dresdens store navne var bortrejst i den periode. Men han traf både den norske landskabsmaler Johan Christian Dahl (1788-1857) og portrætmaleren Johann Carl Rössler (1775-1845)<sup>25</sup>. Fra Dresden fortsatte han videre til Meissen.

Derefter fortsatte Emilius Bærentzen efter et kortvarigt ophold i Nürnberg til München. Han kom til at holde af München og blev der helt frem til august 1831. München var et af Sydtysklands store kulturcentre. Stadens omfangsrige kunstsamlinger var et aktiv for enhver kunstner. I München havde han i modsætning til Dresden også heldet med sig og stiftede bekendtskab med flere af tidens førende kunstnere og deres arbejder. I portrætfaget følte han sig særlig tiltrukket af Joseph Karl Stieler (1781-1858) og August Riedels (1799-1883) arbejder. Emilius Bærentzen lærte faktisk Joseph Karl Stieler personligt at kende og var en hyppig gæst i hans atelier.

Joseph Karl Stieler besøgte også Emilius Bærentzen og var ham meget behjælpelig med råd og bemærkninger til hans studium, men til Bærentzens ærgrelse holdt han ikke elever. Efter råd fra Joseph Karl Stieler malede Emilius Bærentzen nogle måneder i hofmaleren Joseph-Anton Muxels (1786-1842) atelier med begrænset udbytte. Han besøgte også med mellemrum hofmaleren Caspar Gerhard Klotz (1774-1847)<sup>26</sup>.

Efter ti måneders ophold i München rejste han videre til Frankrig. Midt i september 1831 kom han til Paris, Europas kulturhovedstad. Under opholdet fascinerede navnlig Luxembourg-galleriet ham. Men ellers gentog historien fra Dresden sig i Paris.

Han forsøgte at lære tidens førende franske kunstnere at kende, men enten var de bortrejst eller havde for travlt til at modtage ham. Derfor malede han i begyndelsen af sit ophold portrætter af bekendte og forsøgte sig med litografiet. Senere kom han til at arbejde på Léon Cogniets (1794-1880) atelier under dennes vejledning. Mange unge europæiske kunstnere flokkedes om hans atelier, da han var en udmærket lærer, hvis kunstskele gav de forskellige maleriske retninger og talenter plads til at udvikle sig. Her malede han hver dag fra kl. 8 til 13. Den øvrige del af dagen gik han på kunstsamlinger og til forelæsninger. Fra kl. 7 til 10 om aftenen frekventerede han et privat tegneakademi, da han var kommet for sent på året til Paris til at kunne få en plads på Det Kongelige Tegneakademi. At få adgang til læreanstalterne medførte betydelige udgifter for Emilius Bærentzen<sup>27</sup>. Paris var en dyr by for en portrætmaler på studierejse, og i løbet af et år måtte Emilius Bærentzen vende tilbage til Danmark. Drømmen om at forlænge rejsen til at omfatte Italien tillod økonomien ikke.

## Portrætmaleren

Efter hjemkomsten fra udenlandsrejsen blev han en af hovedstadens mest søgte portrætmalere.

C.W. Eckersbergs position som hovedstadens foretrukne portrætmaler var på det tidspunkt blevet overtaget af C.A. Jensen. Nu blev han afløst primært af Emilius Bærentzen og sekundært af David Monies<sup>28</sup>. De følgende 10-15 år deltog han også jævnligt på de årlige udstillinger på Charlottenborg.

Det var vigtigt for hans virke som portrætmaler, at han kunne blive medlem af Kunstakademiet. I 1835 blev han agreeret ved Kunstakademiet. Det vil sige, at han skulle antages som medlem af Kunstakademiet. Han fik til opgave at male C. W. Eckersbergs portræt. Emilius Bærentzens medlemsstykke til Akademiet blev bedømt (*bejüchtet*) den 8. februar 1836, men man var ikke tilfreds med resultatet. 12

stemte for, mens 11 stemte imod, men det krævede 2/3 flertal efter fundatsens bestemmelser, og derfor blev det ikke antaget<sup>29</sup>. Kunstakademiets præses Christian 8. havde ellers tilbudt sit portræt udført af Emilius Bærentzen som det andet receptionsstykke. Dengang skulle portrætmalerne male to portrætter til akademiet, men da Eckersbergs portræt blev forkastet, trak Christian 8. sit tilbud tilbage<sup>30</sup>. Alexander Bærentzen mente, at Christian 8.s protektion gav anledning til misundelse blandt Emilius Bærentzens kolleger, og at dette forhold var skyld i, at han aldrig blev medlem af Kunstakademiet<sup>31</sup>. Beskyldningen forekommer ikke usandsynlig, når man tager den benhårde konkurrence blandt guldaldermalerne i betragtning.

Selvom Emilius Bærentzen ikke blev medlem af Kunstakademiet, vedblev han at være en af hovedstadens mest populære portrætmalere. Han nød kongehusets gunst og udførte adskillige portrætter af kong Christian 8. og dronning Caroline Amalie. Ligeledes udførte han et portræt af Frederik 7. som kronprins<sup>32</sup>. Denne tilknytning mellem kongen og Emilius Bærentzen bekræftes ved en gennemgang af Guldalderens kunstindkøb til henholdsvis Det Kongelige Billedgalleri (forløberen for Statens Museum for Kunst), Kunstforeningen, Bertel Thorvaldsen (det nuværende Thorvaldsens Museum) og Christian 8.s samlinger (som kronprins). Her konstaterer vi følgende: Meget betegnende erhvervedes kun et enkelt af Emilius Bærentzens værker til Det Kongelige Billedgalleri, mens Kunstforeningen ikke erhvervede nogen. Bertel Thorvaldsen erhvervede et enkelt. Til gengæld erhvervede kronprinsen hele otte af hans værker<sup>33</sup>.

For Emilius Bærentzen var det vigtigt som portrætmaler at have en bred kundekreds. Denne skulle udover kongehuset også omfatte landets aristokrati, som sammen med kongen sad med den politiske magt frem til midten af 1800-tallet. Han havde forbindelse til flere af familierne, eksempelvis Benzon, Bille, Hegermann-Lindencrone, Knuth, Leth,



*Gerson Moses Melchior. Udateret portræt udført af Emilius Bærentzen. Privateje.*

Møsting og Wedell<sup>34</sup>. Det var imidlertid en anden samfundsgruppe, som skulle blive Emilius Bærentzens dominerende klientel.

Bourgeoisiet fik en voksende betydning i 1800-tallets første halvdel. Denne gruppe indtog centrale positioner indenfor den danske centraladministration under enevælden, og med Grundlovens indførelse fik bourgeoisiet også mulighed for politisk indflydelse. Bourgeoisiet brugte ligeledes portrætkunsten til at konsolidere deres position og udgjorde et ideelt klientel for Emilius Bærentzen. Han havde jo selv stræbt efter at blive en del af den administrative bourgeoisie, da han i sine unge dage blev jurist med henblik på et embede i kolonierne eller centraladministrationen. Blandt embedsmændene og politikerne, som blev portrætteret af Emilius Bærentzen, kan vi nævne Wilhelm August Schlegel, Johan Frederik Schlegel, Orla Lehmann, J.N. Madvig og H.N. Clausen.



*Birgitte Melchior. Udateret portræt udført af Emilius Barentzen. Privateje.*

Emilius Barentzen





*Galathea Marcus. Portræt udført af Emiliius Barentzen 1838. Privateje.*

Emiliius Barentzen

Bourgeoisiet dominerede handelssektoren med dets internationale forbindelser via de danske handels-huse. Handelsfamilierne Schram og Tutein blev portrætteret af Emilius Bærentzen i gruppeportrætter. Familierne havde en fremtrædende position i dansk erhvervsliv i midten af 1800-tallet. Også handelsbourgeoisiet i provinsen havde øje for Emilius Bærentzen som portrætmaler.

## Familien Melchior

Inden for handelsbourgeoisiet fandtes adskillige prominente familier både i hovedstaden og provinsen, og Emilius Bærentzen kom i kontakt med dette klientel. En af familierne i hovedstaden var familien Melchior. Gerson Moses Melchior (1771-1845) var indehaver af handelshuset *Moses & Søn G. Melchior*, som var et af de største handelshuse i København i 1800-tallet. Virksomheden blev stiftet af Gerson Moses Melchior's far Moses Melchior, som var indvandret til København fra Hamburg i 1761<sup>35</sup>. I første omgang specialiserede handelshuset sig i import af tobak fra Holland og Bremen, men i begyndelsen af 1800-tallet trådte de vestindiske forretninger i forgrunden i firmaet. Nært tilknyttet denne forretning var skibsrederivirksomheden. Efter faderens død i 1817 overtog Gerson Moses Melchior firmaet. Firmaet ekspanderede hurtigt under Gerson Moses Melchior's ledelse, hvorfor han indviede sine to ældste sønner i firmaets ledelse. De døde imidlertid tidligt på grund af sygdom, så hans tredje søn, Moritz Melchior, blev eneindehaver af forretningen efter Gerson Moses Melchior's død i 1845. Efter faderens død gik der ikke mange år, før den yngre søn Moses Melchior blev optaget i firmaets ledelse.

Hans hustru, Birgitte Melchior, var datter af urtekræmmer Lion Israel og Glücke Galathea Cantor. I 1807 lykkedes det urtekræmmeren at få sin datter gift med grosserer Gerson Moses Melchior (1771-1845), som havde mistet sin første hustru seks år tidligere<sup>36</sup>. Dette var noget af et socialt spring for Birgitte Israel. Sammen fik ægteparret adskillige

børn. De berømteste blev dog sønnerne Moritz Gerson Melchior (1816-1884) og Moses Melchior (1825-1912), der i fællesskab videreførte faderens forretning *Moses & Søn G. Melchior*. En tredje søn, Israel Berendt Melchior (1827-1893), var uddannet ingeniør og ivrig amatør fotograf. Mange af hans fotografier af familien Melchior er optaget på landstedet Rolighed på Østerbro med tidens kendte kunstnere som gæster ved familien Melchior's sammenkomster.

Galathea Marcus var datter af den jødiske grosserer Gerson Moses Melchior og hans kone Birgitte Melchior. Familien Melchior var i hovedstadens kulturliv kendt for at have åbnet deres hjem for H.C. Andersen. Den danske eventyrdigter kom særligt i Galathea Marcus' broder Moritz Melchior's hjem Roligheden på Østerbro. Da Moritz Melchior fyldte 56 år den 22. juni 1872, holdt familien en stor fest med middag på Roligheden, hvor både H.C. Andersen og Galathea Marcus var til stede. Ved denne lejlighed forærede digteren et eksemplar af sin roman *Lykke-Per* med dedikation til Galathea Marcus<sup>37</sup>. H.C. Andersen nævner hende flere steder i sine dagbøger.

Galathea Marcus boede ellers ikke i København sammen med sin familie. Hun var i 1839 blevet gift med lægen Nathan Levin Marcus (1814-1879) fra Altona. Sammen fik de sønnen Gerson Marcus. Familien Marcus fastholdt dog kontakten med familien Melchior og besøgte dem tit på Roligheden.

Lad os betragte de tre portrætter af familien Melchior. På halvfigursportrættet af Gerson Moses er han vendt mod højre (se side 47). Han er en aldrende herre med hvidt hår med skilning og bakkenbarter. Han er iført hvid skjorte med fadermordere, sort frakke med revers og hvidt halsbind bundet i en sløjfe. Han holder sin højre hånd under frakkeskødet.

På halvfigursportrættet af Birgitte Melchior (se side 48) er hun vendt mod venstre. På hovedet om sit

mørke opsatte hår har hun en hvid kyse, som er bundet i en sløjfe under hagen. Hun er iklædt en sort kjole dekoreret med hvide blonder på ærmerne og ved den brede udkæring ud over skuldrene. Om sig har hun et rødt sjal og om halsen en perlehalskæde. Hendes hår er dekoreret med friske lyserøde blomster og grønne blade. Birgitte Melchiors beklædning vidner om familiens velstående stilling i handelsbourgeoisiet i København.

På halvfigursportrættet af Galathea Marcus (se side 49) er hun vendt mod højre, siddende i en brun stol. Hun har opsat hår med midterskilning og krøller i siderne – desuden øringer. Hun er iført en smuk grøn kjole med bred skulderudskæring med hvid blondekant og broche midtpå. Den grønne kjole har meget store pufærmer. Om halsen har hun et løst halsbånd af sort stof. På stoleryggen og delvist venstre armlæn hænger et smukt hvidt sjal.

Familien Melchiors portrætter er sandsynligvis udført i 1830'erne<sup>38</sup>. I samme periode hørte familien Melchior til familien Withussen Berings omgangskreds (også portrætteret af Emilius Bærentzen), idet de udlejede hovedbygningen på Rygaard til netop familien Melchior<sup>39</sup>.

## Familien Ancker

Det var ikke den eneste jødiske familie indenfor det københavnske handelsbourgeois, som Emilius Bærentzen portrætterede. Også familien Ancker hørte til hans klientel. Henriette Axeline Ancker (1808-1829) var datter af malermester og brandkaptajn Carl Simon Hambro og Jeannette Hambro (født Nathansen). Carl Simon Hambro var lillebroder til den berømte handelsmand Joseph Hambro, men han formåede ikke at slå igennem på samme måde som storebroderen. Hans familie hørte til de agtværdige i handelsbourgeoisiet i Guldalderens Danmark. De forskellige handelsfamilier indgik mange gange ægteskabsforbindelser. Datteren Henriette Axeline blev derfor gift med den fremgangsrig silke- og klædehandler Anders Ancker. Ægteparret

bosatte sig i Den Anckerske Gaard ved Stranden nummer 14, hvor Anders Ancker drev sin klædekræmmerforretning. Familien havde bolig ovenpå på første sal, hvor hun som fru i huset førte tilsyn med den daglige husholdning. Det unge par fik sønnen Carl Andreas Ancker, men kort efter fødslen døde Henriette Axeline Ancker, og drengen blev derfor opdraget af sin mormoder med en blanding af strenghed og blødsødenhed<sup>40</sup>.

Drengen Carl Andreas Ancker (1828-1857) blev som sagt på grund af moderens meget tidlige død opdraget hos sin mormoder. Under skolegangen vakte hans interesse for kunst. Carl Andreas Ancker bestemte sig efter konfirmationen for landvæsenet, selvom faderen ønskede, at sønnen skulle føre familiefirmaet videre. Carl Andreas Ancker kom på forskellige danske gårde, inden han gennemførte en Europarejse. Senere købte hans fader en gård til ham ved Gladsaxe, og her bosatte sønnen sig efter sin hjemkomst<sup>41</sup>.

Efter faderens død blev Carl Andreas Ancker en hovedrig mand og bosatte sig i Den Anckerske Gård i København. Arven gjorde ham i stand til at føre en uafhængig tilværelse, dyrke sine interesser for litteratur, musik og malerkunst og foretage flere store udenlandsrejser. Han forsøgte at knytte sig til H.C. Andersen, som han beundrede meget, men uden succes. Mere held havde han hos forfatteren Meïr Aron Goldschmidt, hos hvem han kom meget, og Goldschmidt havde en betydelig indflydelse på ham.

Carl Andreas Ancker var et godmodigt, naivt menneske, der ikke nød nogen større respekt i sin familie. Han havde ingen stilling, hvilket ikke var velset blandt de øvrige medlemmer af den driftige bourgeoisifamilie. Dertil kom, at han flere gange havde friet uden held, hvilket gjorde ham til en lidt komisk skikkelse. Hans forsøg som digter blev ikke mindst i familien betragtet som diletterteri. I 1853 udgav han under pseudonymet Beppo en digtsamling, men den vandt ikke særlig påskønnelse i samtiden<sup>42</sup>.



*Carl Andreas Ancker.  
Portræt udført af Emilius Bærentzen cirka 1835.  
Københavns Museum.*



*Henriette Axeline Ancker.  
Portræt udført af Emilius Bærentzen cirka 1835.  
Københavns Museum.*

Han fandt lykken nogle år senere og giftede sig med Augusta Fredericka von Schoultz. Ægteskabet blev imidlertid af kort varighed, da han døde af et slagtilfælde et par måneder efter brylluppet. Kort efter sit bryllup havde han gjort testamente, som ved hustruens senere andet giftermål resulterede i oprettelsen af Det Ancherske Legat til rejsestipendier for malere, billedhuggere, digtere og komponister. Legatets oprettelse skyldtes uden tvivl Meir Aron Goldschmidts tilskyndelse. Rejselegatet var en indflydelsesrig institution i dansk kulturliv frem til midten af 1900-tallet<sup>43</sup>.

I hvert fald det ene portræt af familien Ancker er lidt specielt. På brystbilledet vender Henriette Axeline Ancker let mod venstre. Hun har brune øjnebrunt hår sat i de for tiden moderigtige bukler under en kappe, bestående af kniplinger, kantet,

stort tyl og delvist gennemsigtigt silkebånd, der er sat i buklerne. Om halsen har hun foruden kniplinger på kappens hagebånd en udstående hvid krave med et rødt skuldertørklæde, som er knyttet foran brystet. Den pragtfulde og ligefrem prangende hovedbeklædning vidner om fruens sociale status og er i dette tilfælde et indirekte vidnesbyrd om ægtemandens erhverv som silke- og klædehandler. Hun er iført en grå kjole med skinkeærmer<sup>44</sup>. Skrå skuldre og store ærmer (såkaldte skinkeærmer) var karakteristisk for den moderigtige kvindes silhuet i begyndelsen af perioden. Senere svandt ærmerne ind, mens skørterne tog til i omfang med flæser og volanter. Ansigtet må siges at være noget livløst. Emilius Bærentzen fik til opgave af Anders Ancker at udføre tre portrætter af familien Ancker, nemlig Anders Anckers eget, sønnens og den afdøde hustru, hvorfor han både har beskrevet hende og den



*Amalie Brandt.*

*Udateret portræt udført af Emilius Bærentzen.  
Svendborg og Omegns Museum.*



*Nicoline Meyer.*

*Udateret portræt udført af Emilius Bærentzen.  
Svendborg og Omegns Museum.*

ønskede påklædning for portrætmaleren. Som portrætmaler kunne man få disse bundne opgaver, hvor man skulle portrættere afdøde modeller. Det skulle ikke blive den eneste gang for Emilius Bærentzens vedkommende<sup>45</sup>.

På brystbilledet er Carl Andreas Ancker formentlig fem år gammel med lyst krøllet hår og blå øjne. Drengens mørke bluse er holdt sammen af et livbælte. Han holder et stort rødt æble i den løftede højre hånd.

## De jødiske familier i provinsen

Også de jødiske familier blandt handelsbourgeoisiet i provinsen hørte til Emilius Bærentzens klientel. Flere store købmandsvirksomheder er knyttet til Svendborgs historie. En af disse er familien

Brandts relativt store købmandsforretning, som lå i Møllergade nr. 31-33<sup>46</sup>. Den kristne købmand Ernst Brandt (1793-1858) var søn af købmanden Ernst Hansen Brandt i dennes ægteskab med Sidsel Maria Christensdatter Graae. I ægteskabet fødtes ikke færre end 14 børn, hvoraf de fire blev købmænd. Ernst Brandt var den yngste og overtog forretningen ved faderens død i 1816. Senere giftede han sig med jødinden Amalie Meyer. Ernst Brandt havde en prominent position i købstaden og var i en periode en af byens seks eligerede mænd, som magistraten eller byfogeden skulle rådføre sig med i kommunale anliggender<sup>47</sup>.

Amalie Brandt (1797-1880) var den næstældste datter af den jødiske købmand David Meyer<sup>48</sup>. Hun blev gift i 1823 med den fremtrædende kristne købmand Ernst Brandt (1793-1858) i Svendborg, men

beholdt sin jødiske tro. I ægteskabet fødtes flere børn, som alle i ungdomsårene blev portrætteret af Emilius Bærentzen. Amalie Brandt overlevede sin ægtemand med 22 år og overtog i en periode husførelsen i sønnens hus, inden denne giftede sig.

Nicoline Meyer (1796-1858) var den jødiske købmand David Meyers ældste datter<sup>49</sup>. Hun blev i sit første ægteskab gift med den jødiske hattefabrikant Joseph Hirsch, som hun siden blev skilt fra. I ægteskabet fødtes en datter, Mathilde. Efterfølgende giftede Nicoline Meyer sig med forvalteren på Fjellebro (ejedes af familien Holck-Winterfeldt) og forpagter på Sundsgård, Henrik Juul. Selvom både Nicoline og Amalie Meyer blev gift kristent, beholdt de deres jødiske tro. Datteren i Nicoline Meyers første ægteskab, Mathilde Hirsch, giftede sig siden med den franske greve Léon du Bertier, og hun færdedes siden hjemmehavende ved Napoleon 3. hof. Mathilde du Bertier stiftede to legater, et brudeudstyslegat og et legat for værdigt trængende i Svendborg. Hun havde hele sit liv et stort hjerte for Svendborg<sup>50</sup>.

Lad os betragte de to portrætter af søstrene. På halvfigursportrættet vender Amalie Brandt (se side 53) lidt mod højre, siddende på en brun stol. Hun har på hovedet en kyse af lyserødt ”tyl” pyntet med sløjfer og kunstige blomster. Den mørkebrune kjoles liv er tætsiddende og faconsyet. Kjølens udskæring går helt ud over skuldrene. Skørtet har vidde og er rynket til i taljen. Den skrå skulderlinje fremkommer blandt andet ved ærmernes påsying til kjolelivet yderst på skulderen. Ærmerne er øverst tætsiddende, hvortil ballonærmet er rynket til med en indsyet flæse. Over skuldrene har hun en hvid og lyserød perlerine, som dækker skuldre og bryst og fastgøres midtfor med en broche. Emilius Bærentzen har antageligt udført portrætterne af ægteparret Brandt i 1830’erne.

På brystbilledet vender Nicoline Meyer let mod venstre (se side 53). Hun har på hovedet en kyse af ”tyl” pyntet med lyserøde bånd og blomster. Den grønne kjole har et tætsiddende faconsyet liv, som



*Johanne Eleonore Frederikke Brandt. Udateret portræt udført af Emilius Bærentzen. Svendborg og Omegns Museum.*

fortil går ned i en spids. Skørtet har stor vidde og er rynket til i taljen. Kjolelivets udskæring er bådeformet og går ud over skuldrene. Til daglig brug, og for at være ”tækkelig” klædt, har Nicoline Meyer en perlerine over skuldrene, fastgjort med broche midtfor.

Ægteparret Brandt fik tre børn. Ernstine Nielsine Marie Brandt (1824-1913) var den ældste datter. Hun blev senere gift Møller. Vores viden om Ernstine Nielsine Marie Brandt er yderst begrænset.

Johanne Eleonore Frederikke Brandt (1825-1900) var den næstældste datter. Hun var et år yngre end storesøsteren Ernstine Nielsine Marie Brandt og tre år ældre end lillebroderen Ernst Gjørup Brandt. Johanne Eleonore Frederikke Brandt var formentlig 17-18 år, da hun blev portrætteret<sup>51</sup>. Hendes portræt er sikkert også udført under et besøg hos lillebroderen Ernst Gjørup Brandt i København. Ernst Gjørup Brandt (1828-1907) var familiens eneste

søn. Efter faderens død i 1858 overtog han familieforretningen i Møllergade 31-33. I de første år førte hans moder Amalie Brandt husholdningen for ham, men i 1866 blev han gift med Ane Christiane Nielsen. Hun overtog nu husholdningen. Svigermoderen blev stadig boende i huset i overensstemmelse med datidens familiemønstre. I ægteskabet fødtes tre børn (to drenge og en pige). Købmandsforretningen var ganske stor. Ikke færre end to handelsbetjente, en handelslærling og tjenestefolk var tilknyttet virksomheden i Møllergade<sup>52</sup>. Ved Ernst Gjørups Brandts død i 1907 overtog sønnen Ernst Emil Brandt forretningen, men han afhændede i 1924 denne til Ehlers Petersen.

De tre portrætter af søskende Brandt er meget charmerende. På halvfigursportrættet vender Ernstine Nielsine Marie Brandt mod venstre, siddende på

en brun stol. Hun er iført tætsiddende jægergrøn kjoleliv, hvor udskæringen går ud over skuldrene. Skørtet har stor vidde og er rynket til i taljen. Ærmerne er lange og sidder stramt, til lidt over albuen. Derfra får de mere vidde (balloneffekt) og rynkes til håndled med manchetter. Over skuldrene har Ernstine Nielsine Marie Brandt en Fichu-perlerine, som har lyserødt silkebånd i halsudskæringen og er kantet med flæser. Fichu-perlerinen bliver lukket med en broche. Hun har frisur med skilning og slangekrøller. Ernstine Nielsine Marie Brandt blev formentlig portrætteret som cirka 18-19-årig<sup>53</sup>, muligvis i forbindelse med et besøg hos lillebroderen, Ernst Gjørup Brandt, mens denne boede hos Emilius Bærentzen. Portrættet har samme grønlig baggrundsfarver som lillesøsterens portræt<sup>54</sup>.



*Ernst Gjørup Brandt.  
Udateret portræt udført af Emilius Bærentzen.  
Svendborg og Omegns Museum.*



*Ernstine Nielsine Marie Brandt.  
Udateret portræt udført af Emilius Bærentzen.  
Svendborg og Omegns Museum.*

På halvfigursportrættet vender Johanne Eleonore Frederikke Brandt mod højre, siddende på en brun stol. Hun er iført jægergrøn tætsiddende faconsyet kjoleliv, hvor udskæringen går helt ud over skuldrene med ”ombuk” i samme stof som kjolens. Derunder har hun et skørt med stor vidde. Kjolens lange ærmer har hvide ”snyde” manchetter. Om sig har hun et ternet silkesjal med frynser, i farverne grøn, rød og off-white. Hun har frisure med skilning og slangekrøller, som var så karakteristisk for unge piger i 1800-tallet.

På halvfigursportrættet vender Ernst Gjørup Brandt lidt mod venstre, med den venstre arm hvilende på en brun stoleryg (se side 55). Han er iført sort kjole med nedfaldskrave (går højt op i nakken) og revers, under den en enradet mørkeblå silkevest, hvid skjorte med høj krave og små flipper, derudover et sort halsbind bundet fortil med sløjfe. Portrættets baggrund er i modsætning til søstrenes portrætter holdt i brunlige farver.

Portrættet er udført 1846<sup>55</sup>. Ifølge folketællingen 1845 boede Ernst Gjørup Brandt i samme hus i København som Emilius Bærentzen, nemlig Nye Børs nummer 67<sup>56</sup>. Ifølge samme var han handelslærling fra Svendborg. Faderen Ernst Brandt (1794-1858) sendte sin søn til hovedstaden for at lære handelsfaget, så han en dag kunne overtage familievirksomheden. Det er sandsynligvis sønnen, der har fungeret som mellemed ved bestillingen af portræterne af familien Brandts tre børn.

Dette portræt er et af flere efter familierne Brandt og Meyer i samlingerne på Svendborg og Omegns Museum. Samlingen af slægtsportrætter blev overdraget til museet efter en senere efterkommers død i slutningen af 1990'erne<sup>57</sup>.

Emilius Bærentzen forstærkede sin position som bourgeoisiets foretrukne portrætmalers ved sine borgerlige familiestykker, der som billedtype slog igennem i midten af 1820'erne. Han var den første til at rendyrke motivet. Han udførte en række malerier af

hjemlige scener, der skildrede hverdagsituationer, som udgjorde bourgeoisiets tilværelse. Det betydeligste af disse arbejder er hans familiebillede fra 1828<sup>58</sup>. Udover motivet er fællesnævneren for familiestykkerne, at de er uden handling og iscenesættelse af personerne. Vi er anonyme vidner til et af dagligdagens højdepunkter for den jævne, men pæne familie, nemlig det fredelige og hyggelige samvær i en mindre travl stund, men med klart fastlagte kønsroller. Billederne skulle ikke kun fastholde et øjebliksbillede i familiens skød, men også fortælle en bredere kreds om bourgeoisiets hverdag og dermed nærmest fungere som propaganda for bourgeoisiets livsform. Denne mere naturlige og afslappede form for skildring af familiegrupper blev almindelig i Guldalderen. Andre malere fulgte i Bærentzens fodspor med familie billeder; i første omgang Wilhelm Bendz og Martinus Rørbye<sup>59</sup>.

Men man behøver ikke alene at betragte Emilius Bærentzens familiestykker som bourgeoisiets propaganda. Familiestykkerne er nærmest opbygget som scener fra teaterforestillinger. Når man betragter det Schramske familiebillede<sup>60</sup>, ledes tanken let hen på for eksempel Henrik Hertz' komedie *Sparekassen*. Netop teatrets verden lå Emilius Bærentzen nær, og denne overførte han i sine motiver i familiestykkerne.

## Tidens store stjerner

Emilius Bærentzens interesse for litteraturens og teatrets verden afspejles også i hans portrætter af forfattere og scenekunstnere. Emilius Bærentzen portrætterede flere af Guldalderens store forfattere, blandt andre Adam Oehlenschläger og Johan Ludvig Heiberg, som med deres nordiske heltetragedier og vaudeviller karakteriserer Guldalderens teaterverden<sup>61</sup>.

Det Kongelige Teaters store dameskikkelser blev alle foreviget i Emilius Bærentzens legemsstore portrætter: Mest berømt blandt disse er portrættet af 1800-tallets store stjerne Johanne Luise Heiberg, som var halvt jøde<sup>62</sup>.





*Johanne Luise Heiberg. Portræt udført af Emilius Bærentzen, 1841.  
Thorvaldsens Museum.*

Johanne Luise Heiberg (1812-1890) kom i en tidlig alder til Den Kongelige Ballet og fik siden også drenge- og pigeroller i skuespil. Hun mødte sin senere mand Johan Ludvig Heiberg på Hofteatret i 1826, da hun var på scenen i *Hans og Trine*. Hun fangede den modne mand med sit trylleri. Johan Ludvig Heiberg skrev efter dette møde vaudevillen *Aprilsnarrene*, som var inspireret af hendes talent. I alle Johan Ludvig Heibergs følgende skuespil var der altid en rolle til hende, blandt andet Agnete i *Elverhøj*.

Ægteparret blev selve Guldalderens omdrejningspunkt. Hun var den beundrede primadonna på Det Kongelige Teater, der inspirerede alle samtidens

store danske forfattere. Hendes talent magtede alle genrer – både lystspil og mere tragiske, ”interessante” og dæmoniske roller. I midten af 1800-tallet blev spillestilen ved teatret dog mere realistisk og stred imod hendes idealer. Hun stoppede som skuespiller i 1864, men vendte senere tilbage som instruktør.

Johanne Luise Heiberg var også en ivrig brevscribent. Hun fik succes som teaterforfatter med tre små vaudeviller *En Søndag paa Amager*, 1848, *Abe-katten*, 1849, og *En Sommeraften*, 1853. I perioden 1855-1882 forfattede hun sine erindringer *Et liv genoplevet i erindringen*<sup>63</sup>.

På knæstykket står Johanne Luise Heiberg vendt mod højre. Håret er skilt i midten med en fletning i knude i nakken. Hun er iført en hvid spidst nedskåren kjole med strimmel i kanten, posede ærmer. Hun støtter hovedet til venstre hånd og albuen på en stoleryg med blomstret betræk, hvorover der ligger et flerfarvet sjal. Hun holder med højre hånd en åben bog støttet mod stoleryggen. Bertel Thorvaldsen købte portrættet i Emilius Bærentzens atelier<sup>54</sup>. Om portrættet fortæller Johanne Luise Heiberg:

”... ser jeg mig selv som den forgydede skuespillerinde, livlig, noget koket, det melankolske i øjet er vejet for noget skælmisk, noget udfordrende noget bevidst, noget – med andre ord – noget jeg ikke kan lide. Når jeg ser på dette billede, da har jeg en følelse af, at jeg vist på dette standpunkt af mit liv må have stået på et punkt, der ville afgøre, om jeg ville drage til højre eller venstre, om jeg nu skulle gå frem eller tilbage, om jeg agtede nu at slå mig til ro i det alt opnåede, eller om alvoren atter ville komme og lægge nogen vægt i min sjæl, der var på vej til at blive for let. Men alvoren kom...”<sup>55</sup>.

Flere af Den Kongelige Ballets hovedpersoner blev portrætteret af Emilius Bærentzen: Balletmester August Bournonville samt solodanserinderne Lucile Grahn og Augusta Nielsen<sup>56</sup>. Emilius Bærentzen må også have haft interesse for det italienske operaselskab, som på Christian 8.s tid brugte Hofteatret som scene. Flere af de italienske operasangere blev portrætteret af Emilius Bærentzen, som i sine ungdomsår havde håbet at rejse til Italien. Tre af disse portrætter er bevaret<sup>57</sup>.

### Em. Bærentzen & Co.s lithografiske Institut

Emilius Bærentzens interesse for teatret er også åbenlys i hans lithografiske virksomhed for publikationerne *Portefeullen*, *Figaro* og i mindre omfang *Dansk Pantheon*. Hans litografier til førnævnte

publikationer åbnede øjnene hos et bredt publikum for portrætkunstneren Emilius Bærentzens evner, og da navnlig *Portefeullen* og *Figaro* lagde vægt på teaterverden, forstærkede det hans teaterinteresse. Vi ved, at Emilius Bærentzen under udenlandsopholdet fik kendskab til litografiet og dets teknik i Frankrig.

Der gik imidlertid et par år efter udenlandsrejsen, før Emilius Bærentzen beskæftigede sig med lithografisk virksomhed, som i Danmark endnu var stærkt påvirket af Tyskland. Indflydelsen fra det nære Hamburg var stor og uddybedes ved det stadige samarbejde mellem danske kunstnere og stentrykkeriet i Hamburg<sup>68</sup>.

Sammen med fabrikant H. L. Danchell (1802-1871) grundlagde han firmaet *Em. Bærentzen & Co.s lithografiske Institut* i 1837. Det kom til at beherske den danske lithografiske virksomhed mange år frem (H. L. Danchell udtrådte af firmaet i 1843)<sup>69</sup>. I stiftelsesåret kunne etablissementet udsende 1. hæfte af *Galleri af danske Kunstneres Arbejder, udstillede i det kongelige Akademi for de skønne Kunster i København, udgivne i lithografiske Blade*. Det fortsattes til 1840 med yderligere tre hæfter med gengivelser af forskellige genremalerier<sup>70</sup>.

I sine mange portrætter forsøgte han sig med en friere behandling, hvilket lykkedes relativt godt. Hans bedste blade findes blandt de kvindelige portrætter navnlig af scenens berømtheder: Lucile Grahn i *Cachucha* og i *Sylfidens*. Madame Larcher i *Yelva* og fru Heiberg. Et andet smukt blad, som i kvalitet er på højde med franske dameportrætter, er billedet af svigerinden Mathilde Winning iført kappe og hat. Emilius Bærentzens lithografiske portrætter blev til i forskellig sammenhæng<sup>71</sup>.

Året efter Emilius Bærentzen havde åbnet sin virksomhed, tog bladudgiveren og grundlæggeren af Tivoli Georg Carstensen (1812-1857) initiativet til et nyt ugeblad *Portefeullen*. Det var et søndagsma-

gasin med et grafisk bilag i hvert nummer. Tretten numre af bladet udgjorde et bind, hvortil hørte et titelblad, en liste over kvartalets grafiske blade og en indholdsfortegnelse. Der var lagt vægt på et smukt og smagfuldt udseende<sup>72</sup>. Trykningen lagde han i hænderne på *Em. Barentzen & Co.s lithografiske Institut* og *Det Berlingske Officin*<sup>73</sup>. Bladet blev på få år Danmarks førende<sup>74</sup>. Bladet kan bedst karakteriseres som et underholdende kulturtidsskrift, hvor hovedparten af illustrationerne enten var reproduktioner af samtidige genremalerier eller portrætter af kendte personer, navnlig scenens navne<sup>75</sup>, og her var Emilius Barentzen unægtelig på hjemmebane.

Efter et par år begyndte det imidlertid at gå skidt for *Portefeullen*. Derfor benyttede Georg Carstensen bladet til at lancere et nyt blad i sommeren 1841, nemlig *Figaro*<sup>76</sup>, hvortil Emilius Barentzen også leverede litografier. *Figaro* lagde vægt på biografier, kultur, kunst, litteratur og teater. Bladet blev markedsført særdeles effektivt.

*Em. Barentzen & Co.s lithografiske Institut* stod også bag udgivelsen *Det Danske Pantheon – et Portraitgalleri for Samtiden* i perioden 1842-1851. Der kom i alt 45 portrætter med Emilius Barentzen som flittig illustratør.

*Em. Barentzen & Co.s lithografiske Institut* viste sig ved sin produktion som en benhård konkurrent, der tvang Det Kongelige Stentrykkeri til at indstille sin virksomhed i 1843. C. F. Henckels stentrykkeri gav ligeledes op fem år senere<sup>77</sup>. I 1845 var Emilius Barentzen imidlertid blevet ked af litografi-virksomheden og overlod instituttet til sin kompagnon og svoger grosserer Frederik Emil Winning, der havde været fuldmægtig i trykkeriet<sup>78</sup>.

Der er ingen tvivl om, at Emilius Barentzens litografiske virksomhed var med til at forstærke hans popularitet som portrætmaler. Han markedsførte sig selv som portrætkunstner<sup>79</sup>.

## De sidste år

Efter hustruen Frederikke Barentzens død i 1849 neddrolede han aktivitetsniveauet. Han deltog kun én gang på udstillingen på Charlottenborg, nemlig i 1851. Konkurrencen fra de yngre generationer af portrætkunstnere blev hård, og hans dominerende position blandt portrætmalerne blev overtaget af J.V. Gertner allerede i 1840'erne<sup>80</sup>.

I de senere år var helbredet skrantende, og det forbitrede i høj grad Emilius Barentzens tilværelse. Men han vedblev at være aktiv kunstner indtil seks måneder før sin død. Emilius Barentzens bekendte var meget forbavsede over, at han, skønt både øjne og hånd svigtede ham, dog endnu kunne præstere ypperlige portrætter<sup>81</sup>. Ifølge sønnen nåede han inden sin død at udføre over 2000 portrætter<sup>82</sup>. Han døde den 14. februar 1868.

Emilius Barentzen var repræsenteret på Teaterudstillingen i København 1898 og Rådhusudstillingen i København 1901, men ellers gik han i kunsthistoriens glemmebog. Han huskedes overvejende for sin litografiske virksomhed, men han kom på ny i fokus, da Kasper Monrad Møller og Charlotte Christensen lavede en udstilling med *De ukendte Guldaldermalere* i 1982<sup>83</sup>. I mindre omfang indgik han i Det Kongelige Teaters udstilling på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot i 1984<sup>84</sup>. I de senere år blev man igen opmærksom på hans kunstneriske kvaliteter ved erhvervelsen af *Det Barentzenske Familiestykke* til Statens Museum for Kunst. – Og endelig i 2014 afholdt Teatermuseet i Hofteatret en større særudstilling med Emilius Barentzens portrætter, der blev ledsaget af en større bogudgivelse<sup>85</sup>.

Emilius Barentzen var faktisk en meget produktiv portrætmaler med et bredt klientel, hvor hovedbasen var placeret solidt i bourgeoisiets og teatrets verden. Under arbejdet med Emilius Barentzens portrætkunst kom det frem, at han havde udført adskillige portrætter af jødiske personligheder. Den

jødiske integration og det velhavende jødiske handelsbourgeois position gjorde dem til et attraktivt klientel. Dette klientel begrænsede sig for Emilius Bærentzens vedkommende ikke kun til København, men også til andre danske købstæder med et jødisk islæt, deriblandt Svendborg. Nogle af Emilius Bærentzens skønneste portrætter forestiller unge jødiske damer, blandt andre købmandsdøtrene Brandt fra Svendborg og ikke mindst helfigursportrættet af Johanne Luise Heiberg, som i dag findes på Thorvaldsens Museum.

## NOTER

<sup>1</sup> [www.smk.dk/om-museet/presse/pressemeddelelser/artikel/glemt-guldaldermaler-paa-statens-museum-for-kunst](http://www.smk.dk/om-museet/presse/pressemeddelelser/artikel/glemt-guldaldermaler-paa-statens-museum-for-kunst)

<sup>2</sup> Det Kongelige Bibliotek (KB): Brev fra Alexander Bærentzen til Emil Bloch, dateret 26. september 1868. NKS 2308 4° 2 samt Brev fra Alexander Bærentzen til Ph. Weilbach, 12. januar og 22. januar 1877. NKS 2308 4°.

<sup>3</sup> Mikael Kristian Hansen (red.): *Emilius Bærentzen – en portrætkunstner i Guldalderens Danmark*, København 2014.

<sup>4</sup> KB: Brev fra Alexander Bærentzen til Emil Bloch, dateret 26. september 1868. NKS 2308 4° 2.

<sup>5</sup> Som note 2.

<sup>6</sup> Folketælling (Svendborg Amt) 1787.

<sup>7</sup> Folketælling (Københavns Amt) 1801.

<sup>8</sup> Som note 7. Familien skrev sig på det tidspunkt Bærentzen.

<sup>9</sup> Som note 2.

<sup>10</sup> E. Dam og Aage Schæffer: *De danske Apotekers Historie*, bd. 2, København 1928, s. 553-556.

<sup>11</sup> Som note 2. Philip Weilbach: *Dansk Kunstnerlexikon. Korte Levnedstegnelser over Kunstnere som indtil Udgangen af 1876 have levet og arbejdet i Danmark eller den danske Stat*, København 1877-1878, s. 89.

<sup>12</sup> Som note 2.

<sup>13</sup> Som note 2.

<sup>14</sup> [www.kulturarv.dk/kid/VisWeilbach.do?kunstnerId=579&wsekti on=biografi](http://www.kulturarv.dk/kid/VisWeilbach.do?kunstnerId=579&wsekti on=biografi)

<sup>15</sup> Rigsarkivet (RA): Kunstakademiets arkiv, Akademiforsamlingen, Kunstakademiets dagbog 7. januar 1822.

<sup>16</sup> Som note 15, 29. marts 1824.

<sup>17</sup> Som note 15, 2. januar 1826.

<sup>18</sup> Vagn Poulsen m.fl. (red.): *Dansk Kunsthistorie 3. Akademiet og Guldalderen*, København 1972, s. 222.

<sup>19</sup> Som note 15, 28. marts 1826.

<sup>20</sup> Som note 15, 26. marts 1827.

<sup>21</sup> Som note 18.

<sup>22</sup> *Fortegnelse over de ved det Kongelige Academie for de skjønne Kunster offentligent udstillede Kunstværker*, 1826, s. 8.

<sup>23</sup> RA: Fonden ad usus publicos, Journalsag 1829, 6, 882. Franz von Jessen (red.): *Danske i Paris gennem Tiderne 2;1*, København 1938, s. 236.

<sup>24</sup> Som note 23.

<sup>25</sup> Johann Carl Rössler omtales fejlagtigt som billedhugger af Sigurd Schulz. Som note 23, s. 237.

<sup>26</sup> RA: Kunstakademiets arkiv, Akademiforsamlingen, indkomne breve 3. december 1830.

<sup>27</sup> Som note 26, 24. november 1831.

<sup>28</sup> Kasper Monrad: *Hverdagsbilleder*, København 1989, s. 62.

<sup>29</sup> Villads Villadsen (udg.): *C.W. Eckersbergs dagbøger 1810-1837*, København 2009, s. 677 (8. februar 1836).

<sup>30</sup> Philip Weilbach: *Dansk Kunstnerlexikon. Korte Levnedstegnelser over Kunstnere som indtil Udgangen af 1876 have levet og arbejdet i Danmark eller den danske Stat*, København 1877-1878, s. 89.

<sup>31</sup> Som note 2.

<sup>32</sup> *Fortegnelse over de ved det Kongelige Academie for de skjønne Kunster offentligent udstillede Kunstværker*, 1842, s. 6. Portrættet af kronprinsen kendes som litografi Strunk2 1036.

<sup>33</sup> Som note 28, s. 94-95.

<sup>34</sup> På Wedellsborg skal der eksistere flere portrætter af familien Wedell fra Emilius Bærentzens hånd, men det har ikke været muligt at få bekræftet disse oplysninger. E. F. S. Lund og C. C. Andersen (red.): *Danske malede Portrætter – En beskrivende Katalog*, Bd. 7, København 1907, s. 19-20.

<sup>35</sup> Svend Cedergreen Bech (red.): *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. IX, København 1981, s. 507.

<sup>36</sup> Henriette Bugge og Annette Stabell (red.): *Indenfor murene - jødisk kunst og kultur i Danmark*, København 1984, nr. 9.

<sup>37</sup> Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.): *H.C. Andersens dagbøger IX*, København 1975, s. 300-301.

<sup>38</sup> Som note 3, s. 226-231.

<sup>39</sup> Som note 3, s. 244-247.

<sup>40</sup> Dansk Forfatterforening (udg.): *Forfatterbogen*, København 1898, s. 91-94.

<sup>41</sup> Dansk Forfatterforening (udg.): *Forfatterbogen*, København 1898, s. 91-94

<sup>42</sup> Ibid.

<sup>43</sup> Emil Madsen: *Carl Andreas Ancker*, Personallhistorisk Tidsskrift, 4. række, 3. bind, 1900, s. 221-243.

- <sup>44</sup> Københavns Museum, accessionsprotokol 1921, nr. 212.
- <sup>45</sup> Bl.a. udførte han et lignende portræt af præsten Søren Schiødt. Som note 3, s. 206-207.
- <sup>46</sup> Fra 1848 dog kun i nr. 33. Ove Marcussen: *Svendborg Købstads historie 2;2*, Svendborg 1961, s. 814.
- <sup>47</sup> Ove Marcussen: *Svendborg Købstads historie 2;1*, Svendborg 1960, s. 504-505.
- <sup>48</sup> Hun er tidligere fejlagtigt blevet omtalt som den ældste datter Ove Marcussen: *Svendborg Købstads historie 2;2*, Svendborg 1961, s. 899.
- <sup>49</sup> Hun er tidligere fejlagtigt blevet omtalt som den næstældste datter. Ove Marcussen: *Svendborg Købstads historie 2;2*, Svendborg 1961, s. 899.
- <sup>50</sup> Ove Marcussen: *Svendborg Købstads historie 2;2*, Svendborg 1961, s. 899-901.
- <sup>51</sup> Portrættet blev indrammet 1843 jævnfør mærkeseddel bag på maleriet.
- <sup>52</sup> Folketælling (Svendborg Amt) 1880.
- <sup>53</sup> Portrættet blev indrammet 1843 jævnfør mærkeseddel bag på maleriet.
- <sup>54</sup> Som note 3, s. 240-241.
- <sup>55</sup> Ifølge bagsidetekst på portrættet forestiller det Ernst Gjørup Brandt som 18-årig.
- <sup>56</sup> Folketælling (Svendborg Amt) 1845.
- <sup>57</sup> Fyns Amtsavis 3. februar 1998 [www.kulturarv.dk/mussam/Tilknnyttede.action;jsessionid=B23BB0132C60F4575E2E8853949AD733?parentId=96972&listType=genstand&parentType=sag](http://www.kulturarv.dk/mussam/Tilknnyttede.action;jsessionid=B23BB0132C60F4575E2E8853949AD733?parentId=96972&listType=genstand&parentType=sag).
- <sup>58</sup> Som note 3, s. 126-127. Værket blev rosende omtalt sammen med det Tuteinske Familiebillede. J. L. Ussing (udg.): *Niels Laurits Høyens Skrifter I*, København 1871, s. 67-68.
- <sup>59</sup> Som note 28, s. 119-120.
- <sup>60</sup> Som note 3, s. 262-263.
- <sup>61</sup> Som note 3, s. 276-277 & 284-285.
- <sup>62</sup> Som note 3, s. 298-299.
- <sup>63</sup> Ulla Strømberg og Ida Poulsen (red.): *Teatermuseet i Hofteatret – introduktion*, København 2005, s. 54-55.
- <sup>64</sup> Vibeke Schrøder: *Dæmoni og dannelse, København* 1995, s. 38.
- <sup>65</sup> Aage Friis: *Fra det Heibergske Hjem*, København 1940, s. 411.
- <sup>66</sup> Som note 3, s. 310-315.
- <sup>67</sup> Som note 3, s. 318-323.
- <sup>68</sup> Jørgen Sthyr: *Dansk Grafik 1800-1910*, København 1949, s. 70.
- <sup>69</sup> Emilius Bærentzens søn daterer fejlagtigt stiftelsesåret til 1838 og Danchells udtræden til 1841 eller 1842 overfor Philip Weilbach. KB: Brev fra Alexander Bærentzen til Ph. Weilbach, 12. januar 1877. NKS 2308 4°.
- <sup>70</sup> Industriforeningen i Kjøbenhavn (udg.): *Tidsskrift for Kunstindustri*, København, 1896, s. 148; Lauritz Nielsen: *Den danske Bog. Forsøg til en dansk Boghistorie fra den ældste Tid til Nutiden*, København 1941 s. 197.
- <sup>71</sup> Industriforeningen i Kjøbenhavn (udg.): *Tidsskrift for Kunstindustri*, København, 1896, s. 148-149.
- <sup>72</sup> Steen Kristensen: *Georg Carstensen – Tivolis Stifter*, København 2003, s. 83.
- <sup>73</sup> Som note 72, s. 79.
- <sup>74</sup> Nogle vil endda sige Danmarks første dameblad. Som note 72, s. 81.
- <sup>75</sup> Som note 72, s. 83.
- <sup>76</sup> Som note 72, s. 103.
- <sup>77</sup> Som note 72, s. 74.
- <sup>78</sup> Folketælling (Københavns Amt) 1840.
- <sup>79</sup> [www.kulturarv.dk/kid/VisKunstner.do?kunstnerId=476](http://www.kulturarv.dk/kid/VisKunstner.do?kunstnerId=476)
- <sup>80</sup> Som note 28, s. 64.
- <sup>81</sup> Som note 2.
- <sup>82</sup> Som note 2.
- <sup>83</sup> Charlotte Christensen og Kasper Monrad: *De ukendte guldaldermalere. Kunstforeningen 6. marts til 18. april 1982*, København 1982.
- <sup>84</sup> Kirsten Nannestad: *Det Kongelige Teaters kunstnere. Maleri og skulptur*, Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg 1984.
- <sup>85</sup> Mikael Kristian Hansen (red.): *Emilius Bærentzen – en portrætkunstner i Guldalderens Danmark*, København 2014.



# Går grænsen ved *Hej Hitler?*

Kunst må gerne vække opsigt, skabe debat og gå til grænsen for at vække opmærksomhed og engagement. Men er *Hej Hitler* at gå for langt, når en udstilling om Holocaust i samtidskunst skal have en titel? Kunsthistoriker Natalia Gutman skriver om tanker og erfaringer i forbindelse med udstillingen *Sort Mælk – Holocaust i ny kunst*.

*Af Natalia Gutman*

En koncentrationslejr bygget i Lego, en guldbroche med påskriften *Jude* og en bunke blødende træstammer var nogle af de værker, man kunne møde på udstillingen *Sort Mælk – Holocaust i ny kunst* på Museet for Samtidskunst i Roskilde i foråret 2014. Værker af tretten internationale kunstnere fra Bolivia, Danmark, Israel, Polen, Sydafrika og USA var samlet for at vise, hvordan kunstnere fra hele verden fortsat interesserer sig for Holocaust i dag. Kunstnernes personlige perspektiver og forskellige kulturbaggrunde udgjorde en sammensat udstilling med værker, der både var pågående, poetiske og provokerende. Værkerne var alle af nyere dato og skabt i årene fra 1990'erne til i dag. De udvalgte kunstnere var alle 2. og 3. generation efter Holocaust og var både af jødisk og ikke-jødisk herkomst. Museet blev op til udstillingen mødt af stor interesse fra både medier og dagblade, som skrev og debatterede udstillingen. Med både anmeldelser, radioindslag, tv-interview og DR K's omtale i Smagsdommerne var også publikums interesse vakt. Interesserede gæster trodsede sne og storm til åbningen, som blev den største i museets historie, og udstillingen viste sig at blive en af de mest besøgte udstillinger med dobbelt så mange besøgende som sædvanligt. Men hvorfor bliver Holocaust ved med at interessere os? Eller er

det snarere kunstens evne til at kaste et nyt blik på Holocaust, som kommer til udtryk i interessen fra de mange besøgende? Association of Holocaust Organisations (AHO) oplever stigende medlemstal, der opføres nye erindringsmuseer både i og uden for Europa og antallet af nye bøger om Holocaust har aldrig været større end de sidste to årtier, men hvorvidt der er tale om en decideret stigende interesse er svært at sige. Nye spørgsmål og åbenhed synes i hvert fald at være en ny tendens, for selvom eftertiden nu tæller mere end 70 år, var de første årtier efter Holocaust præget af tavshed og traume. Først i løbet af 70'erne og 80'erne blev der for alvor åbnet op for forskning, undervisning og bearbejdning af Holocaust, som rejste nye spørgsmål om, hvordan vi kan eller skal erindre gennem spillefilm, litteratur og billedkunst.

## Kunsten kan, hvor historie har restriktioner

Kunstnerne på udstillingen tog temaer op som folkeforførelse, fjendebilleder, offer kontra bøddel, kollektiv erindring og efterlivet på en nytænkende og til tider utæmmet måde. De har gjort brug af velkendte symboler og historiske henvisninger, som



*Israelske Menashe Kadishman: Faldne Blade, 1993.*

*På væggen: Polske Miroslaw Balka: A Crossroads in A., 2006. Foto: Maria Laub.*

i værkerne blev sat ind i nye sammenhænge, der afspejler et nutidigt syn på Holocaust. Værkernes evne til at vække vores følelser og bidrage med et anderledes og nutidigt blik på et velkendt emne er interessant, fordi traditionel historieskrivning som regel er tilbageskuende og faktaorienteret. Forskningen bidrager fortsat med ny viden, men kunsten kan udvide dette felt og give et nyt blik på stof, vi kender, fordi den frem for nøgtern, saglig og historisk fremstilling af dokumentation og fakta gør brug af andre metoder og strategier. Som eksempel kan nævnes israelske Menashe Kadishman, hvis værk *Faldne Blade* inddrager publikum fysisk ved at invitere folk til at træde på 300 stålansigter, som ligger hulter til bulter på gulvet. Værket stiller spørgsmål ved den enkeltes engagement og (med)ansvar, når man med egen krop inddrages i værket og skal træde på andre – eller være vidne til, at andre mennesker bliver trådt på. *Faldne Blade* åbner op for refleksioner over umenneskeliggørelse,

håbløshed og sætter fokus på os selv som mennesker med etisk og moralsk ansvar på en interaktiv og intim måde, som kun et kunstværk kan tillade sig.

Kunsten giver således plads til den individuelle og personlige erfaring. Den skaber et rum, hvor publikum selv skal forholde sig til både kunsten og de problemstillinger, den rejser. Men når Holocaust kombineres med kunst, sker der også en udviskning af grænserne mellem fakta og fiktion, hvor fiktionen kan efterlade vrængbilleder og fakta kan fremstå utroværdig. Bolivianske Claudia Joskowitz arbejder i sin kunst med at undersøge anekdoter og myter baseret på historiske personer og begivenheder. Hendes bidrag til udstillingen var videoværket *Sympathy for the Devil*, hvor historie, anekdoter og eftertiden blandes sammen til et tankevækkende værk om retfærdighed og tilgivelse. I videoen ser man to ældre mænd i hver sin lejlighed i det samme boligkompleks. Mændene skal forestille at være





*Israelske Know Hope: Re-reading the Ripples, 2014. Foto: Maria Laub.*

henholdsvis en polsk-jødisk emigrant og den tidligere SS-officer og Gestapochef Klaus Barbie, som også var kendt som *Slagteren fra Lyon*. Mændene lever side om side, begge i eksil i Sydamerika, hvor både jøder og nazister søgte tilflugt før og efter 2. Verdenskrig. Ganske diskret afsløres de to mænds identitet. Først zoomes der ind på dørskiltet K. Altman, der er den falske identitet, som Klaus Barbie tog efter krigens afslutning. Dernæst zoomes der ind på døren med en mezuzah. Velvidende om hinandens identitet mødes de nu, fra tid til anden, tavse ved elevatoren i den fælles opgang. Videoen er lydløs, indtil der sættes en plade på med Rolling Stones' *Sympathy for the Devil*. På den måde tager værket fat i en problemstilling, der udspiller sig i efterkrigstidens Sydamerika, hvor dagligdagen fortsætter for nazister og jøder side om side.

En kunstoplevelse kan også blive følelsesmæssigt altdominerende og overskygge refleksion og forstå-

else. Et af de værker, som har vakt en del følelser og debat på udstillingen, er polske Artur Zmijewskis video *80064*, hvor Zmijewski er i dialog med en 92-årig tidligere Auschwitz-fange, Jozef Tarnawa. I en tatovørforretning er vi vidne til en samtale mellem Zmijewski og Tarnawa om hans oplevelser som polsk fange i udryddelseslejren. Samtalen drejes hen på det ID-nummer, som alle arbejdsfanger i Auschwitz fik tatooveret på armen. Tarnawa fortæller om forskellige oplevelser fra lejren og bliver spurgt, om han vil vise sin tatoovering. Han tager sin blazer af, ruller skjortærmene op og viser nummeret *80064*. Herefter forsøger Zmijewski at overtale Tarnawa til at få nummeret gentatooveret. Tarnawa er modvillig, men Zmijewski er insisterende og presser på. Vi er vidner til en re-enactment af det skelsættende øjeblik, hvor Tarnawa gik fra at være et individ til at blive et nummer. Men hvad er egentlig formålet med genoptegningen af tatooveringen? Hvorfor lader den ældre mand sig over-

tale? Er det overgreb i sagens tjeneste, helliger målet midlet og er det overhovedet kunst? Spørgsmålene er mange, når dette evokative værk møder sit publikum, hvilket både gør det interessant som kunst, men også kontroversielt.

## Kunsten at vælge den rette titel

Udfordringen var derfor at sammensætte og formidle en udstilling, der både viste markante værker, kunne vække debat og være hensynsfuld i omgangen med et ladet og kompliceret emne. Efterlivet og bearbejdelsen af Holocaust er fortsat aktuel. Der er stadig overlevende iblandt os og pårørende, som er særlig berørt af deres families historie og omgangen med emnet. Holocaust er derfor nærværende i dag som historisk traume og som symbol på menneskehedens forbrydelse mod sig selv. At beskæftige sig med Holocaust kan derfor være kompliceret. Det er et sensitivt emne, som kaster skygger helt ind i det 21. århundrede. Udstillingen krævede derfor mange overvejelser af både kunstfaglig, praktisk og etisk karakter, hvor det første spørgsmål netop var, hvilke overvejelser vi bør gøre os i arbejdet med et følsomt emne som Holocaust. Især arbejdet med at finde den rette titel til udstillingen beviste, at emnet endnu er særligt følsomt og kræver omtanke og hensyn.

Efter at have haft mere end 200 titler i spil, hvoraf ingen af dem kunne rumme udstillingens forskellige facetter og samtidig give "blikfang", inviterede jeg en lille arbejdsgruppe bestående af folk med forskellig faglig baggrund til at hjælpe med at komme på sporet af en god titel. Valget faldt på *Hej Hitler*. Da titlen blev foreslået, var min første reaktion forlegen latter og en god portion skepsis, kombineret med en begejstring for den fængende titel. Først og fremmest er det en titel, der er simpel, let at forstå og nem at huske. Den er billedskabende og leger med den fonetiske lighed med "*Heil Hitler*". Samtidig er den interessant på indholdssiden, da den afspejler en konfrontation og et mod til at se fjenden og fortiden i øjnene, på samme måde som mange af værkerne er konfronterende og i visse tilfælde kon-

troversielle. Titlen fejrer ikke Hitler, men rummer en form for diminutiv ved den lidt barnlige hilseform *hej*. Den repræsenterer en ny og ikke-tabuiseret tilgang, som dog også er problematisk, fordi den kan misforstås som en imødekommende hilsegestus og en gensynsglæde med en ven. Samtidig er den ikke helt dækkende for udstillingens koncept og de forskelligartede værker, som også er mere poetiske og stilfærdige. Personen Hitler var heller ikke direkte repræsenteret eller refereret til i udstillingen, selvom titlen nok snarere skulle fungere som en billedliggørelse af Holocaust frem for en konkret reklame eller reference til manden. Jeg diskuterede titlen med kollegaer fra museet, hvor der både var stor tilslutning og skepsis. Nogle mente, at det var en interessevækkende titel og den ville være god og produktiv i undervisningsregi, mens andre var mere skeptiske. Jeg besluttede at vove pelsen og vælge en satirisk titel, der kunne vække nysgerrighed og være nybrydende. Dog gik der ikke længe, før jeg igen var i tvivl. Samtidig ville jeg gerne stikke en finger i jorden og få en fornemmelse for, hvad generationen før min og evt. det jødiske miljø havde af holdninger til titlen, inden den endelig skulle vedtages. Responsen var igen ikke entydig, men de som ikke kunne lide titlen, havde virkelig en stærk mening om den og pegede tomlen nedad. Med dette indblik havde jeg ikke lyst til hverken at støde eller provokere nogen, hvis ikke de positive sider, som jeg så i titlen, slog stærkt nok igennem. Hvis titlen ville blive opfattet som reklamesmart eller højtråbende, ville det tage fokus fra værkerne og hele udstillingens koncept. Opmærksomheden skulle gerne falde på udstillingens værker og de temaer, de italesætter, og ikke på en titel, som kunne opfattes som kæphøj. Hvis titlen i sidste ende ville frastøde publikum frem for at tiltrække dem, ville værkerne på ingen måde få en chance. Arbejdet måtte starte forfra – en ny titel skulle findes.

## Holocausterindring er fortsat til debat

Ikke desto mindre viser dette dilemma, at der fortsat er uenighed om, hvor grænsen går for, hvordan

man kan omgås et emne som Holocaust. Denne uenighed afspejler måske netop to positioner, hvor især anden generation og ikke nødvendigvis de overlevende selv, ofte udtrykker, at der bør tages hensyn. Tredje generation synes derimod at have mindre berøringsangst og et mere udtalt behov for at vide mere, beskæftige sig med emnet og komme tættere på deres bedsteforældre og den generation, der oplevede Holocaust. Anden generation har måske i højere grad lidt under tavshed og fortrængning, fordi forældrene ville videre og lægge deres oplevelser bag sig. De ønskede i mange tilfælde at skåne børnene og ville ikke bebyrde dem med deres historie.

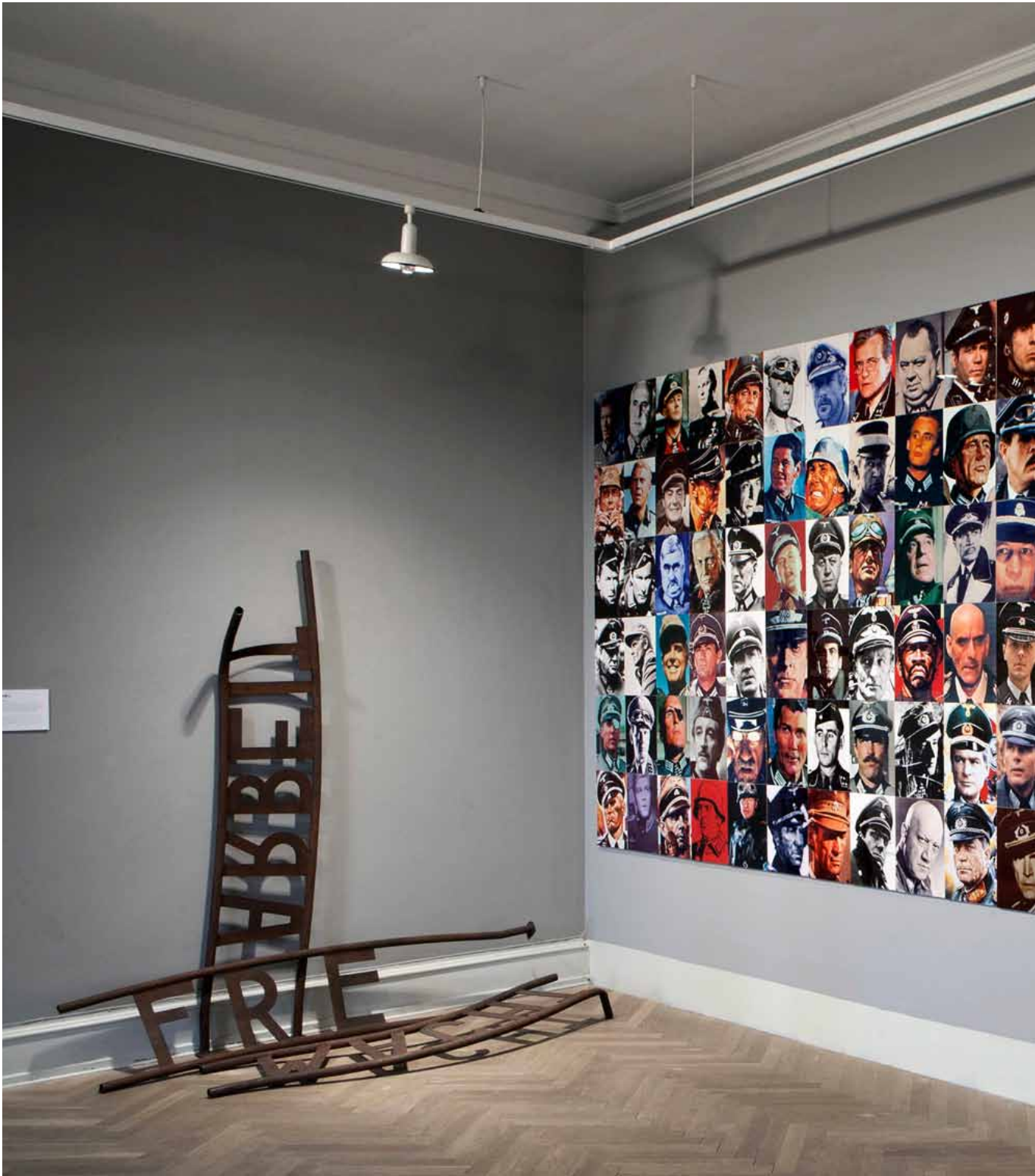
Tredje generations åbenhed, og det faktum at vi snart står over for en tid, hvor de overlevende ikke er her mere, skaber en ny situation, som vil fremprovokere nye spørgsmål i debatten om, hvordan vi kan eller skal erindre. Det vil være en ny fase, hvor distancen til Holocaust vil være større, men behovet for aldrig at glemme måske endnu tydeligere. Alleerede med værkerne fra *Sort Mælk – Holocaust i ny kunst* ses det, hvordan kunstnere i dag overrasker og skaber værker, man ikke kunne forestille sig tidligere. Et nyt blik og nye perspektiver kendetegner kunstneres arbejde, hvor mere eksperimenterende og nytænkende måder at blande fiktion og fakta måske også vil præge fremtidens mindekultur. Det autentiske vil være begrænset, fordi de overlevende ikke længere vil kunne bidrage på samme måde. Dette vil også give anledning til at kunstnere skal tænke i nye repræsentationsformer og måder at gøre emnet nærværende og aktuelt i en ny epoke. Vi ser allerede kunst, spillefilm, animationsfilm, tegneserier, teater og performance beskæftige sig med emnet på en kreativ måde, som ikke gør fremstillingerne mindre gyldige eller interessante. Tværtimod er de i tråd med tidens tendenser inden for de forskellige kunstarter og appellerer til os, fordi de gør brug af medier og kunstformer, som vi kan forholde os til.

*Sort Mælk* er en titel, som for de fleste vækker nysgerrighed og måske også et vist ubehag, fordi mælk

i sin naturlige form er hvid og ren. Kiasmen sort mælk stammer fra den rumænske forfatter og Holocaust-overlevende Paul Celans digt *Dødsfuga* fra 1945. Her beskriver han sine egne oplevelser fra fangenskab i lejr i et billedrigt og kontrastfyldt sprog. Ved at henvise til Celans digt i udstillingens titel får det autentiske vidnesbyrd en unik stemme blandt kunstværkerne. Førstehåndberetninger har en særlig status, fordi de netop er fortalt af personer, der selv har erfaret Holocaust, og fordi de overlevende inden længe ikke vil kunne fortælle deres historier selv. Samtidig er Celans ord betegnende for udstillingens værker, som er overraskende og modsætningsfulde. Det er en titel, der ærer de overlevende, og det er et udvalg af kunstværker, der opfordrer til eftertænkning for dem, der skal leve videre.

Kendetegnende for udstillingens værker er også fokus på aktuelle eller universelle problemstillinger. Værkerne er ikke alene tilbageskuende, men trækker tråde frem til i dag, hvor temaer som intolerance, fjendebilleder, traume og forsoning er til diskussion. Denne tendens ses også inden for undervisning og erindringskulturen, hvor fx mindedagen Auschwitz-dag d. 27. januar ikke alene handler om at mindes ofrene for Holocaust, men også andre folkedrab og om, hvordan vi lærer af historien og forebygger gentagelser. Netop dette fremadskuende perspektiv har været motiverende i arbejdet med udstillingen. Værkernes evne til at fremme den lære, der kan drages af Holocaust og andre folkedrab, som grundlæggende erfaring og betydning for hele menneskeheden. Værkernes måde at inddrage publikum og udfordre det personlige ansvar ligger os stadig på sinde.

Kunstnere og publikum har stadig spørgsmål til besvarelse omkring, hvordan vi fremmer demokrati, menneskerettigheder og tolerance, og hvordan vi opnår et demokratisk og tolerant samfund uden fordomme og racisme, hvad enten strategien skal være et *Hej* eller *Farvel* til Hitler.



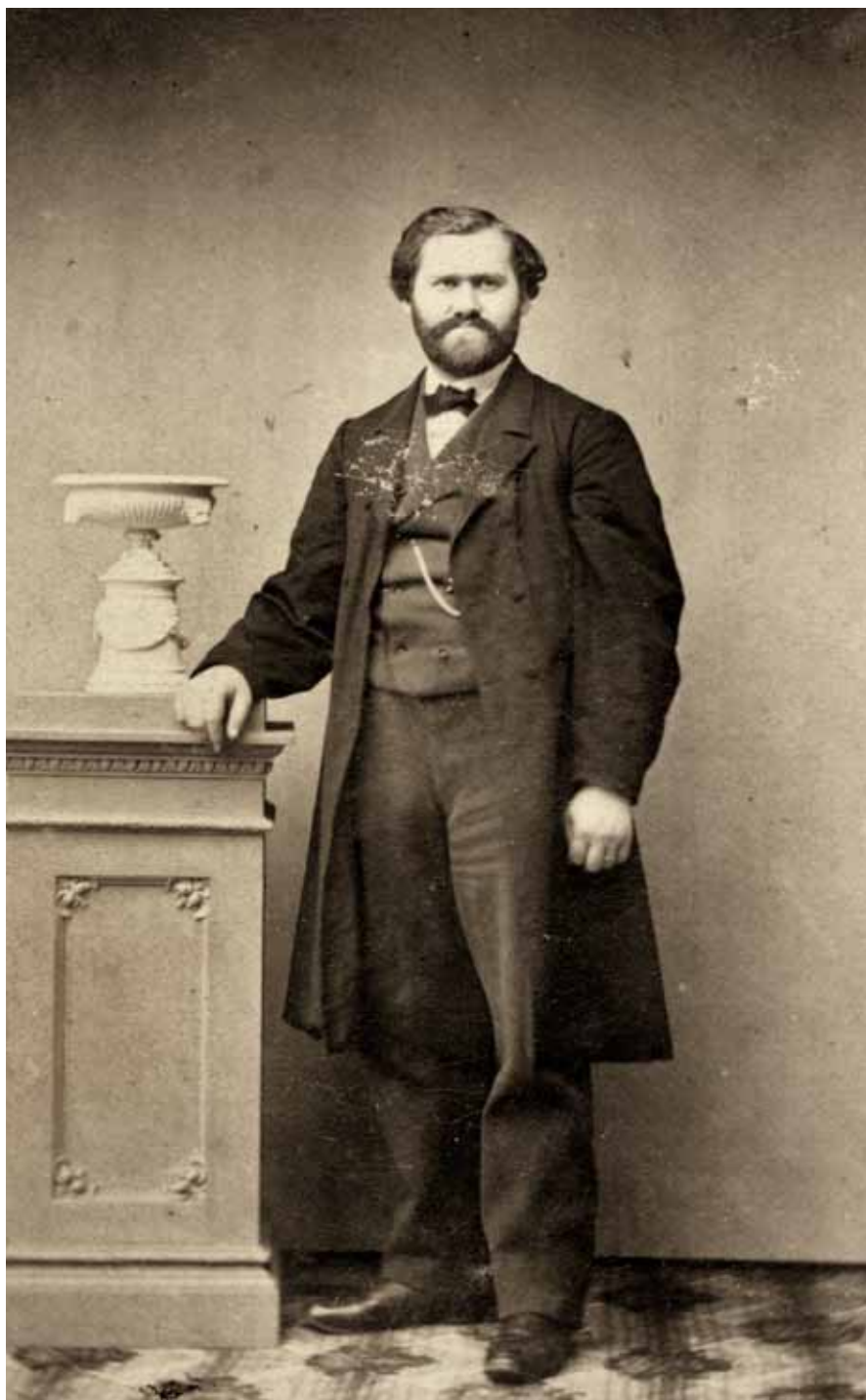
*På væggen: Polske Piotr Uklanski: The Nazis, 1998.*

*På gulvet: Amerikanske Jonathan Horowitz: Untitled (Arbeit Macht Frei), 2010. Foto: Maria Laub.*

Går grænsen ved Hej Hitler?



Går grænsen ved Hej Hitler?



*Som 30-årig var Philip Heyman allerede en driftig forretningsmand med stor succes inden for slagteriindustrien, og var ikke mindst en af pionererne inden for dansk udenrigshandel. Carlsberg Arkiv.*

# Portræt af en dansk-jødisk iværksætter

Fra midten af det 19. århundrede begyndte en stigning af succesfulde jødiske iværksættere i København. Blandt denne tids mange driftige handelsmænd står i dag især én ud fra de andre, Phillip Heyman. Han var en iværksætter ud over det sædvanlige. Han blev den første til at sælge danske mærkevarer til udlandet, han købte den første danske ismaskine, byggede som en af de første arbejderboliger, men mest kendt er han nok for opførelsen af bryggeriet Tuborg. Han var dominerende og streng, både mod sin familie og sine ansatte, og krævede disciplin fra morgen til aften. Og det var med den indstilling til livet, at han opbyggede et af tiden største forretningsimperier.

*Af Esther Kvetny Jarlov*

## Slægten

Heymanslægten kom til Danmark fra Essen omkring 1750 og bosatte sig i København. Slægten blev hurtigt en af byens utallige jødiske håndværksfamilier. Familiens første erhverv var guldtrækkeri. Et meget specielt håndværk, der bestod i at fremstille (trække) guldtråde, der efterfølgende blev brugt til broderi eller indvævet i bånd eller tøj. En familietradition der varede ved, indtil Philip Heymans far, Wulff Philip Heyman, blev voksen. Han ville absolut ikke være håndværker, og med ham ændredes hele den Heymanske slægts forretningsstruktur. Wulff Philip Heyman solgte ud af de fleste af familiens ejendele og startede en manufakturhandel, som han fik stor succes med. På trods af succesen gik W. P. Heyman også ind i vekslerebranchen for at prøve den branche af. Men størstedelen af sin formue tjente han dog ved ejendomshandel og byggeri. Hermed var Heymanslægten ændret for altid. Den var nu ikke længere en af de mange jødiske håndværkerfamilier, men en af de velstående, jødiske

handelsfamilier. W. P. Heyman blev gennem sine forretninger en meget velhavende mand, og en legendarisk skikkelse i det københavnske bybillede. Hans store formue betød, at familien fik mulighed for at bo på en af datidens fineste adresser, Nytorv 89, hvor denne artikels hovedperson, Philip Heyman, og hans fem søskende voksede op.

Da Philip Heyman blev i født i 1837, havde de københavnske jøder på overfladen et fredeligt liv. De var ikke pålagt særskatter, som man så det andre steder, ligesom forfølgelse og tvangsdåb heller ikke fandt sted. Blandede ægteskaber var sågar også tilladt. Det kongelige reskript fra 1788 åbnede håndværkerlavene for jøderne, og anordningen fra 1814 betød en næsten fuldstændig ligestilling mellem jøder og kristne i Danmark. Men blandt menigmand blev de københavnske jøder stadigvæk betragtet som "fremmede". De havde deres særlige skikke, deres egne forretninger, og mange jøder le-



*Philip Heymans forældre: Wulff Philip Heyman og Jacobine Meyer. Jacobine var hustru nr. to og 18 år yngre end sin mand. Carlsberg Arkiv.*

vede afsondret i forhold til resten af befolkningen i hovedstaden – antisemitismen levede i bedste velgående.

Heyman voksede op i et ortodoks hjem, hvor de jødiske skikke blev strengt overholdt, overholdelse af shabbat var en selvfølge for ikke at tale om de regelmæssige besøg i synagogen. Familiens omgangskreds var jødisk, og tilknytningen til den jødiske menighed var stor.

Skoletiden begyndte for Heyman i Melchiors borgerskole, der var en af hovedstadens største private drengeskoler. Den var henvendt til drenge, der kom fra familier tilhørende: *Haandværksstanden*, *Detailhandelen* eller *Søfaget*. Skoletiden sluttede for Heyman i 1853, hvor han samme år blev ansat i kolonialengrosfirmaet M.C. Levysohn. Virksomheden gik imidlertid konkurs i 1857, og Heyman måtte se sig om efter ny beskæftigelse.

## Grosserer og bryggeriejer

Det viste sig at være temmelig problemfrit for Heyman at finde ny beskæftigelse. Samme år som han mistede sit første arbejde, startede han eget kommissionsfirma i produkterne korn og smør. På det tidspunkt var han 21 år. Fire år senere i 1861 opnåede han såkaldt grossererborgerskab, og kunne nu officielt kalde sig for grosserer i eget navn. Heyman var en iværksætter, der så muligheder alle vegne, og han tilhørte den generation af grossere, der som de første for alvor udforskede udenrigsmarkedet. Han blev således en af de danske pionerer, hvad angår udenrigshandel. Han begyndte i 1862 – som en af de første – at eksportere dansk smør til England og Skotland i original emballage. Smørret blev Heymans første succes, og hans forretning voksede i takt med succesen. I 1866 opførte han Københavns Svineslagteri, hvis formål var at eksportere dansk bacon til England. Slagteriet opkøbte magre svin, slagtede dem og solgte efterfølgende baconet som endnu en dansk mærkevare. Forarbejdning af smør og flæsk var et erhverv i rivende udvikling, og Heymans forretning blomstrede.

Hans entreprenøregenskab viste sig igen i 1873, da han i et partnerskab med tre af tidens største forretningsmænd, C.F. Tietgen, grosserer Rudolph Puggaard og højesteretssagfører G. Brock, opkøbte arealerne omkring Tuborg Havn for 100.000 rdl. Ingen af de fire herrer havde nogen særlige planer med arealerne, men man regnede med, at arealerne kunne blive brugbare til industrielle formål på grund af beliggenheden. Efter måneders overvejelse blev det besluttet at anlægge tre fabrikker: en gødnings- og svovlsyrefabrik, et bryggeri til eksport af øl på flasker og et glasværk, der skulle fremstille ølflaskerne. At bygge hele tre fabrikker blev alligevel for stor en mundfuld for de fire mænd, og de besluttede sig for at gøre foretagendet til et aktieselskab med Heyman som hovedaktionær. Hermed var grundlaget for Tuborgs Fabrikker lagt. Valget af fabrikernes produktioner har formentlig været en god blanding af personlig interesse og hvad de fire herrer fornemmede havde gode fortjenstmuligheder.





*Udateret familieportræt. Bagerst til venstre står sønnen Aage. Aage havde gennem hele livet et meget anstrengt forhold til sin far. Det endelige opgør kom, da Aage var 20 år. Resultatet blev, at Aage pludselig rejste til Chicago, og først efter 6 måneder talte med sin far igen. Carlsberg Arkiv.*

I løbet af et par år viste det sig at være bryggeriet, der reddede hele foretagendet. Men også det havde sine problemer til at begynde med. Bryggeriet blev anlagt for at producere bayersk øl på flaske til eksport, men ligesom opkøbet af arealerne ved Tuborg Havn nærmest var sket i blinde, var idéen om eksport af øl også en chance, der blev taget uden megen omtanke. Det viste sig hurtigt at være et meget dårligt sats, og bryggeriet havde de første par år intet overskud. Konkurrenten Carlsberg, der satsede på hjemmemarkedet, stormede derimod frem. Bestyrelsen i Tuborgs bryggeri blev klar over, at der måtte lægges en ny strategi, og der blev nu arbejdet på at få succes på hjemmemarkedet i stedet. Det skulle vise sig at være et godt valg, hvor de med ølflasken kunne præsentere noget, som afveg fra Carlsberg, der solgte øl på tønder. Markedet for bayersk øl i Danmark var nærmest eksploderet, og i perioden 1869-1887 syvdobledes produktionen i København. Tuborg blev fuldt konkurrencedygtigt med Carlsberg og ingen af de to bryggerier kunne følge med efterspørgslen fra de mange tørstige københavnere. Heymans forretningsimperium startede med eksport af smør og flæsk, men det var produktion af øl på Tuborg, der for alvor slog fast, at Heyman var en handelsmand, der var kommet for at blive.

### Personen bag handelsmanden

Fremmedgørelsen af jøderne i København ændrede sig i takt med, at Heyman blev voksen, og han fulgte med den store mængde jøder, der blev stærkt integreret i det danske samfund. Han bragte ikke den meget strenge religiøse opdragelse med sig, da han flyttede hjemmefra; han spiste med stor fornøjelse svinekød og arbejdede på shabbatten. Han var 3. generationsindvandrer, men betragtede sig selv som dansker og som det man nok i dag vil kalde for en kulturjøde. I et af tidens dagblade skrev han om sig selv: *"Jeg er jøde og jeg er Dansk, – og jo oftere jeg kan faa Lejlighed til at bekende min Tro og min Nationalitet, desto gladere er jeg!"*<sup>1</sup>. Heyman havde måske lagt det yderst strenge religiøse liv bag sig, men religionen var ikke et fuldstændigt afsluttet kapitel. Gennem hele sit liv havde han en stærk



*Philip Heyman giftede sig den 9. juli 1862 med den to år yngre Hanne Emilie Adler, der kom fra langt ringere kår end Philip. De fik i alt 10 børn, hvoraf de 9 overlevede fødslen. Carlsberg Arkiv.*

tilknytning til den jødiske menighed, og på de store helligdage gik han i synagogen og fastede (næsten) på den store forsoningsdag. Han gav gennem hele sit liv store pengegaver til menigheden og betalte alene for et nyt, flot orgel til menigheden i Krystalgade. Den største udfordring på det religiøse plan var problematikken omkring kørsel til Børsen om lørdagen. Og Børsen skulle han på – shabbat eller ej! Men som med så mange andre ting fandt Heyman også en løsning herpå. Han gav ganske enkelt sine egne heste fri og benyttede sig af en lejet droske med begrundelsen, at: *den skal jo alligevel køre*. Han holdt imidlertid altid drosken et stykke væk fra Børsen for ikke at støde sine trosfæller. Det religiøse aspekt kom også til udtryk på det personlige plan. Han var dyb modstander af blandede ægte-



*Foto fra Aage Heymans bryllup i 1895. Brudeparret omringet af venner og familie. På billederne på væggen ses Philip Heyman og hustru.*

skaber, og han blev dybt bedrøvet, når han hørte, at en forretningsfælle eller medarbejder havde indgået et sådant ægteskab. Han gav desuden meget sjældent officielt donationer til foretagender, der var ikke-jødiske. På et tidspunkt blev han spurgt om et bidrag til Kronprinsesse Louises Tjenestepigeskole, og til det svarede han: *"Ja, det synes mig ligefrem forargerligt, om en Jøde bidrager til Noget, hvis Kjendemærke er "Jesus Kristi Kors"*<sup>2</sup>. På trods af denne tilsyneladende modstand mod at hjælpe ikke-jødiske foretagender brugte han imidlertid omkring 30.000 kr. årligt på sociale engagementer med bispisning af fattige på Østerbro, et dagligt varmt måltid i vintermånederne til mindre bemidlede, brændselsuddeling i den værste vinterkulde samt drift af vuggestue og børnehjælpsasyl på Østerbro. Netop Heymans religiøse overbevisning har været genstand for mange diskussioner gennem tiden. Nogle hævder, at han allerede som ung lagde religionen og den jødiske baggrund bag sig, mens andre mener, at han bevarede interessen for sin jødiske baggrund, hvilket kan ses gennem hans støtte til jødiske foretagender og overholdelsen af de jø-

diske helligdage som tidligere nævnt. Diskussionen vedrørende Heymans religiøse overbevisning er da også ganske naturlig, idet det virker temmelig selvmodsigende, at Heyman ganske tydeligt gav udtryk for, især i pressen, at han ikke ønskede at støtte ikke-jøder, men at han på trods af det valgte at bruge den enorme sum af 30.000 kr. på almene sociale engagementer. Der er således lagt op til utallige fortolkninger på dette område. Undertegnede mener, at Heyman meget tydeligt var sin jødiske baggrund bevidst og formentligt derfor ganske naturligt har støttet jødiske foretagender. At Heyman så også støttede ikke-jøder, på trods af sine udtalelser, bør nok ses i lyset af tidens "mæcen-trend" blandt de velhavende borgere i København.

## Familielivet

Heyman giftede sig i 1862, i en alder af 25 år, med den to år yngre jødinde Hanne Emilie Adler. Hendes familie var langt fra så velstående som Heymanfamilien. Som 25-årig var Heyman allerede en velhavende mand, og de nygifte flyttede ind i en stor,

luksuriøs lejlighed i St. Kongensgade 11 for allerede i 1870 igen at flytte. Denne gang til pragtvillaen *Kristianslund* på Strandvejen 11. Villaen havde 19 rum inkluderende: entré, modtageværelse, kabinet, musikstue, havestue, dagligstue, herreværelse, spisestue og anretterværelse. For ikke at tale om de mange ægte tæpper og malerier malet af tidens kendteste kunstnere som f.eks. Krøyer og Eckersberg. Til ejendommen hørte tre tønder land til park foruden ridehus, køkkenhave, rosenbede og en tennisbane. De fik i alt 10 børn, hvoraf de 9 overlevede barndommen.

I samtiden var det anstrengte forhold mellem Carlsbergs stifter J.C. Jacobsen og hans søn Carl Jacobsen en kendt sag, og Heyman håned sin konkurrent for hans opførsel over for sin søn. En temmelig dobbeltmoralisk handling i det han selv opdrog sine børn yderst strengt, og var en meget dominerende patriark i hjemmet. Han var krævende og ikke mindst utålmodig. Der måtte under ingen omstændigheder tales under maden, regnskab over lompenge skulle aflægges, lektier skulle læses og der skulle i det hele taget vises stor respekt om den faderlige myndighed. Heymans søn Aage beskrev sin far således: *"Hans Strenghed havde karakter af Tyranni og hans Opdragelsesmetode passede nærmest til den, der havde været Gængs Generationer tilbage. Vi Børn var bange for ham og kom jeg Hjem fra Skolen med en daarlig Karakter, sad jeg oppe paa mit Værelse og ventede med Skræk i Blodet paa det Øjeblik, da jeg skulde høre Hestens bekendte Klap Klap ved Indkørslen til Villaen. Det var ikke saa megen den Ørefigen, der ventede mig, men hans lynende Blikke, der gjorde mig forsagt"*<sup>3</sup>. Det var især sønnen Aage, der var problemer med på hjemmefronten, og selv i en alder af 19 år blev Aage udsat for sin fars strenge opdragelse. Således beskriver han en oplevelse fra den dag, hvor han netop var hjemvendt fra værnepligten: *"En dag havde jeg – uden at tænke på noget ondt – under en Samtale med én af mine Søkende taget Plads ved Spisebordet paa den Stol, min Fader plejede at sidde paa. Da min Fader kom ind ad Døren og konstaterede*

*denne min "Forbrydelse", blev den meget unaadigt optaget. "Hvordan kan det falde Dig ind at sidde paa min Stol? Kan du se at komme op og det er i en Fart!" Jeg lystrede naturligvis Parole uden at tage til Genmæle, men min Forbauselse over en saadan Tiltale for en "Forbrydelse" af en saadan Art har sikkert afspejlet sig i mit Ansigt, for i samme Øjeblik fik jeg en smældende Ørefigen. Det skete, da jeg var i mit tyvende Aar, i Overværelse af mine Søkende og Tjenestefolkene, der saaledes var vidne til, at "Soldaten" blev revset, og ude af mig selv af harme og skamfølelse gik jeg ud af Stuen og op på mit Værelse og viste mig ikke resten af Aftenen"*<sup>4</sup>.

Som børnene blev ældre førte den strenge opdragelse ofte til store konflikter mellem far og børn. Noget som Heyman selv var helt klar over, og som ærgrede ham: *"Og saa har jeg jo haft adskillige Accidents med mine Børn, der dog G.v.l. er godt overstaaede og dermed "erledigt"*<sup>5</sup>. Han undrede sig imidlertid over, at hans børn mente, at både han selv, og hans opdragelse var konservativ. *"Man beskylder mig for at være Konservativ! Det paastaar mine Børn, naar jeg modsætter mig nymodens Optræden – men jeg tror i øvrigt, at jeg er som Andre i min alder"*<sup>6</sup>. Den strenge opdragelse var en stor del af familielivet, men afspejlede formentlig blot hans generelle indstilling, der også sås i hans funktion som chef. Han krævede loyalitet og arbejdsomhed.

Heyman var dog også en kærlig far, der altid skrev til sine børn, når han var på rejse, fyldt med omsorg og kærlighed. Det var også et familieliv med masser af fester, både da børnene var små og som store. Især holdt Heyman af fastelavn. Da drengene var små blev alle deres venner og klassekammerater inviteret til at slå "katten af tønden". Som regel var der mere end 100 drenge, der blot skulle medbringe en knippel. På balkonen over ridehuset sad et musikkorps og midt i ridehuset var ophængt en mægtig tønde fyldt med frugter. Under musikledsagelse var det bare om at aflevere slagene, til tønden blev slået sønder og sammen. Til kattekongen var der altid en stor gave, og bagefter blev der serveret forfrisk-



*En af de mange stuer i pragtvillaen på Strandvejen 11. Hjemmet var kendt for at være fyldt med malerier af datidens kendteste kunstnere.*

ninger til alle. Om vinteren gav Heyman børnene og deres kammerater lov til at skøjte på en stor sø, der lå på Tuborgs grund. Heyman sørgede naturligvis for et orkester<sup>7</sup>.

### En patriark dør

15. december 1893 døde Philip Heyman. Inden da nåede han at blive Ridder af Dannebrog og etatsråd. Heyman efterlod sig en økonomisk formue for ikke at tale om et solidt slagteri og et bryggeri i evig ekspansion. Som familiefar og arbejdsgiver var han formentlig lige konservativ. Han holdt på disciplin både på arbejdet og i hjemmet og tålte ikke sløseri. Men Heyman var også en mand med stor social bevidsthed; han var blandt andet opmærksom på, at arbejderne på bryggeriet skulle have fritid, for ikke at tale om de arbejderboliger han opførte til sine ansatte. Han gav store summer til mindre bemidlede – ikke altid officielt, men han var ikke mindst et produkt af en jødisk indvandrerfamilie med iværksætterånd. Philip Heyman ligger begravet på Mosaik Vestre Begravelsesplads.

### LITTERATUR

*Industrielle foretagere på Tuborg 1873-1885*, Birgit Nüchel Thomsen. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, København 1980

*Philip W. Heyman*, Kurt Pedersen, Jesper Strandskov, Peter Sørensen, Systime Academic, 2005

*Bryggeren – J.C. Jacobsen på Carlsberg*, Kristof Glamann, Gyldendal, 1990

[www.aliceogasmus.dk/.../melchiorborgerskole.htm](http://www.aliceogasmus.dk/.../melchiorborgerskole.htm)

### NOTER

<sup>1</sup> Philip W. Heyman, Pedersen, Kurt, Strandskov, Jesper, Sørensen, Peter, side 29

<sup>2</sup> Sørensen, side 32

<sup>3</sup> Sørensen, side 36

<sup>4</sup> Sørensen, side 38

<sup>5</sup> Sørensen, side 36

<sup>6</sup> Sørensen, side 36

<sup>7</sup> Sørensen, side 35

# Fotograf Noam Griegst – Et kig gennem linsen

*Af Bent Blüdnikow og Katrine Hassenkam Zoref*



Noam Griegst er modefotograf og en af de bedste i branchen. Han er opvokset i et kunstnerisk hjem, hvor han far Arje Grigst og mor Irene (født Attar) tilhører nogle af landets bedste og mest kendte kunstnere, der har lavet nyskabende design både inden for smykker og for Arjes vedkommende porcelæn med hans konkyllestel til Den kgl. Porcelænsfabrik. Noams forældre mødte hinanden, da Arje var i Israel i 1960'erne for dels at være lærer på det israelske kunstakademi Bezalel Academy of Art

og dels være udøvende kunstner. Irene kom fra en marokkansk familie, og blandingen af israelsk og marokkansk kultur har påvirket Noam.

Arje Griegst havde det ikke fra fremmede, for hans far Baruch var også sølvsmed og arbejdede i Mogens Ballins berømte værksted i København, der stod for noget af det smukkeste design i begyndelsen af det 20. århundrede.

Noam gik i skole på Carolineskolen, og han erkender blankt, at han dårligt nok lærte at skrive ordentligt dansk, men til gengæld roser han skolens atmosfære og tætte netværk til skyerne. I skolen blev en række af de venskaber grundlagt, som han stadig værdsætter.

Det faglige tyngede ikke Noam i skolen, og meget tid tilbragte han i sine forældres værksted, men han var temmelig sikker på, at han ikke ville være guldsmed. Noam siger, at han manglede tålmodigheden til at blive kunsthåndværker, men at han fra den tidlige ungdom vidste, at han var visuelt orienteret og gerne ville lave noget fotografisk. Han tilbragte derfor nogle år efter gymnasiet som lærling hos dokumentarfotografen Gregers Nielsen, der særligt lavede nyhedsreportager og leverede billeder til bl.a. Dagbladet Information. Det var her han fik indsigt i de mange facetter, fotograffaget havde, og han blev hurtigt bidt af det.

Da Noam havde været hos Gregers Nielsen nogle år, tog han til Paris og var bosat der i syv år, hvor han udførte freelance arbejde for de fleste nordiske aviser: Information, Politiken, Svenska Dagbladet osv.

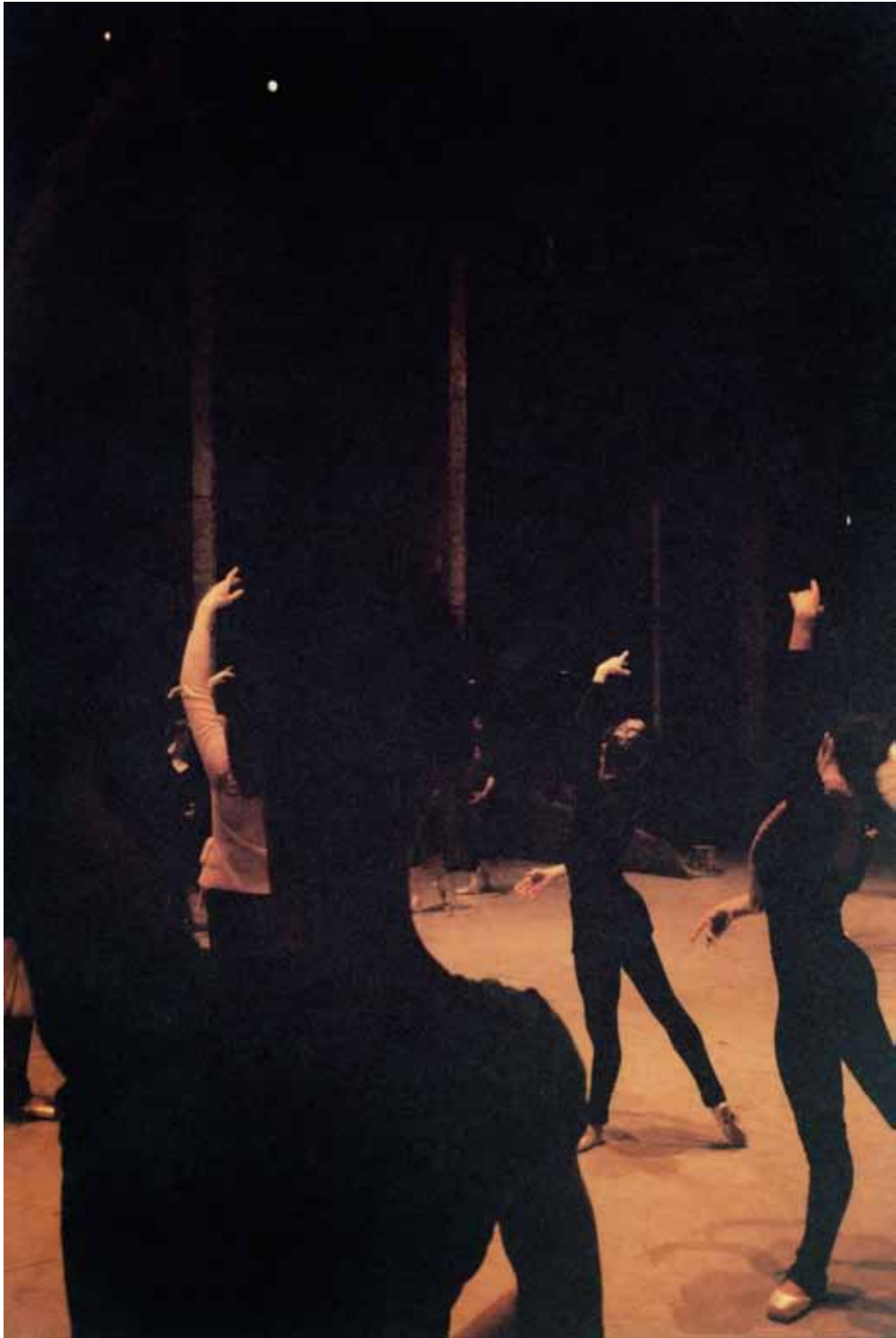
Det hårde liv med at kæmpe for at få sine fotografier i danske medier udskiftede han i 1985 med et liv blandt eliten, idet han blev assistent hos en tysk modefotograf. Der var tale om et jetset liv på 1. klasse med optagelser i hele verden. Noam kalder det i dag for en karakterdannende periode, men han følte, at han stadig manglede oplæring i basale fotografiske teknikker og blev i to år lærling hos reklamefotografen Egon Gade. Først i 1996 blev han selvstændig fotograf, hvor han specialiserede sig i

mode- og portrætfotografering. Han blev relativ hurtigt engageret til modeoptagelser rundt omkring i verden og blev benyttet af en række af verdens førende firmaer. Det hurtige liv har han i de sidste 10 år udskiftet med et mere ”back to basic” liv, hvor han stadig laver modefotografering, men også har gang i en række andre mere kunstnerisk baserede fotoprojekter. Et af hans ambitiøse projekter var et samarbejde med Den Kongelige Ballet, hvor han i halvandet år fotograferede danserne. Projektet, som I får en smagsprøve på her, vil senere resultere i en bog.

Noam brugte også stor energi på en omfattende bog om sin fars kunstneriske indsats; den udkom i 2013 med titlen *Arje Griegst – guldsmed, designer og billedhugger*, skrevet af Kerstin Wickmann. Arje Griegst har de senere år lidt af sygdom, og opgaven med bogen om ham betød meget for Noam, også fordi han på den måde kunne være med til at genetablere Griegsts smykker på landkortet.

Foruden fotografiet har Noam kastet sig over filmmediet og har instrueret en film med modemanden Mads Nørgaard og en kortfilm i samarbejde med Louis Vuitton. Siden 2008 har Noam desuden haft modekollektivet Moonspoon Saloon sammen med sin gamle Carolineskole-ven maleren Tal Rosenzweig, og designerne Sara Sachs og Evren Tekinoktay.

Sidst men ikke mindst har de senere år budt på helt nye og anderledes opgaver. Under fotoprojektet på Den Kgl. Ballet mødte Noam nemlig sin hustru Amalie, og parret har sammen fået en datter ved navn Ava.



Fotograf Noam Griegst





Fotograf Noam Griegst



Fotograf Noam Griegst



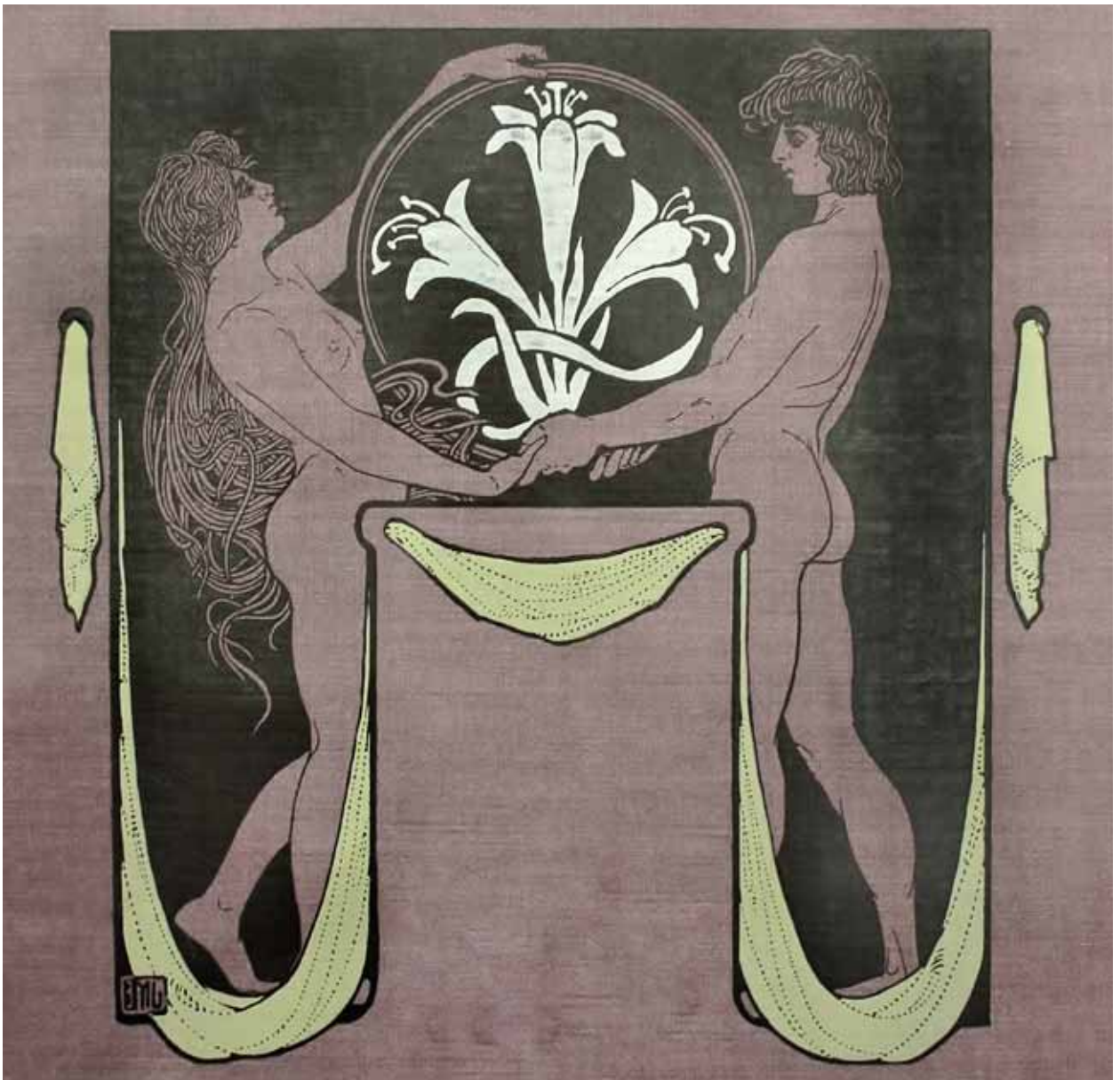
Fotograf Noam Griegst



Fotograf Noam Griegst



Fotograf Noam Griegst



*Ephraim M. Lilien: Let redigeret udsnit af forside til bogen:*

E.M. Lilien : sein Werk mit einer Einleitung von Stefan Zweig (Berlin ; Leipzig : Schuster & Loeffler, 1903).

# Køn og kærlighed i Den Hebraiske Bibel og tidlig rabbinisk litteratur

De religiøse grundlæggertekster synes optaget af at sikre kulturens videreførelse gennem entydiggørelse af køn og kærlighed, men Den Hebraiske Bibel og den tidlige rabbiniske litteratur skildrer lige så ofte i de mest dramatiske og poetiske passager køn og kærlighed som komplekse, foranderlige og flertydige fænomener. Formålet med artiklen er at dykke ned i dette spændingsfelt og vurdere ud fra eksempler fra Den Hebraiske Bibel og den tidlige rabbiniske litteratur, hvordan køn og kærlighed blev reguleret i retning af det entydige, og hvorfor flertydige og afvigende manifestationer af køn og kærlighed til tider tolereredes.

*Af Marianne Schleicher*

Med blik for kulturens grundlæggende kompleksitet læner jeg mig op ad en aktuell bestræbelse inden for kulturstudier, hvor man vel anerkender kulturens forsøg på at regulere dens borgere, men gerne vil nuancere sin viden herom ved at undersøge nærmere, hvordan borgere trods alt kan yde modstand mod kulturens reguleringsforsøg og således bidrage til at udvide normerne og dermed gøre kulturen mere tolerant over for eksempelvis afvigende former for køn og kærlighed. Når artiklen spørger til, hvordan israelitisk-jødisk og tidlig rabbinisk kultur regulerer henholdsvis tillader afvigende udfoldelse af køn og kærlighed, udgør materialitetens kompleksitet selve udgangspunktet<sup>1</sup>. Reguleringsprocessen forklarer jeg ud fra Michel Foucaults tanke om, at kultur sikrer sin egen overlevelse ved at indsamle viden om bl.a. køn og kærlighed med henblik på at regulere borgernes adfærd. Jo mere man ved, desto

mere effektivt kan man regulere borgerne gennem bl.a. den medicinske videnskabs sygeliggørelse og retssystemets kriminalisering af adfærdsformer, som man betragter som farlige for kulturens overlevelse<sup>2</sup>.

For at forklare, hvordan reguleringen ikke nødvendigvis udsletter men åbner for kompleksiteten, hæftede Foucault sig ved, hvordan vidensindsamlingen førte til en italesættelse af alternative former for seksualitet, som langsomt inviterede til afvigernes forsøg på at forsvare og repræsentere sig selv samt gøre krav på accept<sup>3</sup>. Judith Butler går på mange måder i Foucaults fodspor, men mener ikke, at ren italesættelse og politisk selvrepræsentation er tilstrækkelige til at forklare, hvordan og hvorfor kultur trods alt er åben for såkaldt subversion, dvs. normbrud. Butler er særlig opmærksom på betydningen af praksis, og ifølge hende kan individet forsøge at udvide kultu-

relle normer ved at deltage i f.eks. religiøse ritualer og andre gentagelige handlinger, der er med til at forme vores kulturelle identitet. I ritualerne signalerer man sit engagement i kulturen, men med éns blotte afvigende adfærd i den gentagelige handling varsler man samtidig et alternativ, der sammen med det kulturelle engagement kan udgøre et potentiale for kulturen<sup>4</sup>. Dette er grundtanken i Butlers performativitetsteori, som jeg vil anvende på køn og kærlighed i denne artikel. Subversion er mulig, når det sker indefra og kan påvises ikke at true kulturens overlevelse. Skulle subversionsforsøget true kulturen, vil kulturen ifølge Butler på næsten usynlig vis orkestrere en såkaldt diskursiv vold mod dem, der søger forandring og gennem de oprørskes nederlag bekræfte den eksisterende kulturs suverænit<sup>5</sup>.

Endelig vil jeg trække på Luce Irigaray, der er den kønsforsker, der har været mest opmærksom på betydningen af gudens køn. I en kritik af det patriarkalske samfund har hun hævdet, at mænd i de monoteistiske traditioner generelt har kunnet dels forsvare deres køns dominans over kvinder ved at sætte lighedstegn mellem eget og Guds køn, dels pege på det kønslige fællesskab med Gud og religionens grundlæggerfigurer, når adgang til religiøse ritualer og autoritet skulle begrundes<sup>6</sup>. Som en modificering af Irigarays påstand vil min analyse dog vise, at kompleksitet også kendetegner Guds og andre autoriteters køn i den israelitisk-jødiske og tidlige rabbinske kultur. Alternativt kønnede gudsbilleder, komplekse portrætter af handledygtige kvinder og alternativt kønnede mennesker i de religiøse grundlæggertekster ligger som et potentiale for kulturen, når den materielle kulturs kompleksitet har haft et behov for spejling og pejling i retning af, hvad der kan sikre kulturens overlevelse. Det er dog først i de seneste årtier, at potentialet er blevet udfoldet af kvinder og alternativt kønnede til på subversiv vis at udvide og tilskrive sig legitim repræsentation i moderne jødisk kultur. I andre artikler forholder jeg mig til de moderne subversionsforsøg<sup>7</sup>, mens jeg i nærværende artikel vil begrænse fokus til kompleksiteten i Den Hebraiske Bibel og den tidlige rabbin-

ske litteratur, fordi udfoldelsen af kompleksitetens potentiale allerede dér understreger, hvilket også er artiklens tese, at enhver kultur for at sikre sin egen overlevelse må manøvrere klogt mellem det entydige og flertydige.

## Bibelsk diskurs om menneskers køn

Uanset om Den Hebraiske Bibels fokus er på Guds indgriben til fordel for Israels folk eller på nødvendigheden af præsternes kultiske renhed, hviler diskurserne i Den Hebraiske Bibel entydigt på den fundamentale påstand, at Gud ønsker at gøre Israels folk til et helligt folk. For at opfylde det ønske vægtes reproduktion og beskyttelse af land som overordnede mål. I 1 Mos 48,4 står der: *"Jeg vil gøre dig frugtbar og talrig og gøre dig til en mængde folkeslag. Og jeg vil give dine efterkommere dette land til evig ejendom"*. Afviger folket fra Guds befalinger, risikerer folket at miste denne forjættelse, som det understreges i det følgende citat, hvor reproduktion og land som temaer væves sammen:

*Hvor I før var talrige som himlens stjerner, skal der kun være nogle få tilbage, fordi du ikke adlød Herren din Gud. Som Herren før glædede sig over jer og ville jer det godt og gjorde jer talrige, sådan skal Herren nu glæde sig over at udrydde jer og tilintetgøre jer, og I vil blive rykket op af den jord, som du skal ind og tage i besiddelse (5 Mos 28:62-63)*<sup>8</sup>.

For at opnå og opretholde netop reproduktion og land som de overordnede diskursive mål, er det ifølge min vurdering af afgørende betydning, at følgende fem kønsnormer installeres som entydige dispositioner i israelitiske og senere jødiske individer:

Den første norm foreskriver en bipolar kønsopfattelse, der udelukker, at der skulle kunne eksistere noget mellem de komplementære kategorier 'mand' og 'kvinde'. Den bipolare kønsopfattelse gennemstrømmer Mosebøgerne fra 1 Mos 1,27, hvor Gud skaber mennesket som mand og kvinde, frem til forbuddet mod transvestisme i 5 Mosebog, der til-



stræber at forhindre kategorial subversion af den bipolære kønsopfattelse: *"Kvinder må ikke bære mandsdragt, og mænd må ikke gå i kvindeclæder. Herren din Gud afskyr enhver, som gør den slags"* (5 Mos 22,5).

Den anden norm værner om et entydigt hierarki i det bipolære kønssystem, som det bl.a. kommer frem i 1. Mos 3,16, hvor Gud bestemmer, at manden "skal herske over" kvinden. Normen om mandens forrang hviler endvidere på overdragelsen af Torah til Israels folk i 2 Mos 19,15, hvor Gud kun henvender sig til de israelitiske mænd, der forpligtes på og forventes at overholde alle buddene. Med Irigarays opmærksomhed på gudens køn in mente kan det her observeres, at Guds privilegering af mænds adgang til hellighed og dermed helligelse forlener mænd med flere muligheder for at styrke deres religiøse identitet, der således muliggør og legitimerer den hierarkiske bipolaritet.

Den tredje norm baserer sig bl.a. på 1 Mos 1,27-28, hvor mandens og kvindens komplementaritet udgør det diskursive rationale for at anføre heteroseksualitet som normativ ramme for seksuel aktivitet. Alternative seksuelle praksisformer forsøges forhindret gennem forbuddet mod mandlig homoseksualitet i 3 Mos 18, der opremser andre former for seksuel adfærd, hvor straffen i alle tilfælde vil være, at de, der har forbrudt sig, vil miste deres nationale identitet og bidrage til en forurening af landet, hvilket truer dets og folkets hellighed:

*Du må ikke have samleje med en mand, som man har samleje med en kvinde. Det er en vederstyggelighed. ... Ellers vil landet spytte jer ud, fordi I gør det urent, sådan som det har spyttet det folk ud, som var der før jer. For enhver, som gør nogen af disse vederstyggeligheder, det menneske skal udryddes fra sit folk"* (3 Mos 18, 22, 28-29).

Formålet med at regulere og entydiggøre den seksuelle praksis i retning af den heteroseksuelle variant specificeres bl.a. i 1 Mos 28,2-4 som et bidrag

til næste generation og nationens vækst. Ligeledes for at regulere adfærden i retning af reproduktion bestemmes det, at den gifte kvinde har krav på ægteskabelig omgang, jf. 2 Mos 21,10-11, hvorved det bliver en pligt for manden.

Fjerde norm installeres gennem ægteskabet. I Den Hebraiske Bibel kan det præciseres som det polygyne ægteskab, dvs. et ægteskab, hvor manden må gifte sig med flere kvinder, jf. Abrahams ægteskab med Sarah og Hagar (1 Mos 16,3), mens kvinden kun må indgå ægteskab med én mand<sup>9</sup>. Formålet med ægteskabet som kulturhistorisk institution var generelt at værne om patrilokalitet, dvs. mandens tilknytning til de fædrene jorde, såvel som patrilinearitet, dvs. drengbørns, især den førstefødte drengs begunstigeelse i forhold til at arve den fædrene jord og ejendom. Flere forskere fremfører, at strategierne bag ægteskabet som kulturel organisationsform begyndte at dominere i takt med agerbrugskulturens indførelse, hvor land var noget, der skulle gives videre til næste generation. Med henblik på at motivere mænd til at investere i jorden behøvede mænd en form for garanti for, at sådanne investeringer ville komme deres eget kød og blod til gode. Som en sådan garanti etableredes ægteskabet<sup>10</sup>. Vigtigheden af det tryghedsbehov fremgår af 5 Mos 22,13-21, hvor bestemmelser om ægteskabet beskrives med en understregning af, at kvinden, som manden gifter sig med, skal være jomfru. Seksualiteten skal herefter for kvindens vedkommende entydigt udfolde sig inden for ægteskabets rammer, så manden kan vide sig sikker på kvindens afkom. Det understreges af 4 Mos 5,16-28, der indeholder en manual for det såkaldte skinsygeritual, der er potentielt skadeligt for kvinden, hvor den jaloux ægtemand med præstens mellemkomst kan påberåbe Gud om hjælp til at få af- eller bekræftet sin mistanke om hustruens utroskab. Det understøtter Irigarays påpegning af, hvordan mænds rituelle adgang til Gud er blevet brugt til at sanktionere mænds interesser. Gud og religionens kultiske krav om kvindens renhed legitimerer endvidere med Butlers tænkning in mente en diskursiv vold mod kvinden med det formål at

generere hendes entydige accept af, at hendes seksualitet hører manden til.

Den femte norm forbinder kvinders reproduktions- evne og ejendom til mandens slægt, hvilket fremgår af de patrilineære påbud om leviratægteskab. Her foreskrives en kvinde, hvis hendes mand er afgang ved døden, at hun ikke skal *"gifte sig med nogen uden for slægten; hendes svoger skal gå ind til hende, gifte sig med hende og udføre sin svogerpligt mod hende. Den første søn, hun føder, skal bære den afdøde brors navn, så hans navn ikke bliver udsløttet i Israel"* (5 Mos 25,5-6). På lignende vis pålægges døtre endogame restriktioner i de tilfælde, hvor de arver deres faders ejendom, når afdøde ikke har haft nogen sønner, jf. 4 Mos 27,8. I den forbindelse specificeres det, at *"[e]nhver kvinde fra en israelitisk stamme, som kommer i besiddelse af en arvelod, må kun blive gift med en fra en slægt i sin fædrene stamme, for at alle israelitter [dvs. mandlige efterkommere] kan forblive i besiddelse af deres fædrene arvelod"* (4 Mos 36,8). På den måde sikredes det, at kvindens fremtidige reproduktion og andre værdier, herunder arvet land og ejendom, forblev på den patrilineære stammes hænder.

Med disse fem entydige normer for menneskers køn væver Den Hebraiske Bibel hierarkisk bipolaritet, hvad angår køn, heteroseksuelt ægteskab, patrilinealitet og patrilineær arveret samt religiøs identitet sammen. Med Butlers tænkning om mulighed for subversion indefra ønsker jeg dog at fremføre den pointe, at Den Hebraiske Bibel, de fem normer til trods, formidler en tilladelse til israelitiske individer til at afvige fra disse normer, hvis det sker med det højere formål at værne om de overordnede diskursive mål, nemlig beskyttelse af reproduktion og land som fundamentaler for den israelitisk-jødiske kulturs overlevelse. Et oplagt eksempel herpå stammer fra 1 Mos 38, hvor Tamar klæder sig som en skøge og således afviger fra normen for kvinder om ikke at dyrke udenomsægteskabelig sex. Her fremstår hun som en beundringsværdig og handlekraftig kvinde, fordi hun netop korrigerer for Judahs tilsidesættelse

af den patrilineære norm om leviratægteskab, der har til hensigt at sikre reproduktion og patrilineære arveretlige forhold blandt israelitterne. Dette får mig til at udlede, at afvigelse kan ske som afvigelse fra kønsnormerne, men aldrig som afvigelse fra kulturens overordnede mål om at sikre sin overlevelse.

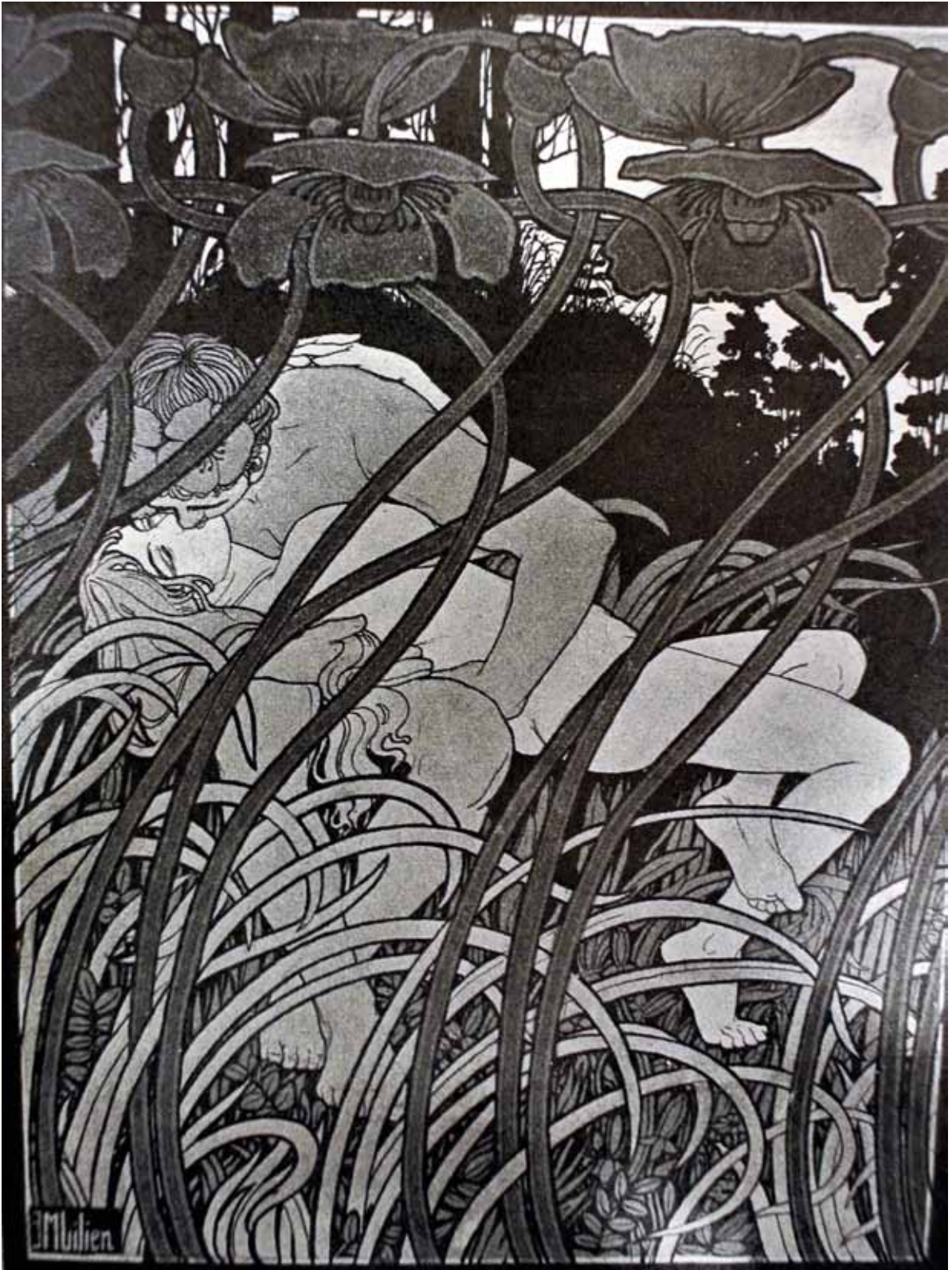
## Bibelsk diskurs om Guds køn

Den Hebraiske Bibel taler som udgangspunkt om Gud i billeder. Billedforbuddets understregning af, at Gud ikke må entydiggøres med ét billede, bevirker på paradoksal vis, at Den Hebraiske Bibel lader det ene litterære billede af Gud afløse af et andet. Aspekter af Gud forsøges beskrevet med billeder fra personverdenen, de fire elementer og endda dyreverdenen som et kognitivt bombardement af den religiøse gudsopfattelse, der i sidste ende sikrer dels en anerkendelse af Gud som væsensmæssig forskellig fra den skabte verden, dels en spejlingsmulighed for denne verdens kompleksitet<sup>11</sup>. Når Gud derfor skildres i Den Hebraiske Bibel med forskellige køn og kønsroller, er det samme rationale som bag de mange gudsbilleder, der er på spil.

Gud skildres med et maskulint køn gennem forskellige manderoller. Det drejer sig bl.a. om rollen som skaber i 1 Mos 1,1, som gartner i 1 Mos 2,8, som pottemager i 1 Mos 2,7 og Jer 18,6, som eksperimenterende forsker i 1 Mos 2-3, som kriger i 2 Mos 15,3, som dommer i Sl 82,1-4, som ægtemand i Hos 2,21-22 og som fader i Sl 103,2. Gud skildres imidlertid også på poetisk vis som kvinde i Es 49,15. Her står der:

*Glemmer en kvinde sit diende barn?  
Glemmer en mor det barn, hun fødte?  
Selv om de skulle glemme,  
glemmer jeg ikke dig.*

Her beskriver helligteksten Gud som mere moderlig end mødre, hvormed Guds køn fremstår kvindeligt. Udover, at Guds forskellige køn bidrager til gudsbilledernes generelle funktion af konstant at sprænge



*Ephraim M. Lilien: Wilder Mohn (Vilde valmuer). Fra Die Grazien. 1903.*

den religiøses gudsopfattelse og dermed pege på Guds transcendens, formidler de kønnede gudsbilleder også et andet budskab. De flertydige, kønnede billeder af Gud udgør et diskursivt redskab til dels at fremstille pagten som et absolut forhold for enhver israelit, idet Gud evner at gribe ind i alle livets situationer. Med henvisning til Guds almagt, levnes der ikke rum til transcendent rivaler som eksempelvis en gudinde. Guds alsidighed forpligter enhver til inddragelse af denne ene gud i alle livets situationer, hvorved religionen selv anerkender denne verdens kompleksitet. Dog skal det understreges, at det er de maskuline gudsbilleder, der dominerer, hvormed Gud i tråd med Irigarays tænkning oftest vil sanktionere mænds autoritet over kvinder.

## Bibelsk diskurs om israeliternes kærlighed

Meget lig den bibelske regulering af menneskers køn, fremsættes der i Den Hebraiske Bibel visse idealer for israeliternes kærlighed. Om end seksuelle relationer langt fra sidestilles med kærlighed, fordømmes visse former for kærlighed, fordi de i den fysiske udfoldelse kan lede til forbudte former for sex, der på fortælleplanet anføres som handlinger, der medfører landets urenhed og folkets tab af forjættelsen. Forbud mod særlige former for sex specificeres i 3 Mos 18,6-30 som intimrelationer med éns egne forældre, børn, søskende, halvsøskende og familiemedlemmer ud i andet led. Afsnittet forbyder også intimrelationer med to kvinder på samme tid, hvis kvinderne er i familie med hinanden, med menstruerende kvinder og nabokvinder. Ligeledes forbydes seksuel omgang dels mænd og mænd imellem, dels mennesker og dyr imellem. Disse entydige forskrifter har det diskursive formål at regulere normerne for seksuel adfærd, således at reproduktion og land sikres, hvilket kan ses af følgende: Intimrelationer med éns nærmeste indebærer en risiko for indavl, hvilket vil svække genmassen i efterfølgende generationer<sup>12</sup>. Intimrelationer med familiemedlemmer i andet led rummer en risiko for at forpurre etablerede forhold og familiemønstre, som man er

afhængig af både til hverdag og i krisetid. Intimrelationer med nabokvinder eller to beslægtede kvinder vil medføre strid i éns lokalmiljø og i andres familier. Endelig vil en mands intimrelationer med en menstruerende kvinde, en anden mand eller et dyr være spild af sæd og således hæmme reproduktionsprocessen. De bibelske bestemmelser på det seksuelle område udgør med henvisning til Foucault et juridisk felt for regulering af reproduktion og har konsekvenser for de rammer, der sættes for menneskers kærlighed.

Den Hebraiske Bibel rummer på overraskende vis kun et begrænset antal kærlighedsfortællinger, der tilmed alle befinder sig på grænsen eller sågar på den anden side af det acceptable. Det første eksempel, som jeg vil fremdrage, stammer fra 2. Samuels Bog. Eksemplet består af to intratekstuelle forbundne fortællinger om kærlighed i Kong Davids og hans families liv. Begge kærlighedsfortællinger skildres negativt, hvilket kan forklares med deres afvigelser fra de bibelske normer for seksualitet, der har til formål at sikre reproduktion og land. Den første fortælling, der står beskrevet i 2 Sam 11-12, åbner med Davids forelskelse i den skønne Batseba. Forelskelsen problematiseres, fordi Batseba er kone til Davids nabo, Urias. Til trods for forbuddet i 3 Mos 18:20 mod intimrelationer med nabokvinder udøver David ingen selvkontrol og har samleje med hende, endda med det resultat, at hun bliver gravid. Davids næste træk er at opsætte en fælde for Urias, Batsebas ægte mand, med det formål at sikre hans død, så David kan gifte sig med Batseba og beholde frugten af deres udenomsægteskabelige samleje på hans jord. Urias dræbes, men Gud straffer efterfølgende David for at have tilsidesat bestemmelserne for seksuel adfærd ved at forårsage Davids og Batsebas søns død.

I den anden fortælling erfarer læseren, at en anden af Davids sønner, Amnon, forfølger sin kærlighed til sin halvsøster, Tamar, ved at voldtage hende: *"Han overmandede hende, voldtog hende og lå med hende"* (2 Sam 13,12). Amnon udviser ikke blot

mangel på respekt for bestemmelserne for seksuel adfærd ved at voldtage og således have sex med sin halvsøster. Han afslår endvidere at overholde påbuddet i 5 Mos 22:28-29, der gør det klart, at en mand, der har voldtaget en jomfru, må gifte sig med hende. Sidenhen hævner Tamars helbror Absalom hende ved at dræbe Amnon og ved at samle tropper i et oprør mod David, hans far, for ikke at have reageret i forhold til Amnons forbrydelse. Til sidst dræbes Absalom også, og således ender David sønderknust med tre døde sønner og en voldtaget datter pga. hans egen og hans søns mangel på selvkontrol, hvad angår seksuel adfærd. I disse to intratekstuelle forbundne fortællinger, skildrer Den Hebraiske Bibel spontan kærlighed som en potentiel trussel mod den nationale stabilitet.

Trods kærlighedens destabiliserende effekt kan den hebraiske bibel ikke tydeliggøre kulturens overordnede mål uden kærlighed. Selvfølgelig er kærlighed vigtig for reproduktion, men kærligheden udfolder sig også i platoniske forhold, venskaber og i lidenskabelig kamp for kulturelle idealer, herunder religiøs overbevisning såsom i Mika 6,8. Som sådan er kærlighed et afgørende redskab for at etablere sammenhængskraft i samfundet og på lokalt plan og dermed sikre den israelitiske kulturs overlevelse. At kærligheden også væves sammen med det kulturelle behov for at sikre en forståelse af, hvor den nationale identitets grænser går, bliver tydeligt i Den Hebraiske Bibels forsøg på at regulere kærligheden ved at promovere endogamisk kærlighed, sådan som det ses i Ordsprogene 5,15-20, hvor unge israelitiske mænd opfordres til kun at elske og have intimrelationer med unge israelitiske kvinder.

Kærligheden skal som nævnt udfolde sig inden for ægteskabets rammer, men om selve kærligheden skriver Den Hebraiske Bibel ganske lidt. Fortællingen om Jakobs kærlighed til Rakel er en undtagelse, der dog bør læses i kontekst, hvor det litterære portræt af kærligheden synes at have en klar funktion i forhold til at befordre en udvikling af fortælleforløbet hen imod en opfyldelse af guddommelige løfter,

herunder om folkets storhed og land, ved at sikre vigtige slægtskabslinjer i Israels folk. Jeg vælger derfor at benævne en sådan skildring af kærligheden *'protagonistisk kærlighed'*. 1 Mos 29,20 om Jakobs kærlighed til Rakel udgør netop et eksempel på protagonistisk kærlighed, hvor afvigelse fra de entydige bestemmelser tolereres. I denne fortælling skildres Jakobs kærlighed til Rakel positivt trods forbuddet mod intimrelationer til søstre i 3 Mos 18,18, fordi den får Jakob til at finde styrken til at arbejde syv år for Lea og syv år for Rakel og gennem dem begge og deres trælkvinder at avle tolv sønner, der igen bliver stamfædre til Israels tolv stammer.

Netop pga. det ringe antal kærlighedsfortællinger i Den Hebraiske Bibel er det opsigtsvækkende, at de to mest poetiske fortællinger, som jeg vil karakterisere som skildringer af protagonistisk kærlighed, handler om kærlighed mellem to kvinder hhv. to mænd. Portrættet af kærligheden mellem to kvinder foreligger i Ruths Bog. Ruth siger:

*Du må ikke tvinge mig til at forlade dig og vende tilbage. Nej, hvor du går hen, vil jeg gå, hvor du bor, vil jeg bo; dit folk er mit folk, og din Gud er min Gud. Hvor du dør, vil jeg dø, og der vil jeg begravnes. Herren ramme mig igen og igen: Kun døden skal skille os!* (Ruth 1,16-17)

Efter at Ruths mand er død, forlader Ruth ikke sin svigermor Naomi. Sammen vandrer de to kvinder rundt i Moab, Ruths hjemland, men da Naomi beslutter sig for at vende tilbage til Judah, sit hjemland, beslutter Ruth på overraskende vis at følge med Naomi. Den bibelske tekst understreger, at Ruth ville have kunnet klare sig bedre, om hun var forblevet i Moab, men hendes kærlighed til Naomi motiverer hende til at følge Naomi og søge optag i den israelitiske nation. Efter at de er ankommet til Judah, føler Naomi sig ansvarlig for at sikre sin afdøde søn afkom. I en underlig, måske innovativ sammenstilling af lovene om løsning af land i 3 Mos 25,25 og 25,35 og lovene om leviratægteskab i 5 Mos 25,5-10, udpeger Naomi Boaz som Ruths

løser i Ruth 4,4-10<sup>13</sup>. Mens Boaz tager Ruth som sin hustru, bekræfter lokalsamfundets kvinder imidlertid kærligheden de to kvinder imellem, da de siger til Naomi, at Ruths søn *”skal holde dig i live og forsørge dig i din alderdom. Din svigerdatter, som har vist dig kærlighed, har født ham. Hun betyder mere for dig end syv sønner”* (Ruth 4,15). Der er ikke tale om, at kærlighedsrelationen mellem Ruth og Naomi er af seksuel karakter, men konstellationen med to kvinder i et tæt kærlighedsforhold bidrager til at anføre kærlighedens flertydige karakter. Det, der begrundes den positive skildring af deres kærlighed, er, at den gør det muligt for Boaz at opfylde sin forpligtelse som nærmeste slægtning til at sikre sin afdøde, men barnløse slægtning afkom gennem leviratægteskab. Endvidere giver det Ruth mulighed for at sikre den slægtskabslinje, der tre led længere fremme fører til fødslen af Kong David med alle de forjættelser, der hører hans slægt og by til. Parallelt med den positive beskrivelse af Jakobs kærlighed til Rakel, skildres, tolereres og sågar hyldes kærligheden to kvinder imellem gennem fortællingens poetiske sprog, fordi den er protagonistisk, dvs. peger frem mod reproduktion og Israels nationale identitet og således med Butlers tænkning om subversion indefra udtrykker et engagement i kulturen, hvor afvigelsen tilmed viser sig at være til kulturens fordel.

Noget tilsvarende er på spil i Samuelsbøgerne, hvor kærligheden mellem David og Jonatan hyldes i poetiske vendinger. Der står: *”Jonatan følte sig tæt knyttet til David, og han elskede ham lige så højt som sig selv; han sluttede pagt med David, fordi han elskede ham som sig selv”* (1 Sam 18,2-3). To kapitler senere fortsætter fortællingen: *”Så aflagde Jonatan atter ed på sin kærlighed til ham, for han elskede ham inderligt”* (1 Sam 20,17). Kærlighedsfortællingen slutter, da David indser, at Jonatan er blevet dræbt. David udbryder:

*Jeg sørger over dig, Jonatan, min broder, jeg holdt inderligt af dig. Din kærlighed var mig mere dyrebar end kvinders* (2 Sam 1,26).

Ligesom det er tilfældet med Ruths Bog, præsenterer helligteksten ikke intimrelationen mellem de to mænd som erotisk, selvom nogle forskere har fundet filologiske argumenter for, at forholdet kunne have været tænkt erotisk<sup>14</sup>. Det poetiske portræt af deres gensidige kærlighed afslører imidlertid en åbenlys diskursiv bifaldelse, hvilket i denne artikel er vigtigere, idet det afslører de protagonistiske kærlighedsportræters diskursive funktion. Deres gensidige kærlighed sikrer fortælleforløbet frem mod Davids opkomst og berømmelse, idet den giver Jonatan et motiv til at redde Davids liv ved at beskytte David mod sin egen far i 1 Sam 19.

Endelig omtaler Den Hebraiske Bibel også kærlighed mellem forældre og deres børn som f.eks. Abrahams kærlighed til Isak i 1 Mos 22,2. En sådan kærlighed generationerne imellem kan imidlertid ikke tages for givet: *”Isak elskede Esau, fordi han holdt af vildt, men Rebekka elskede Jakob”* (1 Mos 25,28). Da imidlertid Esau gifter sig med to hittitiske kvinder, voldte det Isak så stor sorg, jf. 1 Mos 26,35, at han ikke forsøgte at rette op på Jakobs fortrædeligheder, da Jakob stjal Esaus førstefødselsret i 1 Mos 27. Kærligheden er også protagonistisk her og markerer Den Hebraiske Bibels yndling, der altid vil være den, hvis liv og levned sikrer opfyldelsen af forjættelserne og dermed kulturens beståen og storhed.

## Bibelsk diskurs om Guds kærlighed

Som en spejling af den menneskelige kærligheds evne til at skabe sammenhængskraft på flere niveauer fungerer skildringer af Guds kærlighed til Israel som central markør for intimiteten mellem de to. Endvidere udøver skildringer af Guds kærlighed en diskursiv funktion i forhold til at regulere pagtsforholdet:

*Det er ikke, fordi I er større end alle andre folk, at Herren fattede kærlighed til jer og udvalgte jer; for I er det mindste af alle folk. Men fordi Herren elskede jer og ville opfylde den ed, han tilsvor jeres fædre, førte han jer ud med stærk hånd og udfriede dig af*

*trællehuset, af egypterkongen Faraos magt. Derfor skal du vide, at Herren din Gud er den eneste Gud, den trofaste Gud, som i tusind slægtled bevarer pagten og troskaben mod dem, der elsker ham og holder hans befalinger, men som omgående gengælder dem, der hader ham, og udrydder dem. Han tøver ikke, men gengælder omgående den, der hader ham. Hold derfor befalingerne og lovene og retsreglerne, som jeg i dag pålægger dig at følge (5 Mos 7,7-11).*

Her i Femte Mosebog skildrer Gud sig selv som ordholdende og trofast i sin kærlighed til Israel med en forventning om, at Israel parallelt vil være trofast og overholde buddene samt huske, hvordan Gud har grebet ind i historien på grund af sin kærlighed til Israel. Guds kærlighed sætter hermed normen for Israels følelser for Gud og skal på nærmest protagonistisk vis generere en særlig adfærd blandt folket.

Gud beskrives endvidere som en lidenskabelig og jaloux ægtemand i Hoseas' og Ezekiels Bog. Når Israels folk skildres som en utro, afgudsdyrkende hustru, dvs. glemmer sin afhængighed af Gud og alt, hvad Gud har gjort for at udvælge og værne om folket blandt alle verdens folkeslag, så raser Gud i et anfald af jalousi. I Ezekiels Bog foranlediger det sågar Gud til at arrangere det, der mest af alt ligner en massevoldtægt af hende, udført af hendes påståede elskere, jf. Ez 16,35-43. En så radikal ydmygelse og afstraffelse af en kvindelig figur er nødvendig for, at Gud kan slukke sin vrede og igen indgå i et kærlighedsforhold til hende. Med reference til den bibelske norm for ægteskab forventes en israelitisk kvinde at være monogam. Afviger hun eller folket fra den norm, vil begge blive mødt af en af Gud sanktioneret vold. Ved således at påpege en lighed mellem kærligheden på den ene side mellem ægtemand og hustru og på den anden side mellem Gud og Israels folk signaleres det, at den hierarkiske bipolaritet med dertilhørende sanktionsmuligheder gælder for begge kærlighedsrelationer.

## Køn og kærlighed i tidlig rabbinisk litteratur

Selvom rabbinerne ikke kan regnes som toneangivende repræsentanter for jødisk kultur generelt før end tidligst omkring 700 e.v.t.<sup>15</sup>, fremgår det klart af den tidlige rabbiniske litteratur, at mange rabbinere følte et ansvar for at indfri Den Hebraiske Bibels overordnede mål om at sikre reproduktion og land. Med templets ødelæggelse blev Den Hebraiske Bibel betragtet som stedet, hvor Gud åbenbarede sig. Dens indhold, især Mosebøgernes bud, blev derfor gennem rabbinernes udlægning normerende for tro og praksis med henblik på at sikre kulturens overlevelse. Det bibelske mål om at sikre land undergik imidlertid en forandring som følge af jødernes periodevise fordrivelse fra Jerusalem og af den gradvise afjudaisering af Judæa efter 135 e.v.t. Som følge af disse historiske begivenheder måtte de rabbiniske refleksioner over de bibelske mål om at sikre land nødvendigvis transformeres til et abstrakt begreb om den jødiske nationalidentitet, der bl.a. defineredes gennem fastholdelse af pagtstanken, påbuddet om kærlighed til folket og forpligtelse på torahstudier og deraf afledte normer for bl.a. køn og kærlighed.

## Jødernes køn i tidlig rabbinisk litteratur

I den tidlige rabbiniske litteratur findes der et utal af bestemmelser, der angiver normer for mænd og kvinders køn. Grundlæggende set var rabbinerne loyale over for de fem kønsnormer, der var blevet formuleret i Mosebøgerne. Virkelighedens kompleksitet trængte sig imidlertid på og fordrede interessante tilføjelser til og nuanceringer af de bibelske normer for køn.

Den første bibelske norm, der foreskrev en bipolar kønsopfattelse, suppleres i tidlig rabbinisk litteratur af refleksioner over personer med køns karakteristika, der udfordrer den bipolar kønsopfattelse. Traktat *Bikkurim* i Tosefta og en sen tilføjelse til Mishnah omtaler i en næsten identisk passage tvekönnede med betegnelsen *androgynos*, dvs. en

person med både mandlige og kvindelige kønsorganer<sup>16</sup>. Mens Den Hebraiske Bibel var påfaldende tavs om eksistensen af tvekønnede, der trods alt må have været kendt, eftersom ca. 1 ud af 1000 fødes med en eller anden form for tværkønnethed<sup>17</sup>, kan man bevidne i *Bikkurim*-teksterne, at en række rabbinere diskuterer, om tvekønnede skal kategoriseres ”som mænd”, ”som kvinder”, ”som begge dele” eller ”som ingen af delene”<sup>18</sup>. Fortæller for den fjerde kategori ”som ingen af delene” er den generelt progressive Rabbi Jose, der konstaterer, at den tvekønnede er egenartig, dvs. en kropsliggjort underminering af den bipolære kønsforståelse. Flertallet af rabbinerne fremfører imidlertid inkonsistente påstande om den tvekønnede, som når de på den ene side påstår, at en tvekønnet pga. ligheden med mænd ikke må være alene i flere kvinders selskab på samme tid, mens de på den anden side pga. den tvekønnedes lighed med kvinder påstår, at denne ikke må være alene i flere mænds selskab på samme tid. Den diskursive vold, der udfolder sig gennem denne selvmodsigende kategorisering er, at den tvekønnede afskæres fra enhver form for socialt samkvem med andre end dennes egen familie, hvilket logisk set burde have placeret den tvekønnede i kategorien ”*som ingen af delene*” og logisk set understøtter Rabbi Joses pointe om, at den tvekønnede er egenartig.

Fra *Bikkurim*-teksterne foreligger der et andet eksempel på logisk inkonsistens i flertallets argumentation i deres refleksion over den tvekønnede i forbindelse med de arveretslige regler. Med mindre den tvekønnede er enebarn, hvor denne vil arve alt i tilfælde af forældrenes død, vil den tvekønnede, i fald denne har søskende, hverken modtage underhold som kvinder, ej heller arve efter de afdøde forældre som mænd. Igen ses det, hvordan den tvekønnede logisk set burde kategoriseres ”*som ingen af delene*”. I stedet gælder det for den tvekønnede, at denne er tvunget til selv at forsørge sig. Det ville have været overkommeligt, hvis den tvekønnede havde haft mulighed for at tilegne sig et fag. De fleste fag er imidlertid baseret på en arbejdsdeling mellem kønnene og følgelig kønsspecifikt samarbej-

de, og flertallet har som ovenfor nævnt understreget, at den tvekønnede hverken må omgås rene grupper af kvinder, ej heller rene grupper af mænd. Med andre ord forhindrer de halakhiske refleksioner over den tvekønnedes arveret den tvekønnede i at etablere livsunderhold, ejendom og formue.

I en anerkendelse af den kønslige kompleksitet, der hersker i tilfældet med den tvekønnede, bestemmes det dog, at den tvekønnede kan stifte sin egen familie ved at gifte sig med en kvinde: ”*Den androgyn må tage en kvinde til ægte, men må ikke gifte sig med en mand. Rabbi Eliezer understregede: Hvis man har seksuel omgang med en androgyn, vil straffen være stening, som om denne var en mand*” (bYevamot 82b). Sidste del af citatet udtrykker sandsynligvis en frygt for homoseksualitet pga. den tvekønnedes mandlige karakteristika, men der udtrykkes også en dybereliggende bekymring for den kategorialt set rene mands forpligtelse til at få børn. Af den grund påføres den tvekønnede en mandlig identitet, jf. bShabbat 134b-136b på baggrund af mShabbat 19,2, ved at forordne, at den tvekønnede skal omskæres. Efterfølgende generationer af rabbinere tog denne bestemmelse til sig og fastslog, at tvekønnede mennesker halakhisk set er mænd. Rabbi Joses ellers så klare blik for den kønslige flertydighed og vilje til at tale om et tredje, egenartigt køn overskrives, fordi kulturen betragter den entydigt bipolære kønsnorm som en ufravigelig garant for kulturens overlevelse.

Den bipolære kønsnorm udfordres imidlertid også af andre typer af personer end blot tvekønnede. Det drejer sig om den kønsligt udefinérbare, der betegnes *tumtum*, jf. mParah 12,10. En membran skjuler den kønsligt udefinérbares ydre kønsorganer, der dog vil fremstå entydigt mandlige eller kvindelige, hvis membranen perforeres. Indtil membranen er blevet perforeret, behandles en *tumtum* som en tvekønnet, fordi de begge deler kønslig flertydighed som karakteristikum. Hvis den kønsligt udefinérbare efter en operation viser sig at være mand, bestemmer bYevamot 71b-72a, at han skal omskæres





*Ephraim M. Lilien: Dekorativ Leiste. Fra Mitosc af Jasper Kasprovicz*

efter en fuld periode på syv dage efter dennes operation. Herefter nyder han en jødisk mands rettigheder bortset fra sager, hvor vished om mandens frugtbarhed er vigtig, som f.eks. leviratægteskab, jf. bYevamot 81a; 83b, og fordeling af den førstefødte søns arv, jf. bBaba Bathra 126b–127a; 140b. På trods af kønsligt udefinérbares påviste frugtbarhed efter operation afskæres deres adgang til landet således pga. den trussel mod reproduktion, der signaleres med kønsorganets oprindelige tildækkede tilstand. Vel er det et skridt på vejen mod tolerance, at de kønsligt udefinérbares eksistens italesættes, men den tidlige rabbiniske litteratur forsøger også at regulere viden om komplekse former for køn på randen og sågar uden for den bipolære kønsforståelse ved at signalere en kulturel afstandtagen til repræsentanter herfor. Det gælder sågar også, når grundlæggerfigurer som Abraham og Sarah fremstilles som *tumtumim* som i bYevamot 64a-b). Den fælles ufrugtbarhed, som de oplevede frem til Isaks

fødsel, fremstilles som deres egen skyld og blev kun ophævet, fordi de vendte om til Gud. Med Butler i tankerne er en sådan beskyldning et eksempel på, hvordan kulturen udøver diskursiv vold mod dem, der om end blot symbolsk truer kulturens overlevelse ved at påstå, at de uønskede bærer et eget ansvar for den manglende frugtbarhed, som kønslig udefinérbarhed forbindes med.

Videre til sidste gruppe af personer, der i tidlig rabbinisk litteratur udfordrer den første bibelske norm om kønslig bipolaritet: Gruppen udgøres af kønsligt umodne og sterile kvinder og mænd. En kvinde, der ikke udvikler bryster, og som aldrig modnes rent kønsligt, omtales *aylonit*, jf. tYevamot 10,7; bKetubbot 11a<sup>19</sup>. Parallelt hertil benævnes en mand *saris hamah*, hvis han ikke kønsligt modnes gennem sin opvækst, jf. tYevamot 10,3-6, og *saris adam*, hvis han er blevet steril pga. en ulykke, jf. mYevamot 8,4-6. Vel omtaler Den Hebraiske Bibel

mænd med ødelagte testikler, jf. 3 Mos 21,20, og tilsyneladende sterile kvinder som Saraj, men det er imidlertid først i den tidlige rabbiniske litteratur, at disse italesættes med en betegnelse og langsomt tilkendes en plads i kulturen, om end denne plads reguleres, så reproduktion og national identitet ikke trues.

Den anden norm i Den Hebraiske Bibel, der værner om et hierarki mellem kønnene ved at give mænd bedre adgang til religiøs identitet, stadfæstes af den tidlige rabbiniske bestemmelse om, at kvinder undtages fra de tidsbestemte påbud, jf. mKiddushin 1,7, således at de kan koncentrere sig om at tage vare på de børn, som kulturens overlevelse er så afhængig af. Ligeledes undtages kvinder fra torahstudier, jf. bKiddushin 29b; bSotah 21a, om end der sandsynligvis er blevet skelnet således, at døtre i princippet kunne introduceres til den skriftlige Torah, mens kun sønnerne fik adgang til den mundtlige Torah, jf. bNedarim 35b. Modsat denne stærke tendens til at privilegere mænds adgang til Gud i de offentlige ritualer kan man dog indvende, at den tidlige rabbiniske litteratur så småt begynder at fremvise eksempler på kvinder, der forsøger at nærme sig Gud gennem en offentlig religiøs praksis. I Tosefta findes to fortællinger, begge om en genstand i husholdningen, der var blevet uren, hvor det er en kvinde, der gennemskuer flest halakhiske nuancer i sagen, således at hun kan afgøre den, jf. tKelim Baba Qamma 4,17; tKelim Baba Metzia 1,6. I den ene af fortællingerne er kvinden navngivet og hedder Beruria. De rabbiniske grundlæggertekster om Beruria udgør en udvidelse af datidens kønsopfattelse. I en klasse af tekster fremstilles Beruria som torahkyndig og from. Hun irettesætter mænd, hvis de tilsidesætter torahstudier til fordel for samtaler med kvinder, ligesom hun insisterer på, at Torah skal studeres højtlydt, jf. bEiruvin 53b. Hun er kendt for på én dag at have lært sig 300 halakhiske bestemmelser fra 300 forskellige lærere, jf. bPesachim 62b. Endelig er hun kendt for i bBerachot 10a at have irettesat sin mand, Rabbi Meir, for at ønske død over nogle stratenrøvere, der generede ham. I stedet for at bede for

deres død opfordrer hun ham til at bede for deres omvendelse, da det ifølge Beruria ville være en mere from og tilmed mere korrekt forståelse af salmeci-tatet *"Gid synderne må udryddes"* (Sl 104,35). Klassen med positive portrætter af Beruria kan meget vel forklares ud fra hendes faders skæbne. Hendes fader var Rabbi Hanina ben Teradion fra det 2. århundrede e.v.t. Beruria portrætteres sammen med faderens disciple som vidner til, hvordan han pga. sine offentlige torahstudier blev taget til fange af romerne, blev viklet ind i den skriftlige Torah og brændt til døde. Inden han sygnede hen, nåede han at glædes over, hvordan han gik i døden sammen med en torahrulle, og at han var vidne til, hvordan ilden kun fortærede pergamentet, men ikke bogstaverne, der steg til himmels. Han nåede også at opfordre Beruria og disciplene til at åbne deres munde, så flammebogstaverne kunne trænge ind i deres indre, jf. bAvodah Zarah 18a. Måske er det på grund af faderens martyrdød for den skriftlige Torahs skyld, at Beruria i den grad forbindes med et forsvar for offentlige og højlydte torahstudier<sup>20</sup>. Der er ingen tvivl om, at Beruria fremstår som et særtilfælde, men med Butlers performativitetsteori in mente er hun med sin skildrede adfærd i Talmud med til at berede et afsæt for jødiske kvinder i efterfølgende generationer, fordi de altid vil kunne pege på portrætterne af Beruria og på, hvordan hendes handlinger med Torah i centrum ikke var en trussel imod jødisk kulturs beståen. Beruria bidrog til en udvidelse af, hvem der kunne definere og repræsentere en normativ omgang med Torah.

Den tredje norm, der promoverer heteroseksualitet inden for det polygyne ægteskabs rammer, er stadig gældende i den tidlige rabbiniske litteratur. Almindelig ægteskabelig sex mellem ægtemand og hustru var mandens pligt og kvindens ret og refereres til med begrebet 'onah'. Den tidlige rabbiniske litteratur bekymrer sig om, hvorvidt kvinden nu får, hvad der ifølge 2 Mos 21,10-11 er hendes ret, hvorfor hyp-pigheden nu specificeres, jf. mEduyyot 4,10; bKetubbot 61b. Her fremstilles det som om, at kvinden er i sin drifts vold i overensstemmelse med hendes

bestemmelse i 1 Mos 3,16, ifølge hvilken kvinden til enhver tid vil begære sin mand, som hun samtidig er underordnet. Kvindens fysiske begær efter manden konstrueres som noget entydigt, hvilket legitimerer, at manden uden at skulle overveje, om begæret er gensidigt, kan få udløst sit eget begær. I Mishnah-delen til bKettubot 63a rokket der ved dette entydige syn på især kvinders drift som kraftfuld og konstant, idet eksistensen af kvinder, der grundlæggende set foragter deres ægtemænd, italesættes. Mishnah går dog ikke så vidt som til at korrigere for seksualitetens kompleksitet. Tværtimod straffes kvinder med en reduktion af deres medgift med syv dinarer om ugen, hvis de nægter deres mænd samleje, mens en mand, der nægter sin hustru det samme, kun skal tilføje tre dinarer om ugen til hendes medgift. Først i den babylonske Talmud finder et normbrud sted, idet det anerkendes, at kvindens begær efter ægtemanden ikke kan tvinges igennem, hvorfor et flertal betegner voldtægt inden for ægteskabet som forkert. I tråd hermed mener flertallet også, at en rabbinsk domstol bør kunne bevillige skilsmisse, hvis en kvinde grundlæggende set foragter sin mand, jf. bKettubot 63b. Skulle en mand grundlæggende foragte sin hustru, blev han allerede i 5 Mos 24,1 tilstået retten til at lade sig skille.

For i sidste ende at kunne udnytte ægteskabet som institution med henblik på at sikre reproduktionen gennem den regulerende effekt af den tredje norm, der promoverer heteroseksualitet inden for det polygyne ægteskabs rammer, tilskynder Talmud unge mænd til at gifte sig, inden de bliver 20 år, jf. bKidushin 29b. En mindre elite, typisk mystikerne, udfordrede imidlertid denne norm og pligten til sex inden for ægteskabets rammer med deres valg af en asketisk livsform. Den babylonske Talmud er splittet over for asketernes livsform. Nogle rabbinere støttes i deres valg af rabbinske studier frem for pleje af ægteskabet, mens andre talmudiske passager tager afstand fra den asketiske livsform f.eks. med denne fortælling om Yehudah:

*[Yehudah] udførte sin ægteskabelige pligt hver fredag aften. Yehudah, der var søn af R. Hiyya, var R. Yannais svigersøn. [Yehudah] sad som regel i bet midrash'en. Hver fredag, når mørket faldt på, tog han hjem til sin kone, og når han kom hende i møde, kunne alle se en ildsøjle foran ham. Engang skete det, at han blev så opslugt af sine studier[, at han glemte at gå hjem]. Da R. Yammai og de, der stod omkring ham, ikke så [ildsøjlen], sagde han: "Vælt hans seng, for havde Yehudah været i live, ville han ikke have svigtet udførelsen af sin ægteskabelige pligt". Det var "et fejlgreb fra magthaverens side" (Præd 10,5), og så døde Yehudah (bKetubot 62b).*

Ildsøjlen refererer til Guds nærvær, der i denne periode får betegnelsen *Shekhinah*. *Shekhinah* er traditionelt kendt for at indfinde sig, når jødiske mænd udlægger den skriftlige Torah, jf. f.eks. bHagigah 14b, men i Ketubot-traktaten er Gud til stede, når mand og kone forenes. Talmud kender som nævnt til de asketiske livsformer og tillader dem for en begrænset skare, men når det gælder flertallet, regulerer Talmud adfærden og tilskynder til reproduktion ved at skræmme med udsigten til en pludselig død, hvis man svigter sin ægteskabelige pligt<sup>21</sup>.

Afslutningsvis modificeres den tredje norm om heteroseksualitetens udfoldelse inden for det polygyne ægteskabs af især to afvigelse, hvormed der konstateres en vis form for tolerance over for alternative kønskonstellationer i seksuelle forhold. Den ene afvigelse vedrører tvekønnede, der som ovenfor nævnt får lov til at gifte sig – ikke med mænd, men – med kvinder, fordi den konstellation trods alt forhindrer mandlig homoseksualitet og dermed sikrer mænds mulighed for at få afkom. Den anden afvigelse, der møder en vis form for tolerance, er kvindelig homoseksualitet. Mens mandlig homoseksualitet betragtes som en forbrydelse, tænkes to kvinders fysiske intimitet som en variant af seksualitet. Vel betragtes det som løssluppet, men den tidlige rabbinske diskurs forholder sig tavs i forhold til, om det bør straffes, jf. bYevamot 76a; bShabbat 65a. Hovedbekymringen i de to talmudiske passa-

ger er for det første, hvorvidt to kvinders seksuelle forhold diskvalificerer dem i forhold til at blive gift med en præst eller spise terumah, dvs. den tiende, som præster og deres familie modtog som underhold. For det andet bekymrer det, hvorvidt kvinder, der har nydt andre kvinders kroppe, får så stor appetit på seksuelt samvær, at de også vil søge sex med mænd uden for ægteskabet eller i ægteskabet, mens de er menstruerende, hvilket ikke er tilladt<sup>22</sup>. Begge bekymringer vedrører den kultiske renhed, der også efter templets fald skulle sikre Guds fortsatte interesse i at opretholde pagten med Israels folk. Nogle kvinders seksuelle tiltrækning af hinanden italesættes imidlertid og tolereres i en vis udstrækning. Dette brud på den tredje norm er sandsynligvis muligt, fordi kvinden stadigvæk var fødedygtig og formelt set kultisk ren og således fortsat kunne bidrage til den jødiske kulturs overlevelse.

Den fjerde norm, der værner om patrilokalitet og patrilinearitet gennem ægteskabet, udfordredes af eksilsituationen. Værn om mandens mulighed for at lade land nedarve til sine sønner gav ikke længere mening. Dog favoriserer arvereglerne stadig de patrilineære principper. Derfor er det noget overraskende, at den fjerde norm suppleres af et matrilineært princip omkring 200 e.v.t., der bestemmer, at et barn, der er født af en jødisk mor, er jødisk, jf. mKiddushin 3,12. Uanset at denne lov sikkert er tænkt som en beskyttelse af jødiske kvinder, der var blevet voldtaget f.eks. af romerske soldater, betød det, at en jødisk kvinde i princippet kunne bidrage til den jødiske kulturs overlevelse gennem sit eget initiativ i forhold til reproduktion. Omkring 200 e.v.t. blev barnet regnet som født uden for ægteskabet, jf. mYevamot 7,5, men omkring 700 e.v.t. blev barnet regnet for både jødisk og legitimt<sup>23</sup>. Et styrket reproduktionspotentiale synes at begrunde supplementet af det matrilineære princip.

Den femte norm, der især i den skriftlige Torah bandt kvinders reproduktion og ejendom til den pa-

trilineære slægt, gælder fortsat. De bibelske bestemmelser i den sammenhæng, der vedrører kvindens mobilitet i forhold til hendes faders territorium, er dog ophævet pga. eksilet.

## Guds køn i tidlig rabbinisk litteratur

I tidlig rabbinisk litteratur vedblev de fleste antropomorfe gudsbilleder med at være maskuline, om end meget forskellige. Nogle få begreber, der knyttede sig til Gud, blev dog i overgangen fra tidlig jødedom til rabbinisk jødedom gennem et rigtigt billedsprog forbundet med noget kvindeligt. Det drejede sig især om Guds visdom og Guds lære i form af Torah. Den tidlige jødiske tekst Siraks Bog fra det 2. århundrede f.v.t. beskriver i prologen, vers 4, at *"Som det første af alt blev visdommen skabt"*, hvorefter den nu bor hos mennesker, jf. vers 15, hvor den som en moder belærer og velsigner dem, der frygter Gud. I Genesis Rabbah fra det 5. århundrede e.v.t. skildres Torah som Guds skabning, hhv. fosterbarn af hunkøn, jf. Gen Rab 1,1<sup>24</sup>. Den mest subversive skildring af Guds køn findes imidlertid et andet sted i Genesis Rabbah, hvor to vers fra Første Mosebog sidestilles med den udfordrende konsekvens, at Gud fremstilles som tvekønnet:

*Og Gud sagde: "Lad os skabe mennesker i vort billede, så de ligner os (1 Mos 1,26)" ... Da den Hellige, lovet være Han, skabte mennesket, skabte Han det som androgynt, for der står: "Som mand og kvinde skabte han dem, og han velsignede dem og kaldte dem menneske, da de blev skabt (1 Mos 5,2)" (Genesis Rabbah 8,1).*

Ved at sidestille 1 Mos 1,26 og 5,2 drager Rabbi Jeremiah den logiske konklusion, at den tvekønnede ikke blot er en intenderet del af Guds skabelse. Faktisk skildres Gud selv som tvekønnet, i hvis billede det første menneske skabtes. Rabbi Jeremiah's tvekønnede forståelse af Gud i Første Mosebog er imidlertid enestående.



*Ephraim M. Lilien: Das Sehnsuchtslied (Længselssangen).  
Fra Juda. 1900-1901.*

## Menneskers kærlighed i tidlig rabbinisk litteratur

Generelt siges der meget lidt om kærlighed i den rabbiniske litteratur. I forbindelse med ægteskabet tænkes kærligheden sammen med Den Hebraiske Bibels bipolære kønsforestilling om mandens og kvindens komplementaritet og Adams behov for en hjælper, jf. 1 Mos 1,27; 2,18. I den babylonske talmud intensiveres normen, når det hævdes, at hverken en mand eller en kvinde kan blive et helt menneske uden sin kønslige modætning *"Rabbi Tanhum*

*slog fast ..., at enhver mand, der ikke har en hustru, lever uden glæde, uden velsignelse og uden godhed"* (bYevamot 62b). Komplementariteten kommenteres imidlertid mest i forhold til at regulere en entydig arbejdsdeling mellem ægtemand og hustru. Det beskrives som kvindens rolle at opfostre børn, lave mad, forberede gæstebud, skænke mad og drikke for sin ægtemand, rede hans seng og vaske hans ansigt, hænder og fødder, jf. bKettubot

61a. Dog måtte hun afstå fra de arbejdsopgaver, der var rettet mod ægtemanden, når hun menstruede, hvilket afslører, at arbejdsopgaverne har indebåret en vis grad af intimitet. Af den grund understreges det, at en velstående familie godt kunne overlade de generelle arbejdsopgaver til tjenestefolk, men omsorgen rettet mod ægtemanden var ene og alene hustruens pligt, jf. bKetubbot 59b. Omsorg for ægtemanden, hvorved kvinden gerne skulle skabe en tryk base for ham, betragtes som kvindens direkte bidrag til 'husfreden', der i Talmud nu fremstår som et begreb, jf. bYevamoth 62b. Splid og hustruvold tolereredes ikke, jf. bGittin 6b. Som led i at skabe husfred og for at undgå splid skulle kvinden endvidere adlyde sin mand og opfylde hans ønsker, jf. Nedarim 66b; og være ærbar også når hun kun var sammen med sin ægtemand, jf. bShabbat 140b. Manden var til gengæld forpligtet til at pleje kærligheden ved at delagtiggøre sin hustru i sine verdslige overvejelser, jf. bChullin 58b. Manden skulle også være lydhør over for sin hustrus råd, jf. bBerakkot 61a; bBaba Metsia 59a-b, anerkende hendes pligter og gøremål, jf. bTaanit 23b, og gerne give sin kone en hånd med, når det var muligt, jf. bShabbat 119a. Alle disse forsøg på regulering af parforhold ved at vægte tiltag, der fremmer intimitet og gensidig glæde over hinanden, afslører kulturens incitament til at understøtte den ægteskabelige kærlighed, idet den jo i sidste ende fremmer lysten til reproduktion og stabilitet i hjemmet, hvor næste generation skal vokse sig stærke til at kunne overtage og videreføre kulturen.

Entydige diskursive forsøg på at sikre reproduktionen gennem den kødelige kærligheds seksuelle udfoldelse nuanceres af beretninger i den babylonske Talmud om unge mænd, der prioriterer torahstudier over de ægteskabelige pligter i tråd med samtidens asketiske tendenser. Hvad der her overrasker er, at den asketiske orientering legitimeres med, hvad man umiddelbart kunne betegne kærlighedshistorier. En sådan kærlighedshistorie er fortællingen om Rachels kærlighed til sin ægtemand Rabbi Akiva som findes i Ketubbot 62b-63a. Fortællingen synes at regulere mænd og kvinders vilje i retning af at

prioritere torahstudier frem for ægteskabet. Rachel opfordrer selv Rabbi Akiva, som hidtil har arbejdet som hyrde for hendes far, til at rejse bort og studere Torah i alt 24 år, før han vender hjem og lever sammen med hende i ægteskab. Fortællingen genfortælles i traktat Nedarim, hvor læseren tilmed erfarer, at Rachel og Rabbi Akiva sover sammen på et leje af strå, som de imidlertid må give væk, da profeten Elias banker på døren og forklarer, at han har brug for det. Til gengæld for strået, nok i betydningen deres ægteskabelige samkvem, vil Rabbi Akiva, hvis hun giver det til Elias, give hende et gyldent Jerusalem med alle dets messianske konnotationer. I løbet af få linjer bevidner læseren i øvrigt en tæt og fortrolig samtale mellem ægtefællerne, der slutter med, at Rachel siger til Rabbi Akiva: *"Drag afsted og bliv lærd!"* (bNadarim 50a). Jeg læser disse tekstpassager som et forsøg på at legitimere alternative normer for den ægteskabelige kærlighed, hvor Rabbi Akiva og hans viljestærke hustru Rachel finder støtte til subversionen ved at henvise til Messias' komme og håbet om en udfrielse fra eksilet. Rachel og Rabbi Akivas kærlighed er som de positive kærlighedsfortællinger i Den Hebraiske Bibel af den protagonistske slags, der skal sikre opfyldelsen af profetierne om folkets storhed og land om end i en messiansk udformning. Kærlighedsidealet udvides her til også at kunne indbefatte afvigelse i form af det asketiske parforhold, så længe kærligheden blot er protagonistsk på et overordnet kulturelt niveau.

## Guds kærlighed i tidlig rabbinsk litteratur

Gud begrunder i tidlig rabbinsk litteratur pagtforholdet med henvisning til sin kærlighed til folket, ligesom det var tilfældet i Den Hebraiske Bibel, jf. 5 Mos 7,7. Efter vor tidsregnings begyndelse ryster en ny eksilerfaring imidlertid forventningen om Guds kærlighed, fordi Jeremiahs Bog tilbage fra det 6. århundrede f.v.t. havde indledt en tradition, hvor eksil opfattedes som udtryk for Guds vrede, jf. Jer 25,2-12. De især profetiske skildringer af Gud som den jaloux ægtemand, såret grundlæggende i

sin kærlighed til folket pga. dets frafald, udfordrede forestillingen om Guds kærlighed til folket i særlig grad efter 135 e.v.t.<sup>25</sup>. Uden Guds kærlighed var der ingen pagt. Som en modvægt til domsprofetierne trak man derfor på forestillingen om Guds nærvær, sådan som man kendte det fra den bibelske fortælling om udfrielsen fra Egypten: *"Herren gik foran dem, om dagen i en sky søjle for at føre dem på vejen og om natten i en ild søjle for at lyse for dem, så de kunne gå både dag og nat. Sky søjlen fjernede sig ikke fra folket om dagen og ild søjlen ikke om natten"* (2 Mos 13,21-22). Guds nærvær betegnedes *Shekhinah*, der ordret kan oversættes 'dvælen'. Guds nærvær skildres i den tidlige rabbiniske litteratur oftere og oftere som en figur, der på et konkret sted manifesterer sig f.eks. som stråleglans, den foromtalte ild søjle, eller når ti jøder samles til bøn<sup>26</sup>: Kejseren sagde til Rabban Gamaliel:

*"Du påstår, at Shekhinah svæver over enhver forsamling af ti jøder. Men hvor mange Shekhinaher er der da?" Rabban Gamaliel kaldte på Cæsars tjener og prikkede ham på skulderen, idet han sagde: "Hvorfor skinner solen på Cæsars hus?" "Men", udbrød han, "solen skinner på hele verden!" "Hvis solen som blot en blandt myriader af Guds tjenere skinner på hele verden, så meget desto mere gælder det for Guds Shekhinah"* (bSanhedrin 39a).

Pointen med den billedsproglige figur er først og fremmest at understrege, at Gud er allestedsnærværende, også i eksilet. Det gentages ofte i Talmud, at *"Shekhinah er på ethvert sted"* (bBaba Bathra 25a) og især i Israels midte – ikke pga. folkets storhed, men fordi folket har brug for Gud: *"Oh, tjørn, oh tjørn, ikke fordi du er højere end alle de andre træer, svævede Shekhinah over dig; men fordi du er lavest blandt træer, lod Gud sin Shekhinah svæve over dig"* (bShabbath 67a). Guds kærlighed til folket er sågar så stor, at Rabbi Simeon bar Yohai, der selv levede i eksil i Galilæas bjerge, fortæller: *"Kom og se, hvor meget Gud elsker Israel, idet hvor end de gik i eksil, gik Shekhinah med dem. ... Når de i fremtiden vil blive frelst, vil Shekhinah være med dem"* (bMe-

gilah 29a). *Shekhinah* lever blandt sit folk i eksil og deler den livserfaring. Det betyder imidlertid også, at Gud pga. sin kærlighed til Israels folk har et frelsesbehov, hvilket lægger et nyt ansvar på jødiske skuldre i forhold til at arbejde for alle jøders omvendelse, således at eksilet kan bringes til ophør. Guds kærlighed i tidlig rabbinisk litteratur får dermed også en protagonistisk funktion, da den trøster og motiverer folket til at søge Gud, der til gengæld så forventes at kæmpe med sit folk for den jødiske kulturs overlevelse og storhed.

## Afslutning

Artiklen blev formuleret ud fra tesen om, at enhver kultur, der konfronteres med materialitetens kompleksitet, må manøvrere klogt mellem det entydige og flertydige for at sikre sin egen overlevelse. Jeg undersøgte derfor, hvordan køn og kærlighed allerede i Den Hebraiske Bibel og den tidlige rabbiniske litteratur nogle gange blev reguleret i retning af det entydige og andre gange i retning af tolerance over for flertydighed og afvigende manifestationer af køn og kærlighed.

Tesen er blevet bekræftet gennem analysen, hvor jeg har fremdraget, hvordan Den Hebraiske Bibel formulerede entydige normer for menneskers udfoldelse af køn og kærlighed, hvor man dog kunne konstatere stor tolerance, sågar bifaldelse af afvigelser, hvis de var af den protagonistiske slags, dvs. bidrog til at sikre reproduktion og land i israelitisk-jødisk kultur. Guds køn og kærlighed viste sig at have en diskursiv funktion på et andet niveau. Selvom de bibelske gudsbilleder holder sig inden for den bipolære kønsnorm, så er de kendetegnet ved en mangfoldighed, der udtrykker Guds almagt i forhold til verdens kompleksitet. Guds kærlighed til Israels folk er knap så nuanceret, idet kærlighedens funktion er at forklare pagtsforholdets eksistens og betingelser, mens fraværet af kærlighed legitimerer en diskursiv vold på et litterært niveau, hvis funktion det er at markere og stække de adfærdsformer, der truer pagtens beståen og dermed kulturens overlevelse.

I den tidlige rabbiniske litteratur udvides viden om køn i en sådan grad, at rabbinerne må gøre sig umage for bl.a. at forsvare Den Hebraiske Bibels bipolære kønsnorm, hvilket sker ved med visse forbehold at inkludere afvigelser, der ikke truer kulturens overlevelse. Måske som følge af denne viden om nye kønsvarianter koblet med forestillingen om menneskets gudbilledlighed kan der konstateres en skildring af Gud som tvekønnet, hvorved signaleres, at kulturen også kan håndtere og sågar spejle en sådan form for kompleksitet. Skildringer af både menneskers og Guds kærlighed bærer præg af den historiske situation, hvor håbet om udfrielse fra eksilet både legitimerer menneskers asketiske kærlighedsforhold og ændrer forestillingen om Guds kærlighed til Israels folk, således at Gud nu på medlidende vis følger sit folk på trods af dets frafald. Asketiske kærlighedsforhold og Guds medliden har begge en protagonistisk funktion, der skal sikre eksilets oplyselse, hvilket afslører en regulering af normer for kærlighed, der spejler denne verdens kompleksitet.

## LITTERATURLISTE

Ackerman, Susan: *When Heroes Love: The Ambiguity of Eros in the Stories of Gilgamesh and David* (New York, Columbia University Press, 2005)

Biale, Rachel: *Women and Jewish Law: An Exploration of Women's Issues in Halakhic Sources* (New York, Schocken Books, 1984)

Boyarin, Daniel: *Carnal Israel: Reading Sex in Talmudic Culture* (Berkeley, University of California Press, 1993)

Butler, Judith: *Gender Trouble – Feminism and the Subversion of Identity* [1990] (New York, Routledge, 1999)

Cohen, Shaye J.D.: *From the Maccabees to the Mishnah*, 2. udg., (Louisville, Westminster John Knox Press, 2006)

Cohen, Shaye J.D.: *The Matrilineal Principle in Historical Perspective*, (Judaism, 2001), 5-13

Fischer, Irmtraud: "The Book of Ruth: A 'Feminist' Commentary on the Torah?", i Athalya Brenner (ed.): *Ruth and Esther: A Feminist Companion*

*to the Bible* (Sheffield, Sheffield University Press, 1999), 38-41

Foucault, Michel: *Viljen til viden – Seksualitetens historie 1*, [fransk 1976] (Frederiksberg, Det lille forlag, 2006)

Ilan, Tal: *Mine and Yours Are Hers: Retrieving Women's History from Rabbinic Literature* (Leiden, Brill, 1997)

Irigaray, Luce: *Sexes and Genealogies* [fransk 1987] (New York: Columbia University Press, 1993)

Lev, Sarra *How the 'Aylonit Got Her Sex*, AJS Review 31:2 (2007), 297-316

Nielsen, Kirsten: *Gud, mennesker og dyr i Bibelen* (Frederiksberg, Anis, 2013)

Nielsen, Kirsten: *Satan – den fortabte søn? Bibelske og pseudepigrafiske forestillinger om Satan som en af Guds sønner* (Frederiksberg, Anis, 1991), 20

Nissinen, Martti: *Homeropticism in the Biblical World: A Historical Perspective* (Minneapolis, Fortress Press, 1998)

Rubenstein, Jeffrey L.: "Social and Institutional Settings of Rabbinic Literature", i Charlotte Elisheva Fonrobert & Martin S. Jaffee (eds.): *Cambridge Companion to the Talmud* (Cambridge, Cambridge University Press), 58-74

Schleicher, Marianne: "Constructions of Sex and Gender: Attending to Androgynes and tumtumim through Jewish scriptural use", *Literature and Theology*, 25:4 (2011), 422-435

Schleicher, Marianne: "Gender and Love in Jewish Religion", i Dikmen Yakali-Çamoğlu (ed.): *On Gender and Love: Inter-Disciplinary Explorations* (Oxford, Inter-Disciplinary Press, 2013), 19-40

Schleicher, Marianne: "Præeksistent Torah", i Søren Holst, Kristian Mejrup og Søren F. Thomsen (eds.): *Præeksistens – Forum for Bibelsk Eksegese*, Vol. 18 (København, Museum Tusulanum, 2014) 115-138

Steinberg, Avraham: *Encyclopedia of Jewish Medical Ethics*, Vol. 2 (Jerusalem, Feldheim Publishers, 2003)

Stemberger, Günter: "The Formation of Rabbinic Judaism", 70-640 CE, i Jacob Neusner & Alan Avery-Peck (eds.), *Blackwell Companion to Judaism* (Oxford, Blackwell, 2001), 78-92



Vandermassen, Griet van der: *Who's Afraid of Charles Darwin? Debating Feminism and Evolutionary Theory* (Lanham, Rowman and Littlefield, 2005)

Wolf, Arthur P. & William H. Durham (eds.): *Inbreeding, Incest, and the Incest Taboo: The State of Knowledge at the Turn of the Century* (Stanford, Stanford University Press, 2004)

## NOTER

<sup>1</sup> Som repræsentanter for forskning i den kulturelle materialitets kompleksitet kan nævnes blandt andre Gilles Deleuze, Félix Guattari, Donna Haraway, Rosi Braidotti og Karen Barad.

<sup>2</sup> Jf. Foucault: *Seksualitetens historie*, 24; 109-111.

<sup>3</sup> Jf. Ibid., 107-108.

<sup>4</sup> Jf. Butler: *Gender Trouble*, 198-199.

<sup>5</sup> Jf. Ibid., 144.

<sup>6</sup> Jf. Irigaray: *Sexes and Genealogies*, 62.

<sup>7</sup> Se Schleicher: *Constructions of Sex and Gender* og *Gender and Love in Jewish Religion*.

<sup>8</sup> Citater på dansk fra Den Hebraiske Bibel og de gammeltestamentlige apokryfer stammer fra Bibelselskabets autoriserede oversættelse fra henholdsvis 1992 og 1998.

<sup>9</sup> Først i det 10. århundrede ændredes normen, således at monogami også gjaldt manden. Det skete med Rabbi Gershom fra Mainz' forbud mod polygyniske ægteskaber, jf. Biale: *Women and Jewish Law*, 50.

<sup>10</sup> Jf. Vandermassen: *Who's Afraid of Charles Darwin?*, 184-189.

<sup>11</sup> For mere om rationalet bag det kontrastfyldte billedsprog om Gud, se Nielsen: *Satan – den fortabte søn?*, 20 og *Gud, mennesker og dyr i Bibelen*.

<sup>12</sup> Risikoen for indavl har været kendt allerede i forhistoriske samfund, jf. Wolf and Durham, *Inbreeding, Incest, and the Incest Taboo*, 15.

<sup>13</sup> Om denne sammenstilling, se Fischer: *The Book of Ruth: A 'Feminist' Commentary on the Torah?*, 38-41.

<sup>14</sup> Jf. Nissinen: *Homoeroticism in the Biblical World*, 54-55 og Ackerman, *When Heroes Love*, 187-188.

<sup>15</sup> Jf. Stemberger: *The Formation of Rabbinic Judaism, 70-640 CE*, 78-92; og Rubenstein: *Social and Institutional Settings of Rabbinic Literature*, 58-74.

<sup>16</sup> Jf. tBikkurim 2,3-7 og hele mBikkurim 4. Af betydning for artiklen er det, at androgyne som udgangspunkt regnes for ufrugtbare, jf. Steinberg: *Encyclopedia of Jewish Medical Ethics*, Vol. 2, 463.

<sup>17</sup> Jf. <http://www.isna.org/faq/frequency> (set 15/05/2014).

<sup>18</sup> Oversættelser af rabbiniske grundlæggertekster er mine, baseret på den engelsk-hebræiske/aramæiske CD-romsamling af tidlig rabbinisk litteratur, jf. Kantrowitz 1991-2004.

<sup>19</sup> Cf. Lev: *How the 'Aylonit Got Her Sex*.

<sup>20</sup> Daniel Boyarin præsenterer en grundig læsning af Beruria-teksterne med det formål at påpege spændvidden i især det middelalderlige syn på kvinder i rabbinisk jødedom, jf. Boyarin, *Carnal Israel*, 181-196.

<sup>21</sup> De talmudiske tekster, der legitimerer valget af torahstudier frem for ægteskabet, synes at være sene, jf. Ilan: *Mine and Yours Are Hers*, 206-215 og Boyarin: *Carnal Israel*, 149-150 om rivalisering mellem reproduktions fortalere og asketer.

<sup>22</sup> Jf. Biale: *Women and Jewish Law*, 192-197.

<sup>23</sup> Jf. Cohen: *The Matrilineal Principle in Historical Perspective*, 5-13.

<sup>24</sup> Jf. Schleicher: *Præksistent torah*.

<sup>25</sup> Jf. Cohen: *From the Maccabees to the Mishnah*, 19-22.

<sup>26</sup> Det er først i middelalderlig jødisk mystik, at Shekhinah opfattes som en kvindelig figur, hvilket også er grund til, at jeg ikke har nævnt Shekhinah i forbindelse med kvindelige gudsbilleder i tidlig rabbinisk litteratur.

Ephraim Moses Lilien (1874-1925) var en polsk jødisk kunstner i art nouveau-stilen. Han er særligt kendt for sine tegninger og prints med jødiske og zionistiske temaer. Sammen med Boris Schatz var han med til at etablere Bezalel Art School i Jerusalem.



*Flygtninge i laden i Snekkersten.  
Maleri tilskrevet Frans Martin Henriques (1952).  
Maleriet er i Frihedsmuseets eje.*

# Øresund efter Miraklet

Set i lyset af sidste års markering af 70-året for de danske jøders flugt til Sverige skriver Kathrine Tschemerinsky om at tilhøre en generation, som ikke selv har oplevet Holocaust, men for hvem Holocaust både er en del af den kollektive erindring, familiehistorien og en faktisk historisk begivenhed. Og om at forholde sig til Holocaust som begreb uden at miste blikket for de individuelle skæbner.

*Af Kathrine Tschemerinsky*

Da jeg stadig var studerende, tilbragte jeg flere somre på *Dansk Jødisk Museum*, hvor jeg arbejdede som studentermedhjælper. En af mine opgaver var at vise udenlandske turister – primært amerikanske krydstogtgæster – rundt i museets udstilling. *Where's the halaqvast section?* Lød det ofte med tyk new yorker-accent fra gæsterne, der stavrede rundt i Libeskind's symbolmættede arkitektur som mere eller mindre rutinerede sømænd. Mit svar skuffede dem tydeligvis ofte, for, som jeg også fortalte dem med tiltagende monoton stemmeføring, som somrene skred frem, er museet, for eksempel i modsætning til Det Jødiske Museum i Berlin, ikke et Holocaust museum, men et museum om dansk-jødisk historie gennem 400 år. Med det sagt skyndte jeg mig dog altid at tilføje, at museet selvfølgelig også har en afdeling, der beretter om de danske jøders krigsoplevelser under Anden Verdenskrig – deriblandt skæbnerne for de 481 individer, der blev sendt til koncentrationslejren Theresienstadt.

En anden – og, set i lyset af ovenstående beskrivelse, paradoksal – reaktion, som jeg i starten slet ikke var forberedt på, var gæsternes ofte meget følelsesla-

dede respons, når de indså, at kong Christian den 10. ikke red rundt i København iklædt den gule jødestjerne; de danske jøder var, i modsætning til mange andre lande, nemlig ikke selv pålagt at bære den, men historien er, som en grådqvast ældre amerikansk herre engang forklarede mig, for mange kommet til at stå som et bevis på, at godhed trods alt eksisterede midt i al krigens gru.

Oplevelserne fra museet er ikke blot eksempler på den undtagelse, de danske jøders redning vitterligt repræsenterer i historieskrivningen, men er også et glimrende eksempel på, hvordan bestemte fortællinger fra den tid for længst har opnået mytologisk status i den kollektive bevidsthed. At dette ikke kun er tilfældet i udlandet, men også herhjemme, blev understreget, da markeringen af 70-året for redningen af de danske jøder sidste år fandt sted med en række arrangementer, publikationer og en festforestilling på Det Kongelige Teater. Begivenheden var en god anledning til at få krigens allersidste vidner til at aflægge vidnesbyrd, men netop dette – at der vitterligt er meget få tilbage, som selv har oplevet Anden Verdenskrig, og endnu færre, som

oplevede flugten til Sverige i 1943 – gør det relevant at overveje, hvad denne begivenhed betyder for de nye generationer, der, som rabbiner Jair Melchior for nylig formulerede det, *”ikke selv har oplevet miraklet ved Øresund”*.

## Flugtens hermeneutik

Et af de største dilemmaer jeg oplevede i forbindelse med mine omvisninger på museet, var spørgsmålet om, hvorvidt, og hvor meget, man kunne tillade sig at bruge genstande og begivenheder til at perspektivere til i dag. For eksempel var en af udstillingens genstande et brev fra 1938, hvori en tysk kvinde, som efterfølgende døde i Holocaust, fik afslag på familiesammenføring. Brevet havde til formål at illustrere, at Danmark i årene før krigen førte en meget restriktiv indvandringspolitik, og fristelsen til at bruge eksempler som dette til at perspektivere til aktuelle problematikker var indimellem stor, men det rejser også et af de spørgsmål, der bør stilles, når nye generationer vokser op; hvordan undgår man at reducere Holocaust til et instrument der blot bruges til at forstå og beskrive begivenheder og konflikter i dag, uden at man samtidig negligerer menneskers behov for at forstå historiske begivenheder i lyset af deres egen samtid?

Dette dilemma blev sat yderligere på spidsen, da jeg i foråret 2014 skulle interviewe en udenlandsk forfatter, der har udgivet en bog om sin far, som overlevede Auschwitz. Mine spørgsmål, som netop tog udgangspunkt i ovenstående problemstilling, undlod nemlig at tage højde for, eller anerkende, at historien for ham var unik, privat og meget smertefuld, hvilket, forståeligt nok, blev taget ganske ilde op. Eksemplet belyser dog en anden, og i mine øjne endnu større, udfordring, der opstår, idet flere og flere ikke selv har oplevet Holocaust og, i det danske tilfælde, flugten til Sverige; fristelsen til udelukkende at behandle Holocaust som et koncept, og en historisk selvfølgelighed, hvor med man risikerer at miste blikket for de individuelle skæbner, som jo netop tilsammen udgør begivenheden. Måske er

det ligefrem netop i det øjeblik, at historien for alvor begynder at blive reduceret til et redskab for nutidens disputer og folkestemninger og derved bliver sårbar for manipulation.

## Tilbage til Berlin

Kort tid efter markeringen af 70-året for redningen af de danske jøder sidste år tilbragte jeg en forlænget weekend i Berlin. En af aftenerne forvildede min kæreste og jeg os tilfældigvis ind på en bar i Kreuzberg, som viste sig at være drevet af en gruppe unge israelere. Vi bestilte *latkes* og grillet aubergine, og da vi bestilte arrak, fik vi et anerkendende nik. *”I thought you would never ask,”* sagde en bleg fyr, som viste sig at stamme fra Talpiot i Jerusalem. Det var meget underligt at høre hebraisk talt i Berlin. Et af mine familiemedlemmer, der var født i Berlin, men flygtede til Haifa med båd efter Krystalnatten, er aldrig vendt tilbage, og nægtede, indtil det var for sent, overhovedet at overveje det. Hendes Berlin forsvandt, som hun engang sagde, i 1933, men på baren var det alligevel næsten, som om tingene for en aften var, som de ville have været, hvis de ikke havde været anderledes.

Men historien kan ikke gøres om, og selvom de unge, som nu flytter til Berlin, ofte er efterkommere af dem som rejste væk (eller forsvandt), må man ikke glemme, at mange af dem som tager til Berlin nu, tager dertil for at slippe væk fra der, hvor de er kommet til at høre til, hvilket er endnu et eksempel på, hvordan betydningen af begivenheden – og stederne hvor det udspillede sig – forandres, idet nye generationer, der ikke selv har gennemlevet Holocaust, og som samtidig formes af vor tids begivenheder og konflikter, vokser op.

Det betyder dog ikke, at Holocaust og den dertilhørende fortælling om de danske jøders krigsoplevelser ikke fortsat er en del af vores erindring – både kollektivt og personligt – og derved også er med til at fiksere vores blikke. Dette blev jeg selv mindet



om, da jeg for nylig besøgte Kronborg. Fra et lille vindue på slottet kunne man spotte en lyseblå fiskekutter på Øresund, og straks hev jeg min ven, som var på besøg fra Sydamerika, og derfor ganske uforstående, hen til vinduet, mens jeg begyndte at pege. ”Herfra flygtede de danske jøder i 1943 til Sverige.”

TAL R  
The Call, 2009.  
Rabbit glue, pigment and (wax-) crayon on canvas  
250 x 250 x 4.5 cm.  
Foto: Jochen Littkemann.

# Janina Katz in memoriam

## *En forunderlig stemme i det litterære landskab*

Splittelsen var et grundvilkår for den polskfødte forfatter Janina Katz, der skrev størstedelen af sine værker på dansk. Med sin skarpe pen og kantede stemme skabte hun sin helt egen plads på den litterære scene, hvor modstillinger mellem det jødiske og det katolske, mellem barndommens Polen og voksentilværelsen i Danmark indtog centrale pladser i et eksileret forfatterskab.

*Af Helene Apelt*



*”Jeg er så træt af min historie! Jeg har skrevet om den i mine bøger og fortalt den i medierne. Hvorfor skal det altid handle om den polsk-jødiske eller jødisk-polske forfatter, som måtte flygte til Danmark? Når man gentager noget hele tiden, holder det til sidst op med at føles sandt. Årsagssammenhængene bliver tågede. Nu har jeg fortjent at blive anmeldt som enhver anden ganske almindelig forfatter.”* (Birte Kont, 2014)

Som det fremgår af citatet ovenfor, var den anerkendte lyriker og forfatter Janina Katz træt af at blive påduttet mærkatet eksilforfatter. Hun ønskede at blive vurderet med samme målestok som den øvrige forfatterstand. Men det er svært at se bort fra den tragiske skæbne, som hendes forfatterskab løfter sløret for. En skæbne, der så markant afviger fra hendes danske kollegers. Hendes erfaringer afspejler det 20. århundredes store tragedier med splittede familier, folkemord og opbrudte landskaber. En tilværelse med smertefulde brud, svigt og traumer i skyggen af antisemitisme og kommunisme. Hun var livet igennem mærket af tilværelsens udefrakommende tragedier, og hendes personlige historie afspejler en bemærkelsesværdig jødisk skæbnefortælling i det 20. århundrede med gennemgående temaer som eksil, fordrivelse og overlevelse på trods. Disse tematikker skinner også igennem i hendes litterære virke, hvor hun tog livtag med immigranttilværelsen, flersprogetheden og en nærmest skizofren splittelse mellem jødedom og katolicisme.

## Splittelsens vilkår

Polskfødte Janina Katz kom i 1969 til Danmark på flugt fra det kommunistiske regimes antisemitisme. Janina Katz var magister i sociologi og litteraturhistorie, men da hun fik politisk asyl, lagde hun en gryende videnskabelig karriere bag sig. Gennem mange år arbejdede hun på Det Kongelige Bibliotek som oversætter af polsk litteratur og som litteraturanmelder. Om denne tid skriver hendes mangeårige kollega Ulf Haxen:

*”13 år på biblioteket var langt fra – som hun sagde – hendes finest hour. Men der kunne hun iagttage sprogets nuancer og undre sig over statsinstitutionens særegne forvaltning.”* (Mindeord om Janina Katz i Politiken, oktober 2013.)

Først i 1991 debuterede Janina Katz som digter. Da var der gået 22 år, siden hun for første gang havde sat sine ben på dansk grund. I den mellemliggende periode havde hun gjort dansk til sit foretrukne litterære sprog. Trods sit omfattende dansksprogede forfatterskab tog hun sproget til sig, fordi det var lettere at skrive på det dansk, hun i debutsamlingen *Min moders datter* betegner med mindre flatterende termer: *Hvor er dansk/ dog/ grimt.* (Janina Katz, 1991, s. 79). På dansk var det lettere at skabe en distance til de skildrede erindringsglimt, og sproget bar ikke samme ærefrygtindgydende historie som det polske, har hun udtalt i et interview:

*”På polsk var der hele denne pukkel af polsk litteratur og litteraturhistorie, som jeg syntes, jeg skulle forholde mig til og skrive op imod. På dansk havde jeg mere frit spil, følte jeg. Og det var måske også nemmere at skrive om mine oplevelser i Polen, når jeg boede på afstand af dem og på et andet sprog.”* (Tine Bach, 2012).

Når man læser Janina Katz, er den sproglige såvel som religiøse splittelse et gennemgående træk: splittelsen mellem det danske og det polske, det jødiske og det katolske, mellem livets forførende kys og dødens besnærende endeligt. En splittelse, der kendetegner Janina Katz' forfattergerning og livsførelse. Hendes værker emmer af den omskiftelige livshistorie, der var hendes lod i tilværelsen. Hun blev født i Krakow den 2. marts 1939, et halvt år før Polen blev invaderet af Nazi-Tyskland, i en rig jødisk familie. Trods de lysende fremtidsudsigter omkom størstedelen af hendes familie i koncentrationslejre under krigen. Selv blev hun som barn smuglet ud af den polske arbejdslejr Plaszowlejren og skjulte sig i landsbyen Dobczyce hos et barnløst katolsk ægtepar, som hun betegner som sine krigsforældre. Her

blev hun katolsk døbt ad to omgange, så hun kunne være på den sikre side. Og her bad hun flere timer dagligt til Jomfru Maria i håbet om, at hun kunne beskytte sin plejefar. Plejefaderen, der både reddede jøder og var tysk kollaboratør, blev alligevel henrettet af polske partisaner under krigen.

Ved krigens afslutning i 1945 var Katz blot seks år gammel, og hun huskede ikke længere sine biologiske forældre. Faderen døde i en arbejdslejr, og Janina Katz oplevede således at miste to fædre i løbet af sin barndom. Da hendes biologiske moder Lola kom for at hente hende i august 1945, ville hun ikke kendes ved sin moder, der af nabofamilien blev omtalt som *"en tyk og grim jødinde"* (Katz, 1993, s. 49), som hun beskriver det i erindringsbogen *Mit liv som barbar*.

Forholdet til moderen, der havde overlevet forfærdelige ophold i adskillige koncentrationslejre, var kompliceret og anspændt. Det lille barn ville ikke acceptere sin biologiske mor, der havde gået så grueligt meget igennem for derefter at blive forkastet. Janina ville hellere gå i kirke og spise is end lade sig forsones. I *Min moders datter* fornemmer man også dette ambivalente forhold til moderfiguren, som bringer al den gru med sig, som den lille pige delvist var forskånet for hos sine krigsforældre:

*"Hun kom til fods/ den 26. august/ for et tusind år siden [...]/ Hun kom til fods/ fra landsbyen Bergen-Belsen/ til landsbyen Dobczyce/ I Polen."* (Janina Katz, 1991, s. 11). Andetsteds siger digterjeget med vanlig Katz' barskhed: *"Jeg tror ikke på/ at hun har været/ i fem koncentrationslejre/ Den kujon"*. (Janina Katz, 1991, s. 19)

## En kantet stemme

Janina Katz var en spinkel, karismatisk kvinde med en skarp, gennemtrængende stemme, der kunne berette om erfaringer med afsavn og lidenskab på et kantet, nådesløst dansk med sans for det galgenhumoristiske. Hun har skåret sig gennem det litterære landskab og skabt sin helt egen plads på den litterære scene, lidt til højre for det litterære parnas og med foragt for den danske venstrefløj, der var forblændet af kommunismen. Hun døde som 74-årig efter kort tids sygdom, men hendes fortællinger og digtsamlinger rager op i det danske landskab.

Den hæse stemme vibrerer stadig med sine evigtgyldige tematikker om forfølgelse, identitetsforvirring og sprogforbistring. Litteraturkritikeren Marie Tetzlaff har beskrevet denne unikke stemme med følgende ord:

*"Der er en egen poetisk råhed, eller rå poesi om man vil, over hendes levnedbeskrivelser fra et forskudt liv, der som en ragekniv skraber livsstilsskummet af eksistensen. Den skarphed har kun immigranter."* (Marie Tetzlaff, 1991).

Selvom Janina Katz foragtede denne evindelige insisteren på hendes fremmedartethed, var det nu alligevel det, der gjorde hende til en ener; hun kunne fabulere og lege med det danske sprog, fordi hun netop havde en distance til det.

Lad os slutte af med det smukke digt *Om et øjeblik*, hvori digterjeget indfanger livets forførelse og dødens snarlige indtog, der holdes i ave af den prosaiske hverdag:



1.  
*Jeg har det sådan,  
som om jeg om et øjeblik  
skulle møde dem,  
der er på billeder.*

*Så længe har de ventet  
på mig.*

*Især de ældste.  
De, der døde unge.*

*Hvad skal jeg sige til dem?  
Hvad skal jeg undskyldte for?*

*For at livet blev ved  
med at forføre mig  
til sidste øjeblik?"*

2.  
*Man skal stadigvæk  
holde sig beskæftiget,  
bringe orden i,  
ringe tilbage,  
hente fra vaskeriet,  
finde de rigtige ord  
til afsked.  
Tage et dybt åndedrag.*

*Give livet et kys.*

(Katz, 2011, s. 22)

## Janina Katz

Født 2. marts 1939 i Krakow, Polen.

Cand.mag. i sociologi og polsk litteraturhistorie ved Universitet Jagielloński i Krakow.

Debuterede som 52-årig med digtsamlingen *Min moders datter* (1991).

Har udgivet digtsamlinger, romaner, novellesamlinger samt en børnebog.

Var en flittig bidrager til tidsskriftet Rambam.

Modtog i 1993 Statens Kunstfonds pris for "Mit liv som barbar". Kåret som årets bedste roman.

Tildeltes i 2002 Statens Kunstfonds livsvarige ydelse. Blev i 2011 indstillet til Nordisk Råds Litteraturpris for digtsamlingen *Skrevet på polsk*.

Har sideløbende med forfatterskabet oversat digte af Czeslaw Milosz, nobelpristageren Wislawa Szymborska og veninden Ewa Lipska.

Døde 18. oktober 2013 i København.

## LITTERATURLISTE

Andersen, Iben Engelhardt: *Forfatterportræt af Janina Katz*, i Bureaue/Dagbladet Information, 2012

Bach, Tine: *Nu bor vi her. Jødiske livshistorier fortalt af tolv kvinder*, Tiderne skifter, 2012

Haxen, Ulf: *Mindeord om forfatteren Janina Katz*, Politiken, oktober 2013.

Katz, Janina: *Min moders datter*, Brøndum, 1991

Katz, Janina: *Mit liv som barbar*, Vindrose, 1993

Katz, Janina: *Skrevet på polsk*, Rosinante, 2011

Katz, Janina: *Endnu ikke allerede*, Rosinante, 2013

Kont, Birte: Tale holdt ved mindededag for Janina Katz i Salon Schmuus, 6. april 2014

Tetzlaff, Marie: *Hvad man ikke kan fortælle om findes*, Weekendavisen, 25. april 1991

# Robert Fischermann

## *At forstå er ikke at tilgive*

En dansk kz-overlevers livslange rejse

Gyldendal, 2014

*Af Erik Høgh-Sørensen*

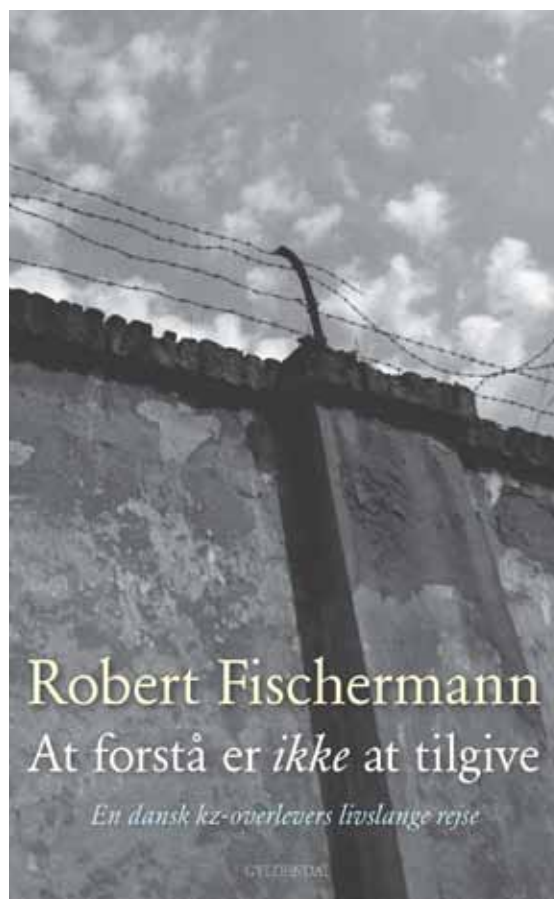
”Hils Irma.” De to ord henviser til supermarkeds-kæden af samme navn og var for danske jøder i kz-lejren Theresienstadt et nødråb. Ordene blev skrevet på de postkort, jøderne allernådigst fik lov at sende hvert halve år, og i Danmark forstod man budskabet og fik sendt så mange fødevarepakker til fangerne som muligt.

Dette er blot en enkelt anekdote fra Holocaust-overleveren Robert Fischermanns erindringsbog med den fine titel *At forstå er ikke at tilgive* (udk. 2014).

Om postkortene bemærker Fischermann (f. 1928), at det for de nazistiske censorer må have virket ejendommeligt, at samtlige danske jøder havde en tante Irma. Denne eftertænksomme stil gennemsyrrer bogen i lighed med en fin sproglig præcision.

Egentlig kan det skrives ganske kort: Fischermanns værk er fremragende.

På blot 194 sider får man mere indtryk af Holocaust end fra nok så mange mere akademiske værker af tredobbelt længde. Fischermann behersker kunsten at bevæge sig fra sine egne oplevelser over i det store forkromede overblik over holocaust. Han fremhæver flere steder som eksempel, at Holocaust kostede 1,5 millioner jødiske børn livet.



Kort fortalt levede familien Fischermann før 1943 et normalt, men fattigt, liv i København. Han var en af seks søskende, men fik en særlig rolle i oktober

1943. Hårdt såret undslap faderen i første omgang nazisterne sammen med to børn, mens Robert Fischermann som 15-årig blev stuvet sammen med moderen og de mindre børn i kvægvogne og sendt til kz-lejren Theresienstadt. Her martredes de i 18 måneder af sult, utøj og fornedrelse, men de overlevede.

Det værste sted i Theresienstadt var ”lille fæstning”, hvorfra kun få fanger undslap levende. Det er kendt viden, men Fischermanns beskrivelse er konkret og håndgribelig, når han beretter om mødet med en af disse få ”overlever” (i virkeligheden et levende lig). Fischermanns bog er prisværdig kort, men kunne have inkluderet følgende anekdote: Det tyske retssystem lod en af lille fæstnings herskere, Anton Malloth, undslippe i 55 år. Manglende beviser, hævdedes det, og juridisk forældelse. Malloth personificerede en af Fischermanns konklusioner: Retfærdighed opstår aldrig af sig selv.

Noget af det fine ved bogen er, at den er mere end en ”normal” offerberetning. I virkeligheden er værket en guide for mennesker, som har været udsat for monumental uretfærdighed, men som må videre i livet. Bogen er fuld af autenticitet og menneskelig dybde, når Fischermann tager læseren med på sin egen følelsesmæssige rejse, inklusive immigrationen til Israel – hvor han føler sig i sikkerhed – i begyndelsen af 1970’erne.

Fischermann klandrer stort set ikke sit fødeland Danmark, selvom læseren undervejs konfronteres med glimtvis pinligheder: Et bud, der på flugtdagen skal overbringe 15.000 kr. til den flygtende Fischermann-familie, viser sig aldrig. Efter deportationen bliver der i løbet af resten af krigen rapset fra familiens lejlighed.

Faktisk er Fischermann påfaldende taknemlig over for den danske stat. Klart nok bidrog samarbejdspolitikken på mange måder til at redde de danske jøder i Theresienstadt (noget som svenskeren Folke Bernadotte uretmæssigt fik for megen hyldelse for, mener Fischermann).

Men de danske embedsmænds besøg i Theresienstadt i juni 1944 får knubbede ord med på vejen. Lejren er til lejligheden omdannet til et nazistisk propaganda-show. Alligevel er de efterfølgende danske embedsrapporter ”som dikteret af nazisterne selv.”

Fischermann er hård ved de allierede, som kunne have bremset Holocaust lidt ved at bombe Auschwitz, og han afvejer nøje det dilemma, som det jødiske ”ældsteråd” i Theresienstadt spillede. Med livet som indsats købte ældsterådet lidt tid ved at samarbejde med lejrvagterne, herunder udvælgelsen af de jøder, der blev sendt til de store udryddelseslejre.

Netop det er måske bogens eneste lapsus, for i den målestok slipper de danske samarbejdspolitikere i V, K, S, R og Retsforbundet for nemt. Ældsterådet samarbejdede under en ekstrem tvang, der får de danske samarbejdspolitikeres dilemma til at blegne. Unævnt i bogen: Kort før jødeaktionen i 1943 foreslog Udenrigsministeriet selv at internere de danske jøder, vel vidende hvad der forinden var sket med de internerede danske kommunister.

Som nævnt er Fischermanns indre rejse interessant. Holocaust får ham til at miste troen på en gud, hvilket han eksemplificerer ved at nævne, at en del af de 53 danske jøder, som døde i Theresienstadt, havde nægtet at spise af de tilsendte Røde Kors-pakker trods en udtrykkelig kosher-dispensation.

Tilbage som de vigtigste ting i Fischermanns univers står i virkeligheden kun familiefællesskabet og den israelske kampånd efter aldrig-igen princippet.

Fischermanns bog er fremragende. Og aldeles nødvendig i en tid, da danske jøder igen udsættes for overgreb.

# Ludmila Spektor

## *Emigrant på livstid* Erindringer

Skriveforlaget, 2014

*Af Katrine Hassenkam Zoref*

*Emigrant på livstid* er violinist ved DR Symfoniorkester – Ludmila Spektors – personlige beretning om at vokse op som jøde i Ukraine, en af Sovjetunionens mest antisemitiske republikker. Om at leve som minoritet i et Sovjetunionen præget af omfattende kontrol, paranoia, fortielse og en konstant fremmedgørelse. Om at være jøde i et samfund, hvor al religiøsitet er ilde set, da det ikke passer ind i regimets ideologi, og hvor jøder aktivt diskrimineres i alle forhold vedrørende uddannelse, jobmuligheder og politisk indflydelse.

I dette Sovjetunionen bliver Ludmila født i 1952 og vokser op i en lille lejlighed i Kiev sammen med søsteren Larisa, far, mor og mormor og morfar. Familien er ikke religiøs. Man gør hvad man kan for at passe ind, holde lav profil og undgå problemer. Det kommer bl.a. til udtryk ved, at der tales russisk – ikke jiddisch – i hjemmet, man taler kun meget lidt om Holocausts rædsler og den skæbne, andre familiemedlemmer har lidt bl.a. massakren ved Babij Jar, hvor en del af farens familie blev myrdet.

Ludmila skriver bl.a.:

*”Jeg syntes jiddisch var pinligt. For mig var jiddisch ikke et sprog, men et stempel. Det var tegn på at befinde sig på et meget lavt niveau i samfundet... I dag er jeg virkelig ked af, at jeg ikke har lært sproget selv.”*



Citatet er et godt eksempel på den undertrykkelse og fortielse, et system, som det sovjetiske har på mennesker, som aktivt inddrages i deres egen undertrykkelse. Denne form for selvrensning er ikke forbeholdt jødiske sovjetborgere, men får her en ekstra dimension.

Familien holder dog også fast i en række jødiske traditioner og højtider, og Ludmila fremhæver tydeligt, at det jødiske er helt afgørende for hendes identitet. I barndommen var det at være jøde dog først og fremmest ensbetydende med at måtte finde sig i mobning og ubehageligheder fra andre børn. På den ukrainske skole, hvor Ludmila gik, var der ikke andre jødiske børn i klassen, og tidligt måtte hun sande vanskelighederne ved at have ikke-jødiske venner. F.eks. da hun på musikskolen, hvor hun blev undervist i violin, blev veninde med en russisk pige, som hun spillede sammen med, hvorefter denne opfordres til ikke at spille sammen med hende, da hun, som en af musiklærerne siger: *"ville have bedre muligheder for at klare sig i musikverdenen, hvis hun ikke spillede sammen med en jøde"*. Oplevelsen sætter sig så dybt, at Ludmila efter eget udsagn ikke tør have ikke-jødiske venner igen. Dette ændrer sig først, efter hun er ankommet til Danmark.

Som 16-årig forlod Ludmila familien i Kiev for at studere musik i byen Sumi. Stedet var udvalgt, fordi der kun var få jøder, og der derfor var mindre risiko for at blive sorteret fra, fordi man var jøde. Der opereredes nemlig inden for mange uddannelser med såkaldte "jødeprocenter", og disse måtte nøje overvejes, når man planlagde sin fremtid. Det forekommer jo helt absurd! Her boede og studerede Ludmila under ganske trange og fattige kår. Set i bakspejlet har erfaringerne dog også givet Ludmila noget med i bagagen:

*"I dag kan jeg se, at hvis jeg ikke havde klaret udfordringerne i Sumi, havde jeg aldrig turdet emigrere. Nu havde jeg prøvet at leve under så ringe forhold, og da vi bestemte os til at emigrere, vidste jeg, at jeg ville kunne klare lidt af hvert ..."*

Ludmila fortsætter sine studier i Moskva og opnår ansættelse ved operetteatret i Kiev. Det er i forbindelse med arbejdet her, at hun møder sin mand, som hun bliver gift med i december 1973 og får datteren Milena med. Som mange andre forældre ønsker Ludmila og Arkadi også en bedre fremtid for deres barn, end den Sovjetunionen kan tilbyde, og det er en af grundene til, at parret beslutter sig for at søge om udrejsetilladelse og ender i Danmark, hvor tilværelsen som nyttilkommet, med alle de misforståelser kultursammenstød det kan medføre, beskrives med humor og varme.

*Emigrant for livstid* giver et spændende indblik i tilværelsen bag Jerntæppet og beretter samtidig om menneskers håb og drømme for en bedre tilværelse. Ludmila Spektor har sammen med musikjournalist Jens Cornelius skrevet en meget medrivende og læseværdig erindringsbog, som samtidig giver stemme til en gruppe af mennesker, hvis historie ikke har været fortalt før, men som også skriver sig ind i den farverige og mangfoldige dansk-jødiske historie.

# Per B. Katz

## *Man skal blande sig* – Uri Yaari in memoriam

Med bogen følger en CD med dokumentarfilmen *Konfrontationer*  
– en film om Uri Yaari, en jødisk skæbne 1938-48

Forlaget Ajour, 2014

*Af Margit Warburg*

I løbet af 1930'erne lykkedes det at give ca. 1400 unge jøder midlertidig opholdstilladelse i Danmark. De unge mennesker kom hovedsagelig fra Tyskland, Østrig og Tjekkoslaviet, og de fik opholdstilladelsen som landbrugselever og ikke som forfulgte jøder. Den zionistisk-socialistiske ungdomsbevægelse, *Hechalutz*, hjalp ca. 1000 af dem til udrejse fra Danmark inden Anden Verdenskrigs udbrud, men resten af de unge kom ikke afsted. Blandt dem, der blev i Danmark, var Hermann Waldmann, den senere Uri Yaari, som ankom i maj 1939.

Det er historikeren Per Katz' store fortjeneste at have indsamlet og udgivet Uri Yaaris breve og artikler, især fra perioden fra 1941 til 1987. Brevene stammer først og fremmest fra Uri Yaaris privatarkiv og dækker årene 1941-43 i Danmark, 1943-45 i Sachsenhausen og i Auschwitz og 1947-76, hvor han endelig var kommet til Palæstina efter at have været interneret ca. 1 år i Cypern. I Israel boede han i mange år i kibbutzen *Neot Mordechai*, og fra 1969 og indtil 1986 var han tilknyttet dagbladet *Information* som mellemøstkorrespondent. I 1976 vendte han tilbage til Danmark og flyttede sammen med Hanne Bohr i Virum, hvor han boede til sin død i 1987. Han nåede også at være redaktør af *Jødisk Orientering* og senere af *Udsyn*, som udgives af den dansk-jødiske fredsgruppe *New Outlook*.



*Man skal blande sig* opererer med to typografier, således at man hurtigt kan se, hvem der er forfatteren – Yaari eller Katz, for Katz har gennem hele bogen forsynet læseren med forklarende mellemstykker og hjælpsomme, gennearbejdede noter.

De håndskrevne private breve fra 1940'erne er oversat fra tysk af Hans Goldstein. Bagest i bogen har Katz vedlagt sin CD fra 1986, og flere af billederne i bogen stammer herfra. Her er Yaari interviewet, og CD'en kan varmt anbefales. Gennem den kan den læser, som ikke har mødt Yaari selv, få en fornemmelse af hans karisma.

Uri Yaari blev født i 1921 i Berlin i en ortodoks familie, som stammede fra Galicien i Polen. Han levede i en jødisk verden med jødiske venner og flyttede hjemmefra som 15-årig til et zionistisk landbrugs-kollektiv nær Köln med henblik på at emigrere til Palæstina og være med til at skabe en jødisk stat der. Da han kom til Danmark, var det altså officielt ikke som politisk flygtning, men som landbrugselev, og han blev som de andre unge tilknyttet et center, hvor den zionistiske opdragelse skulle finde sted. De fleste elever boede enkeltvis eller to og to rundt om på gårdene, men Uri Yaari og ni andre unge boede sammen for sig selv i et religiøst center, hvor de kunne overholde kosher-reglerne og sabbatten. Efter arbejdstid mødtes eleverne på centrene og modtog undervisning i hebraisk, zionistisk ideologi og jødisk historie.

I 1941 forlod Yaari det første center og blev i stedet tilknyttet et ikke-religiøst center. Her mødte han Margot Mieser fra Berlin, som han blev forelsket i. De tidligste breve i bogen er til hende og er fra perioden marts 1941 til juni 1941. De er værdifulde primære kilder fra en dansk samtidig hechaluz-elev, og ud over at de viser en 20-årigs problemer med kærligheden, ideologierne og Gud, er det interessant at se, hvor vanskeligt nogle af de unge havde det med det økonomiske og ideologiske fællesskab, som tiden gik. Landbrugselevernes indtægtsforhold blev i løbet af nogle år ret forskellige, selv om de principielt ikke måtte få løn for ikke at fortrænge dansk arbejdskraft. De måtte kun få gratis kost og logi og lidt lommepenge. Alle de unge bidrog til en fælleskasse, og tanken var, at indtægterne skulle udlignes gennem fælleskassen, men det var der ikke altid enighed om.

Årene fra den tyske besættelse af Danmark med Yaaris modstandskamp og hans illegale rejse gennem Tyskland, lejrene, tilbagekomsten til Danmark og rejsen mod Palæstina bliver også dækket i bogen. Men det, der fylder mest, er de mange politiske artikler, som han skrev som mellemøstkorrespondent for Information fra 1969 til 1986. Det betød, at han nåede at dække emner som Yom Kippur-krigen, Yitzhak Rabin, PLO, Kissinger, Camp David-aftalen, Begin, Sharon, de etiopiske jøder, antisemitisme, antizionisme, to-statsløsninger, *Agudat Yisrael* og *Gush Emonim*. Uri Yaari var venstreorienteret, og hans politiske synspunkter svarede til det israelske parti *Mapam*, som bedst kan sammenlignes med SF i Danmark. Ved gennemlæsningen af hans artikler fra 70'erne og 80'erne er det karakteristisk for de daværende politiske modsætningsforhold, at synspunkter, som kom frem i *New Outlooks* program, dengang blev opfattet som forræderi blandt dele af den jødiske menighed. Katz refererer i den forbindelse programmet, hvor der blandt andet står, at *New Outlook* i ”dyb bekymring for bevarelsen af statens Israels eksistens og jødedommens humanistiske og etiske værdier går ind for følgende:

*National selvbestemmelsesret til jøder og palæstinensere. En uafhængig jødisk stat og en uafhængig palæstinensisk stat – side om side i fredelig sameksistens. Gensidig og international anerkendelse af Israel og PLO” (side 172).*

Bogen afsluttes lidt uegalt med forskellige andre artikler om og af Uri Yaari, og til sidst er der gengivet mindeord i forbindelse med hans død i 1987. Der er ingen tvivl om, at Per Katz og andre, der har elsket Uri Yaari, har glæde over at gense det hele menneske og ikke bare det politiske menneske i *Man skal blande sig*.

# Akiba Perlmutter

## *En Podekvist*

### Erindringer 1907-1945

Renskrevet og overført til digitalt manuskript  
af Akiba Perlmutteres søn, Michael Perlmutter.  
265 sider, illustreret.

Skriveforlaget, 2013

*Af Merete Christensen*

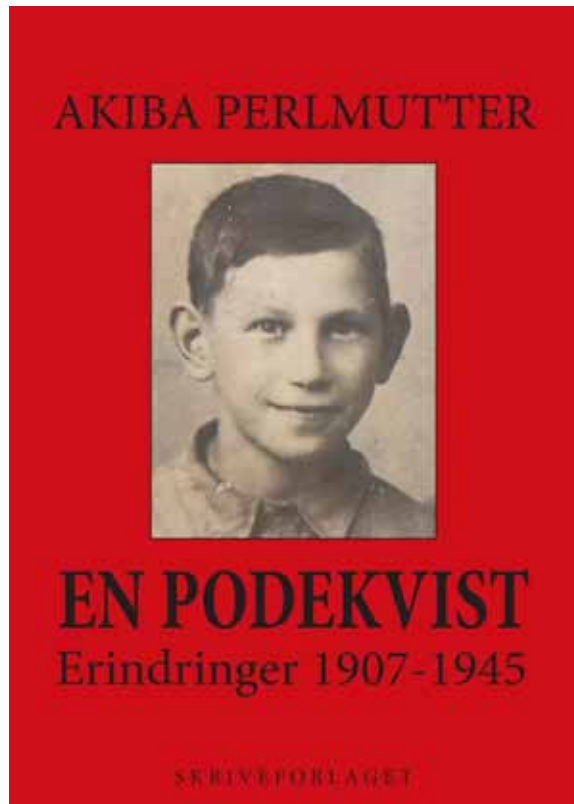
Michael Perlmutter har fundet sin faders manuskript efter dennes død i oktober 1981. Michael har selv skrevet erindringer, der følger op på faderens, der – som det ses – kun går til 1945.

Bogen er forsynet med billeder, hvor Michael har forsøgt at identificere personerne (måske læsere af denne anmeldelse ved læsning af selve bogen finder flere!).

Forfatteren har været gift flere gange og fået børn, men det strikte familiære og personlige er ikke fremtrædende i bogen.

Til gengæld får vi en masse personer fra det jødiske miljø i begyndelsen af 1900-tallet omtalt med deres rigtige navne – nogle for det gode, andre for det mindre gode!

Bogen har derfor stor appel til slægtsforskere, men den giver tillige det uundværlige baggrundsbillede for personerne.





(Allan Falk har dog gjort mig opmærksom på, at der nok er en fejl på side 113. Det var næppe Josef Fischers svoger Julius Eichel, men Philip Eichel, der var Akibas tysklærer).

Akiba Perlmutter har ikke skrevet dagbøger, så bogen bygger på egne minder og andres notater, bl.a. fra plejebroderen Israel Chodak.

Akiba har et vågent blik for andre menneskers gode og mindre gode sider, men er tillige selvkritisk og synes ikke i særlig grad at idyllisere eller overdrive ”*De gode gamle, onde dage*”!

Bogen har alle de aspekter, der gør den til interessant læsning:

Den forældreløse dreng i skiftende plejeforhold, mødet med ortodokse og sekulære jøder, *Friskolen for Drengbørn af den mosaiske Tro*, læretiden som gravør, politiske aktiviteter som kommunist – siden eksklusion for ”*Trotzkisme*”.

Han bliver interneret i Horserød som (tidligere) kommunist), flygter herfra og må gå under jorden. Her befinder han sig stadig, da de andre jøder bliver deporteret/reddet.

Vi får også sider af livet som arbejder, *Arbejdernes Læseselskab*, opsigelse på grund af politisk aktivitet etc.

Boligforholdene og måltiderne er et helt emne for sig. Der gives et levende indtryk af tidens beskedne kår i København.

Da Akiba flytter ind hos familien Kaminkowitz, får vi en beskrivelse af boligen i Læderstræde med plan over lejligheden. Et fint supplement til vor viden om synagogen i Læderstræde 5.

Også det jødiske liv med teater og musik får vi indblik i.

Akiba Perlmutter er en enkelt skæbne blandt de mange, som Morten Thing og Bent Blüdnikow tidligere har beskrevet i større træk.

Bogen kan altså læses af folk, der kender til hele personkredsen – eller er i familie med den – og den vil sikkert ægge til modsigelser.

Den kan også læses af alle andre som et vidnesbyrd om en tid, hvor der skulle snilde til at overleve i en barsk hverdag.

Jeg giver bogen mine varmeste anbefalinger.

# Morten Thing

## *Antisemitismens bibel*

Historien om smædeskriftet Zions Vises Protokoller  
Plus S. Nilus: Zions Vises Protokoller, oversat af Gudrun  
Rørdam (genoptryk af 1920-udgaven)

Informations Forlag, 2014

*Af Brian Arly Jacobsen*

*Zions Vises Protokoller* er kendt af de fleste læsere af dette tidsskrift. Det er dog nok de færreste, der har læst de antisemitiske "Protokoller". Det kan der være flere årsager til. Det kan være en læsermæssig udfordring at udholde dette mærkværdige skrift, som indeholder en amatøragtig formuleringsevne og usammenhængende historie om en jødisk verdensomspændende konspiration, der fremføres i både "vi" og "jeg" form. Den danske oversættelse fra 1920 er heller ikke en bog, som er nem at få adgang til, hverken antikvarisk eller på biblioteker, hvorfor det giver god mening at optrykke bogen som en del af historiker Morten Things grundige historiske analyse af "Protokollerne".

Things analyse fortæller historien om den antisemitiske "bibel", *Zions Vises Protokoller*, dens oprindelse, dens formål, den nyeste forskning og dens anselige udbredelse især i den arabiske verden i dag, hvor nye oplag fortsat trykkes.

Protokollerne udkom for første gang på russisk i 1903, samme år som pogromerne i Kischenew (Moldavien) begyndte. Pogromerne varede fra 1903 til 1906 og spredte sig til hele det russiske imperium og tilgrænsende europæiske nabolande. De tidligst kendte versioner synes at pege på en oprindelse i

**Morten Thing**

## **Anti- semitismens bibel**

**Historien om  
smædeskriftet  
Zions vises protokoller**

**Informations Forlag**

højreradikale kredse i Bessarabien, det nuværende Moldova og vestlige Ukraine, hvilket giver god mening, da skriftet var med til at antænde den

antisemitiske bølge i Rusland, der førte til de voldsomme pogromer. I 1919 bliver skriftet oversat til finlandssvensk, og herefter breder teksten sig så hastigt i de vestlige lande. Thing redegør detaljeret for udbredelsen med særligt henblik på skandinaviske forhold.

Thing viser, hvordan dansk antisemitisme i 1920'erne før nazismen trivedes blandt ungkonservervative/kulturkonservervative tidsskrifter som *Den Ny Tid* og *Dansk Nationalt Tidsskrift*. Under pseudonymet Lauritz Carlsen oversatte Gudrun Rørdam teksten i 1920 efter opfordring fra billedhuggeren Rasmus Bøgebjerg. Avisen *Socialdemokraten* prøvede forgæves at redegøre for disse sammenhænge.

Det har været en almindelig formodning, at skriftet skulle være et arbejde udført af zarens hemmelige politi, men denne teori forlod de fleste, efter korrespondenten Phillip Graves ved *Times* i 1921 afslørede skriftet som et falsum og berettede om kildens ophav. Teksten er en bearbejdning af en bog af den franske satiriker Maurice Joly (1829–1878) udgivet i Belgien i 1864 med titlen *Dialog mellem Montesquieu og Machiavelli i helvede, eller Machiavellis politik i det 19. århundrede*, af en samtidig. Denne fiktive tekst foregiver at være en dialog mellem de to filosoffer, som begge er i helvede. De diskuterer polemisk Napoleons magtovertagelse i Frankrig. Den oprindelige forfatter til "Protokollerne" har så anvendt de dele af teksten, hvor Machiavelli kynisk argumenterer for, hvordan man overtager magten i et samfund og herefter judaiserer disse dele. At det allerede i 1920'erne blev klart, at teksten er et fal-

sum, har dog ikke fået indflydelse på udbredelsen. Bogen er udkommet på 38 forskellige sprog og i omkring 950 udgaver, hvilket gør den til det mest udbredte antisemitiske skrift i verden. Hitler brugte også "Protokollerne", som bl.a. var en fast del af de tyske skoleelevers curriculum under Naziregimet.

Thing har også fået den gode idé at afbilde illustrationerne på omslagene fra de mange udgaver verden over. Det viser, hvordan en særlig antisemitisk ikonografi anvendes og åbenbart virker som antisemitiske symboler over hele verden. Her går den verdensomsluttende slange, der repræsenterer jødernes magtovertagelse i hele verden, igen sammen med den grådige jøde, der sidder på verdens pengekasse.

Morten Things tekst udgives sammen med den oprindelige danske version af *Zions Viser Protokoller*. Det er niende gang, at skriftet udgives på dansk, men første gang det udkommer som en del af en kritisk bog om smædeskriftet og ikke som antisemitisk propaganda.

Udgivelsen af antisemitismens bibel og genudgivelsen af selve *Zions Viser Protokoller* afspejler en stigende interesse for konspirationsteorier. Studerende finder "Protokollerne" interessante, fordi de stadig spiller en rolle blandt visse politiske grupper både i den vestlige verden og i Mellemøsten.

På trods af "Protokollernes" over 100-årige historie er det (desværre) stadig alt for aktuelt, hvilket Things grundige analyse viser. Den er hermed anbefalet.

# Litteraturliste

Jubilæumsåret for aktionen mod de danske jøder i 1943 var karakteriseret af en strøm af bogudgivelser, som på forskellig vis behandlede flugten og tilfangetagelsen. Der er tale om både faglitteratur og en række personlige erindringer, foruden en række udgivelser, som dækker andre jødiske emner.

Det har selvsagt ikke været muligt for Rambam at anmelde alle disse bøger, men vi bringer her en liste, som også inkluderer de bøger, som ikke har været anmeldt i Rambam:

- Barbara Beuys: *Amsterdam. At leve med fjenden 1940-1945*, Informations Forlag.
- Erik Henriques Bing: *Mosaiske Sonetter, Anordningen*. Forlaget Tågaliden.
- Bent Blüdnikow: *Min fars flugt*. Jødiske skæbner i oktober 1943, udgivet af Berlingske i samarbejde med People's Press.
- Bent Blüdnikow (red.): *Jøderne som frie borgere*. Det Jødiske Samfund i Danmark.
- Jytte Bornstein: *Min rejse tilbage* (genudgivelse og udvidet version af forfatterens tidligere bog om sit ophold i Theresienstadt), Frihedsmuseets Venners Forlag.
- Michael Brenner: *Jødernes historie*, Forlaget Ellekær.
- Robert Fischermann: *At forstå er ikke at tilgive*, Gyldendal (anmeldes i Rambam 23 / 2014).
- Otto Gelsted: *Jøderne i Husaby* (genudgivelse af dokumentarisk roman fra 1944), Lindhardt og Ringhof.
- Anders Jerichow: *Oktober '43*. Danske jøders flugt til Sverige eller deportation the Theresienstadt, en kildesamling udgivet af Humanity in Action.

- Anders Jerichow og Cecilie F. S. Banke (red.): *Holocaust og civilsamfundets reaktion*, Syddansk Universitetsforlag og Humanity in Action.
- Per B. Katz: *Man skal blande sig – Uri Yaari in memoriam*, Forlaget Ajour (anmeldes i Rambam 23 / 2014).
- Hans Kirchhoff: *Den gode tysker*. G.F. Duckwitz - de danske jøders redningsmand (anmeldt i Rambam 22 / 2013).
- Hans Kirchhoff: *Holocaust i Danmark*, Syddansk Universitets Forlag.
- Otto Dov Kulka: *Landskaber fra Dødens Metropol*, Gads Forlag.
- Bo Lidegaard: *Landsmænd*. De danske jøders flugt i oktober 1943, Politikens Forlag.
- Akiba Perlmutter: *En pødekvist. Erindringer 1907-1945*, Skriveforlaget. (anmeldes i Rambam 23 / 2014).
- Cornelia Schmalz-Jacobsen: *To træer i Jerusalem*, Lindhardt og Ringhof.
- Eva Schloss: *Efter Auschwitz*. En historie om sorg og overlevelse fortalt af Anne Franks stedsøster, People's Press.
- Ludmilla Spektor: *Emigrant på livstid*. Erindringer, Skriveforlaget. (anmeldes i Rambam 23 / 2014).
- Lars Martin Sørensen: *Dansk film under nazismen*, Lindhardt og Ringhof.
- Morten Thing: *Antisemitismens bibel*. Historien om smædeskriftet Zions Viser Protokoller, Informations Forlag (anmeldes i Rambam 2014).
- Milie Werber: *To ringe*. En ung kvindes fortælling om at gennemleve Holocaust, Gyldendal.

# English Summaries

## **The Jewish Nursery Society, 1821-2014**

*By Bent Blüdnikow*

The story of the work of the Jewish Nursery Society tells the story of the Jewish community's help to the poor and sick, but it also provides an insight into the role of women within the congregation. The society was established following the Royal Regulation of 1814 that gave equal citizen rights to Jews. During the course of the 1800s, it grew to be perhaps the most important Jewish organization in Denmark with several hundred members and relatively large sums of money being donated to the poor and sick. Especially female members profited, as it was the only association they were allowed to join in the first place and where they had a degree of influence. Following the immigration of the Russian Jews at the beginning of the 20th century, the Society extended its work to e.g. milk delivery to the immigrants, which helped lower the high death rate among the newcomers. The Society lost its importance as social issues were taken over by the state and municipality rather than civil society, but it is still extant to this day. The archives of the Society can be found at the Danish Jewish Museum, stretching all the way back to 1821.

## **The Jewish Star from Oesterbro**

*By Jacob Wendt Jensen*

Victor Borge (1909-2009) alias Børge Rosenbaum was Jewish, but he was not religious. You could say that his Jewishness lay more in his culture and identity than in his faith. He did, however, insist on being buried at the Jewish cemetery in Copenhagen, although he was also buried in the United Sta-

tes. He was a man of great humour and musicality. Skills that he managed to combine to perfection. Borge was born and raised in Copenhagen, Denmark, but established his carrier in the USA although he kept a close connection to Denmark. The article is based on the new book Victor Borge – Manden bag smilet (Victor Borge – The Man Behind the Smile) by the Danish writer and film critic Jacob Wendt Jensen. The book, which is based on 70 new interviews with people around Victor Borge and materials from previously unused archives, gives an insight into the man, his big drive towards success and the costs it had.

## **The law of 29 March 2014 – A Letter of Freedom?**

*By Allan Falk*

The spring of 2014 marked the 200th anniversary of civil rights for the Jewish population in Denmark. This was celebrated at a big scale e.g. with festivities at the Copenhagen City Hall and in the main synagogue in Copenhagen and by publishing a series of articles dealing with the law from 1814, which has been popularly known as “the letter of freedom”. But what was new for the Danish Jews? What new rights did this law give them? In this article, Allan Falk argues that no new rights were granted in 1814. He then goes on to demonstrating that the rights which the law emphasised had already been granted prior to the 1814 law. The article gives an insight into the life of the Jewish population in Denmark

200 years ago, as well as a description of the Jewish authorities, and the big changes the Jewish community underwent at this time where new ideas, especially from Germany, had a major impact on traditional Jewish life.

## **A Drawing and a Drawer**

*By Ib Katznelson*

Ib Katznelson was only a little boy when, in the fall of 1943, he and his family were captured by the Germans as they were trying to escape to Sweden. Ib and his mother were taken to the concentration camp Ravensbrück and, later, ended up in another camp, Theresienstadt, where most of the captured Danish Jews were taken to. In Theresienstadt, a young Dutch girl made a drawing of him, but he forgot her name. With the help of researcher Silvia Goldbaum Tarabina Fracapane, Ib managed to find the woman in Holland, and in 2013, after almost 70 years, the two of them met again and exchanged stories. Through Ib, we are now able to hear the story about her illegal work under the German occupation of Holland, her capture and her life in the camps.

## **Emilius Bærentzen and his Jewish costumers**

*By Mikael Kristian Hansen*

Emilius Bærentzen (1799-1868) is one of the less known portrait painters in the Golden Age of Danish art in the 19th century. As a pupil of C.W. Eckersberg, he became the most popular portrait painter in Copenhagen in the period 1830-1850. Emilius Bærentzen was actually a very prolific portrait painter with a broad clientele, the bulk of whom were firmly situated in the world of the bourgeoisie and the theatre.

During my work with the portrait art of Emilius Bærentzen, it became clear that he did several portraits of Jewish personalities. The Jewish integration and the position of the wealthy Jewish merchant bourgeoisie made them an attractive clientele. This clientele was – in the case of Emilius Bærentzen – not limited to Copenhagen alone, but also to Danish provincial towns with a Jewish element, among these Svendborg. Some of Emilius Bærentzen's most beautiful portraits depict young Jewish ladies, including the merchant daughters Brandt from Svendborg and not least the famous full-length portrait of Johanne Luise Heiberg, which is today located at Thorvaldsens Museum.

## **Black Milk – Holocaust in Contemporary Art**

*By Natalia Gutman*

A concentration camp built from Lego, a gold brooch with the inscription *Jude*, and a pile of bleeding trunks were some of the works that could be seen at the exhibition Black Milk – Holocaust in contemporary art at the Museum of Contemporary Art in Roskilde in the spring of 2014. Works by thirteen international artists from Bolivia, Denmark, Israel, Poland, South Africa, and the United States were gathered to show how artists from around the world are continuously interested in processing Holocaust artistically. The artists' personal perspectives and different cultural backgrounds formed a complex exhibition of works that were both confrontational, poetic, and provocative. The selected artists were all second and third generation after the Holocaust; some Jewish and others non-Jewish. The exhibition was met with great interest from media and audience. Dealing with the Holocaust can be complicated. It is a sensitive subject, casting shadows all the way into the 21st century. The exhibition was therefore subject to many considerations, both artistically, professionally, practically, and ethically. In particular, finding the right title for the exhibi-

tion proved that the topic is still a very sensitive one which requires thought and consideration. Is 'Hi, Hitler' too provocative? This and other questions and experiences regarding the exhibition are dealt with by the curator Natalia Gutman.

## **A Portrait of a Danish-Jewish Entrepreneur**

*By Esther Kvetny Jarlov*

The mid-19th century, witnessed an increase in successful Jewish entrepreneurs in Copenhagen. One of the many thriving traders was Philip W. Heyman. He was the son of the Jewish merchant Wulff Heyman, who worked himself from poverty to great wealth. As an adult, Wulff Heyman bought an apartment at one of the most attractive addresses in Copenhagen and his children were brought up in a wealthy and very religious home. His son Philip W. Heyman began his career in the butchers business, but never stayed in one industry for a very long time. He was always on his way to another adventure. He became the first Danish merchant to sell Danish brands abroad, he bought the first icemaker in Denmark, and he built the first public houses in order to help his employees, but the most stunning thing he did in his life was to build the brewery Tuborg. As a father, husband and employer he was dominant and harsh and demanded discipline from morning to dawn. With this attitude, he created the greatest business empire in Denmark.

## **Noam Griegst – A Look through the Lens**

*By Bent Blüdnikow  
and Katrine Hassenkam Zoref*

Noam Griegst is a fashion photographer and one of the best in the industry. He grew up in an artistic home with parents who designed jewellery and

porcelain. Noam Griegst knew from an early age that he wanted to work in photography, and after high school he worked as an apprentice for a Danish documentary photographer. After some years, he left for Paris where he worked as a freelance photographer for a number of Danish newspaper. He has since then worked all over the world, shooting pictures for the fashion industry, and only in recent years he has seriously invested in more personal projects. One of his ambitious projects was his collaboration with the Royal Danish Ballet, where he spent eighteen months photographing dancers. Rambam is delighted to bring a series of Noam Griegst's photos, showing the diversity of this Danish Jewish photographer.

## **Gender and Love in the Jewish Bible and Early Rabbinical Literature**

*By Marianne Schleicher*

Based on theories by Michel Foucault, Judith Butler, and Luce Irigaray, the article assumes that every culture must navigate wisely between unequivocal normativity and subversion of norms in the face of the complexity that characterises material culture as a means to secure cultural survival. With analyses of human gender, God's gender, human love, and God's love in the Hebrew Bible and early rabbinic literature, the article investigates how portrayals of gender and love regulate Israelite and Rabbinic Jewish culture by disseminating unequivocal norms. It also explains the rationale behind tolerance toward complex, composite, dynamic, and ambiguous variations of gender and love in some of the most dramatic and poetic passages in the founding texts of Israelite and Rabbinic Jewish culture. The article concludes that unequivocal normativity as well as tolerance toward complexity in literary representations of gender and love are subsumed under a discourse that always aims at securing the survival of the cultural by defending reproduction, land, and national identity as the overall objectives.

## Oeresund After the Miracle

*By Kathrine Tschemerinsky*

Certain historical narratives have an almost mythological status. This is true for the rescue of the Danish Jews during the Second World War. Not just in Denmark, but internationally as well. Great emotions are at play and disappointments can arise, when eg. historians disapprove of or rewrite popular historical narratives. 2013 marked the 70th anniversary of the action against and the rescue of the majority of the Danish Jews. The anniversary was a good opportunity to get the last witnesses to give testimony. There is, however, very few left who experienced the Second World War and even fewer who saw the escape to Sweden in 1943. This makes it relevant to consider what this event means for the new generations, who did not experience the Holocaust, but for whom the Holocaust is both part of the collective memory as well as a factual historical event. Another point of this article is the dilemmas involved in dealing with the Holocaust as a concept without losing sight of and neglecting the significance of individual destinies.

wrestles with immigrant life, multilingualism and an almost schizophrenic split between Judaism and Catholicism. Helene Apelt writes a portrait in memoriam of this charismatic woman, who with her sharp, penetrating voice could tell of her experience of deprivation and passion in an edgy Danish language with a sense of gallows humour. A writer and a poet who has carved her way through the literary landscape and created her own space on the literary scene, Janina Katz died in October 2013, 74 years old.

## Janina Katz in Memoriam

*By Helene Apelt*

The poet and writer Janina Katz was tired of being labelled an “exile author”. Born and raised in Poland and arriving in Denmark at the age of 30, she wished to be judged by the same standards as other authors. But it is hard to ignore the fact that her fate was so different from most of her Danish colleagues. Her experiences reflect the 20th century's great tragedies of divided families, genocide and ruptured landscapes. Living a life with traumas in the shadow of anti-Semitism and communism, her personal story reflects a remarkable Jewish fate in the 20th century with themes such as exile, displacement and survival against all odds. These themes are also evident in her literary work, where she



# Bidragydere

## *Helene Apelt*

Cand.mag. i dansk fra Københavns Universitet. Har skrevet for bl.a. Forfatterweb og Goldberg. Medlem af bestyrelsen for Jewish Culture in Copenhagen.

## *Bent Blüdnikow*

Uddannet historiker. Journalist på Berlingskes kulturredaktion og forfatter til flere faglitterære bøger. Har senest udgivet bogen *Min fars flugt* i efteråret 2013. Medredaktør på Rambam.

## *Merete Christensen*

Cand.mag. i historie og religion fra Københavns Universitet. Lektor ved Rødovre Gymnasium og Københavns Private Gymnasium. Medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

## *Allan Falk*

Jurist. Genealog og skaber af Dansk Jødisk Genealogisk Database sammen med Tom Brøndsted. Medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie

## *Natalia Gutman*

Uddannet mag.art. i kunsthistorie ved Københavns Universitet 2008. Hun har arbejdet på en række gallerier og museer i ind- og udland. Hun var kurator på udstillingen *Sort Mælk – Holocaust i ny kunst* på Museet for Samtidskunst i Roskilde. Hun arbejder desuden som freelanceskribent for bl.a. Goldberg og Kristeligt Dagblad og har undervist i kunsthistorie på DIS.

## *Mikael Kristian Hansen*

Mag.art. i historie og ledende museumsinspektør ved Teatermuseet i Hofteatret. Han har tilrettelagt flere særudstillinger på Teatermuseet, senest *Emilius Barentzen – en portrætkunstner i Guldalderens Danmark* i 2014. Forfatter til flere teaterhistoriske artikler og medvirkende til museets bogudgivelser, senest i udstillingskataloget til førnævnte portrætdstilling og ved udgivelsen af familien Bauers breve fra perioden 1848-1850 i *Breve fra et grænseland* (2013).

## *Erik Høgh-Sørensen*

Journalist, kommunikator og forfatter til flere faglitterære bøger om Besættelsen og nazistiske krigsforbrydere, bl.a. *Forbrydere uden straf* fra 2004.

## *Brian Arly Jacobsen*

Religionssociolog, adjunkt, ph.d., Københavns Universitet. Forsker i religion og politik i et sociologisk og historisk perspektiv med et særligt fokus på jøders og muslimers historie og samfundsmæssige placering i Danmark. Forsker også i emner som religion hos danskere i udlandet, migration og religion, religionsdemografi, stat og religion og civilreligion.

## *Esther Kvetny Jarlov*

Cand.mag. i historie og retorik. Skrev speciale om jødiske landbrugsfællesskaber i perioden 1882-1923. Har siddet i bestyrelsen i Selskabet for Dansk Jødisk Historie og været medredaktør på Rambam. Arbejder til daglig som projektleder i DR Ensemble.

### *Jacob Wendt Jensen*

Filmkritiker ved Berlingske. Har skrevet en stribe biografier om danske underholdningskoryfæer, som han også holder foredrag om, senest en biografi om Victor Borge. Læs mere på: [www.wendtjensen.dk](http://www.wendtjensen.dk).

### *Marianne Schleicher*

Lektor i judaistik ved Afdeling for Religionsvidenskab, Aarhus Universitet, på baggrund af udgivelser inden for jødisk mystik, helligtekstbrug samt køn, seksualitet og kærlighed i jødisk tradition.

### *Kathrine Tschemerinsky*

Har en master i social antropologi fra Columbia University. Siden 2012 har hun været fast bidragsyder til ATLAS Magasin som henholdsvis skribent, redaktør og senest som medlem af chefredaktionen. I 2013 var hun med til at starte Forfattertrappen i Politikens Boghal, en platform, der kuraterer samtaler af både kulturel, politisk og samfundsmæssig karakter.

### *Margit Warburg*

Professor i religionssociologi ved Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet. Blev dr.phil. i 2007 på en afhandling om den religiøse minoritet baha'i. Hun har bl.a. forsket i forholdet mellem religion, migration og globalisering, religiøs demografi og civilreligion.

### *Katrine Hassenkam Zoref*

Cand.mag. i historie fra Københavns Universitet. Medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie og ansvarshavende redaktør på Rambam. Ansat i Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab.



